

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Тијана М. Јовановић

**ЕВРОПСКИ СПИРИТИЗАМ И РЕЦЕПЦИЈА ДЕЛА
КАМИЈА ФЛАМАРИОНА У СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРИ**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Tijana M. Jovanović

**EUROPEAN SPIRITUALISM AND THE RECEPTION OF
THE WORKS OF CAMILLE FLAMMARION IN SERBIAN
LITERATURE AND CULTURE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Тијана М. Јовановић

**ЕВРОПЕЙСКИЙ СПИРИТУАЛИЗМ И РЕЦЕПЦИЯ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАМЮ ФЛАМАРИОНА В
СЕРБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И КУЛЬТУРЕ**

Докторская диссертация

Белград, 2024

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ:

Ментор:

др Дуња Душанић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Коментор:

др Бојан Јовић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност

Чланови комисије:

Датум одбране:

Изјаве захвалности

Највећу захвалност дугујем својим менторима, проф. др Дуњи Душанић и др Бојану Јовићу. Они су ме упутили на тему овог истраживања, а затим и саветовали и храбрили током израде рада.

Захваљујем професорима др Весни Елез, др Зорици Ђерговић-Јоксимовић и др Немањи Радуловићу, чији ангажман је омогућио израду и одбрану ове тезе.

Захваљујем и колективу Института за књижевност и уметност на сарадњи и подршци, нарочито колегама са Одељења за упоредна истраживања српске књижевности. Посебну захвалност упућујем интерној менторки др Бојани Аћамовић на корисним саветима и мср Јовани Иветић на лектури и коректури текста.

Коначно, хвала пријатељима и породици, а понајвише мајци Весни, оцу Милану и сестри Ивани, који су све време веровали у мене и без чије свесрдне подршке не бих успела да завршим ово истраживање.

Резиме

У раду се разматра књижевно стваралаштво француског популаризатора астрономије Камија Фламариона и посебно се наглашава улога спиритизма у обликовању његовог књижевног и филозофског погледа на свет. Смештање Фламарионових дела у контекст деветнаестовековног и двадесетовековног занимања за спиритистичке појаве омогућава нам да потпуније сагледамо његов књижевни и културно-историјски значај у Француској, као и одјеке његовог стваралаштва у српској култури и књижевности. Осим тога, оваква контекстуализација дела чија се езотеријска димензија често умањује или сасвим занемарује доприноси бољем разумевању спиритизма и езотеризма као важних, а запостављених појава у европској и српској култури позног 19. и раног 20. века. Проучавање ове тематике такође отвара питање коришћења и преображавања езотеријских извора у књижевности, а значај који се приликом читања даје спиритистичкој поруци утиче на интерпретацију текста и покреће питање односа фикције, веровања и фантастике.

Истраживање се састоји из четири целине. Прво поглавље у кратким цртама предочава контекст настанка спиритистичког феномена, описује његово присуство у француској култури и књижевности, као и Фламарионово дугогодишње занимање за спиритизам и промене ставова у вези с њим.

Друга и трећа целина посвећене су опису књижевног и филозофског света Камија Фламариона, најпре кроз анализу тематских, а потом и поетичких и жанровских особености његових књижевних текстова. Проучавање поетичких обележја текстова заснива се, пре свега, на Фламарионовим фикционалним текстовима, нешто мање на његовој научнопопуларној литератури. Анализирани корпус обухвата дела *Лумен* (*Lumen*, 1873), *Уранија*, (*Uranie*, 1889) *Смак света* (*La Fin du monde*, 1894), *Стела* (*Stella*, 1897), као и збирке приповедних и есејистичких текстова *Приче о бескрају* (*Les Récits de l'Infini*, 1873), *Звездани снови* (*Rêves étoilés*, 1888), *Месечине* (*Clairs de Lune*, 1894), *Филозофске приче* (*Contes philosophiques*, 1891). Жанровска анализа описује начин на који поменута дела комуницирају с традицијама утопије, филозофске и научнопопуларне књижевности, као и различитим формама научнофантастичне књижевности, као што је научно-чудесни роман (*roman merveilleux-scientifique*)

Четврти сегмент истраживања бави се компаративним приказом Фламарионовог присуства у српској књижевности и периодици и настоји да пружи увид у рецепцију и наслеђе које је овај француски аутор имао на нашим просторима.

Кључне речи: Камиј Фламарион, спиритизам, езотеризам, популарна наука, француска књижевност, српска књижевност, компаративна књижевност, научнофантастична књижевност

Научна област: наука о књижевности

Ужа научна област: француска књижевност; српска књижевност

УДК број:

Summary

This thesis discusses the literary works of the French popularizer of astronomy, Camille Flammarion, and emphasizes the role of spiritualism in the shaping of his literary and philosophical worldview. Placing Flammarion's works in the context of the nineteenth and twentieth-century interest in spiritualist phenomena allows us to fully appreciate his literary, cultural and historical significance in France and its echoes in Serbian literature and culture. In addition, this kind of contextualization of literary texts with a clear, but often ignored or deliberately downplayed esoteric dimension, can contribute to a better understanding of spiritualism and esotericism as important but frequently overlooked phenomena in European and Serbian culture of the late 19th and early 20th centuries. The study of this topic also opens up questions about the use and transformation of esoteric sources in literature and the degree to which the readers' belief in spiritualist messages informs and shapes their interpretation, raising further and more general questions about the relationship between fiction, belief, reality, and fantasy.

The research consists of four chapters. The first chapter outlines a framework for studying the emergence and development of the spiritualist movement in French literature and culture, Flammarion's long-term interest in spiritualism and shifting attitudes towards this phenomenon.

The second and third chapters are dedicated to the description of the literary and philosophical universe of Camille Flammarion, through the analysis of the thematic, poetic and generic features of his literary texts. This analysis is primarily based on the corpus of Flammarion's fictional works, occasionally aided by insights derived from his scientific and popular texts as well. The analyzed corpus includes *Lumen* (*Lumen*, 1873), *Urania* (*Uranie*, 1889), *The End of the World* (*La Fin du monde*, 1894), *Stella* (*Stella*, 1897), and collections of stories and essays *Tales of the Infinite* (*Les Récits de l'Infini*, 1873), *Starry Dreams* (*Rêves étoilés*, 1888), *Moonlights* (*Clairs de Lune*, 1894), *Philosophical Stories* (*Contes philosophiques*, 1891). The subsequent generic analysis describes how these works communicate with the traditions of utopia, philosophical and scientific popular literature, and different forms of science fiction, such as the “scientific-marvelous” novel (*roman merveilleux-scientifique*).

The fourth chapter offers a comparative overview of Flammarion's presence in Serbian literature and periodicals and provides insight into the reception and heritage of his works and ideas in Serbia and Yugoslavia.

Keywords: Camille Flammarion, spiritualism, esotericism, popular science, French literature, Serbian literature, comparative literature, science fiction

Scientific field: Literary Studies

Scientific subfield: French Literature; Serbian Literature

UDC:

Садржај

1. Уводна разматрања о стваралаштву Камија Фламариона	1
1.1. Преглед укупног стваралаштва Камија Фламариона и одређење корпуса	6
1.2. Одређење појма „спиритизам”	10
2. Спиритизам: феномен и контекст	14
2.1. Појава спиритизма у европском и француском контексту	14
2.2. Место науке и астрономије у спиритистичким веровањима	21
2.3. Спиритизам у француској књижевности	24
2.4. Развој Фламарионовог односа према спиритизму	32
3. Универзум Фламарионових текстова: тематски и идејни аспекти	39
3.1. „Филозофска астрономија” као надахнуће за књижевно стварање	39
3.2. Структура Фламарионових књижевних текстова	45
3.3. Тематски елементи Фламарионових дела	69
3.3.1. Космизам и свемоћ природе: бесконачан и вечан космички простор и „мноштво насељених светова”	69
3.3.2. Бесмртност душе и реинкарнација као процес вечног усавршавања на другим планетама	74
3.3.3. Апокалиптична тематика и носталгија над рушевинама човечанства	78
3.3.4. Љубав као кључан део научног проучавања и космичког путовања	83
3.3.5. Однос појединца према друштву	88
4. Поетички и жанровски аспекти Фламарионовог дела	94
4.1. Популарна астрономија и фантастично путовање	96
4.2. Утопија	101
4.3. Научна фантастика и научно-чудесна књижевност	105
5. Рецепција Фламарионових дела у српској књижевности и периодици	109
5.1. Преводи Фламарионових дела на српски и хрватски језик	112
5.2. Камиј Фламарион у дневној периодици и часописима на српском језику	118
5.3. Рецепција Фламарионовог дела у <i>Једној угашеној звезди</i> Лазара Комарчића	124
5.4. Апокалиптичка тематика у трагикомедији <i>После милијон година</i> и спиритизам Драгутина Илића	135
5.5. Рецепција Фламарионових дела у <i>Кроз васиону и векове</i> Милутина Миланковића	139
6. Закључак	150
7. Библиографија	156
Биографија аутора	172

1. Уводна разматрања о стваралаштву Камија Фламариона

Већини савремених читалаца, како српских тако и француских, име Камија Фламариона (Camille Flammarion, 1842–1925), француског популаризатора астрономије и књижевника, који је стварао током друге половине деветнаестог и првих деценија двадесетог века, слабо је познато или је сасвим непознато. Дугогодишњи успех породичне издавачке куће Фламарион, коју је 1875. године основао Камијев млађи брат Ернест, данас је несумњиво најважнија асоцијација на презиме Фламарион. Међутим, за француско друштво Другог царства и Треће републике, Камиј Фламарион представљао је једну од најпрепознатљивијих научних фигура, те је временом у јавности постао личност која је била синоним за свет астрономских истраживања. Фламарионов допринос у области астрономије не почива на научним открићима од нарочите или трајне важности, већ пре свега на обимном и разноврсном раду на популаризацији, односно ширењу сазнања и прилагођавању сложене, специјализоване грађе за мање упућену публику.

Фламарионова популаризаторска активност била је разноврсна и укључивала је објављивање научнопопуларних и књижевних дела, учешће у раду илустрованих часописа, организовање јавних предавања и оснивање првог аматерског астрономског удружења у Француској (Société astronomique de France). На овај начин Фламарион је настојао да обичном човеку приближи природне законе који обликују свет и тако створи свест о „тим основним сазнањима о универзуму, без којих бисмо вегетирали попут биљака, не знајући и не марећи за узроке чије последице непрестано трпимо” (FLAMMARION 1881: 2).¹ Поред подучавања, његова дела била су усмерена и ка предвиђањима будућих домета астрономије (као што је откриће живота на другим планетама) и успостављању „астрономске филозофије” (*philosophie astronomique*),² свеобухватне дисциплине која би изучавање материјалног света проширила на морални и духовни план, што је Фламарион видео као истинско исходиште свеколике потраге за знањем. Размишљање о астрономској филозофији представљало је суштину свих његових напора на плану научнопопуларног и књижевног писања.

Значајну улогу у формирању Фламарионових ставова према духовној димензији науке имао је спиритизам, езотеријски феномен заснован на вери у могућност опстанка индивидуалне људске душе после смрти и могућности ступања у додир са преминулима. Фламарион је тако, поред популаризаторског рада, остао упамћен и по дугогодишњем интересовању за појаве које је именовао заједничком одредницом „непознате природне силе” (*forces naturelles inconnues*), а које су, поред феномена забележених на спиритистичким сеансама, укључивале и сомнамбулизам, телепатски пренос мисли, пророчке снове и предосећање будућности. Од личног учешћа у сеансама до посматрања и проверавања медијума и великих јавних расправа о заснованости спиритистичких тврдњи, Фламарион је деценијама на различите начине учествовао у обликовању овог езотеријског тока у француској култури. Занимање за питања оностраног света не може се сматрати одвојеним нити нарочито прикривеним интересовањем у његовом стваралаштву, већ се јавља напореда са астрономским радом. Исте године када објављује своје прво астрономско дело о мноштву насељених светова (*La pluralité des mondes habités*, 1862), Фламарион издаје и прву од две књиге о „становницима другог света” (*Les Habitants de l'autre monde: révélations d'outre tombe*, 1862), скуп загробних

¹ У оригиналу: « Cette connaissance élémentaire de l'univers, sans laquelle nous végéterions comme les plantes, dans l'ignorance et l'indifférence des causes dont nous subissons perpétuellement les effets [...] » (FLAMMARION 1881: 2). У наставку ћемо наводити оригинални текст тамо где је реч о цитатима преузетим из Фламарионових дела.

² Овим именом у роману *Уранија* лик музе астрономије назива будућу религију узвишених духова (« La philosophie astronomique sera la religion des esprits supérieurs ») (FLAMMARION 1891: 52). У студији о Фламарионовом делу, Данијела Шаперон издавају ову формулацију да означи његово укупно виђење науке (CHAPERON 2011).

порука добијених испитивањем медијума. Фламарионов однос према тврдњама медијума и званичним спиритистичким удружењима временом се мењао и померао ка парапсихолошком тумачењу појава, али чак и када се начелно ограђивао од веровања у постојање духова, остајао је истрајан у веровању да су спиритистичка искуства достојан предмет проучавања, као и да ће савремена наука успети да расветли узроке појава који су претходним епохама измицали.

Књижевно стваралаштво Камија Фламариона настало је као важан део његовог научнопопуларног рада, који је био под двоструким утицајем захтева егзактне науке и интензивног занимања за спиритизам и духовност. Нарочити спој ова два елемента чини суштину његовог књижевног света. У односу на укупан број дела која је објавио, његова књижевна продукција би се с правом могла описати као „књижевно острвце” (CHAPERON 2011: 201) окружено великим бројем научних и дидактичних текстова. Међутим, заједно са *Популарном астрономијом* (*Astronomie populaire*, 1879), која се сматра његовим најпознатијим делом, књижевна остварења као што су *Лумен* (*Lumen*, 1873), *Уранија*, (*Uranie*, 1889), *Смак света* (*La Fin du monde*, 1894) и *Стела* (*Stella*, 1897) спадају у најважније, најчитаније и најдуговечније текстове које је Фламарион оставио у наслеђе књижевности и астрономији. На трагу традиције књижевног писања о астрономији аутора као што је Фонтенел (Bernard Le Bovier de Fontenelle) и под утицајем савременика као што је Виктор Иго (Victor Hugo), Фламарионова астрономска проза поставила је истински космичку перспективу пред најшире читалаштво, па се ова дела могу сматрати важном споном између дуге традиције фантастичних, визионарских књижевних путовања и каснијих научнофантастичних текстова.

Повезујући интересовања и врсте знања које савремена култура по правилу третира као одвојене, ако не и сасвим супротстављене – књижевност, науку и езотерију – Фламарионова дела доводе у питање границе између различитих дискурса о свету и завређују пажљивије и систематичније проучавање. Посматран из данашње перспективе, Фламарион делује као еkleктична фигура, која, упркос разноврсности интересовања, снажно верује у постојање једне, апсолутне и свеобухватне науке кадре да расветли целокупно људско постојање. Као такав, он представља занимљиву личност кроз коју се може сагледати читав деветнаести век. Његове везе са окултистичким круговима нису непознате, али је овај аспект дела често неједнако вреднован у досадашњој литератури, те се запажа осцилација од потпуног поистовећивања Фламарионових ставова са спиритистичком доктрином (за шта су заслужни и сами спиритисти) до представљања истих као пролазних или неозбиљних епизода у дугој и успешној каријери познатог популаризатора науке. На пример, иако се с правом често истичу утицаји социјалистичких мислилаца као што су Шарл Фурије (Charles Fourier) и Жан Рено (Jean Reynaud),³ и суштински спиритуалистичко филозофско усмерење Фламарионове мисли, ови извори се понекад не доводе у везу спиритизмом. Осим тога, књижевни мотиви произашли из Фламарионовог бављења спиритизмом по правилу се занемарују у тумачењима у прилог другим, идеолошки неутралнијим читањима. Стога ово истраживање настоји да пружи целовитији поглед на књижевно стваралаштво Камија Фламариона, са посебним нагласком на његов спиритистички аспект. Да бисмо дали потпунији увид у Фламарионова дела, неопходно је узети у разматрање и научне и езотеричне слојеве његових остварења, међусобно прожимање ових области, као и тензије и недоследности које настају као део дијалога између позитивизма и метафизике.

Засебан део овог рада посвећен је сажетом прегледу непосредних и посредних утицаја које је Фламарионово дело имало на српску књижевност и културу у периоду од последњих деценија деветнаестог века до Другог светског рата. Поред осврта на преводе Фламарионових дела и представљања његовог појављивања у периодици на српском језику, нарочита пажња биће посвећена везама које се могу успоставити са ауторима који су кључни за разумевање

³ Такве ставове износе CHAPERON 2011 и BENS AUDE-VINCENT 1989. Извори који се детаљније баве наслеђем и преображајем идеја утопијског социјализма разматрају и спиритизам (види посебно NATHAN 1976; 1981).

настанка научне фантастике на нашим просторима: Драгутину Илићу, Лазару Комарчићу и Милутину Миланковићу (Јовић 2006).

Новије студије, спроведене у Француској и у свету последњих неколико деценија, као и формирање студија езотеризма⁴ као засебне области научног истраживања, омогућили су потпуније сагледавање појава као што је спиритизам и указали на сложене везе езотеријских токова са различитим слојевима друштвеног и културног живота. Фасцинација спиритизмом која је захватила све слојеве друштва и веома различите културне просторе имала је разне узроке. С једне стране спиритизам је имао психолошку улогу коју је у олакшавању индивидуалног и породичног „рада жалости” (*travail de deuil*) у периоду након великих губитака људских живота, као што је био случај после Првог светског рата. С друге стране, ово веровање било је важан извор научног занимања за необјашњене феномене (изазваног револуционарним открићима на пољу електромагнетизма и техничких достигнућа у виду фотографије, телефоније и телеграфије), али и потраге за обликом духовности који би одговорио на негативну опсесију идеалом прогреса и разочарање у званична црквена учења. Историографска и културолошка истраживања последњих деценија осветлила су развојни ток спиритизма у различитим националним срединама,⁵ а многе специјализоване монографске и зборничке студије обрадиле су сложену проблематику спиритизма у односу на историју науке,⁶ историју уметности,⁷ филм,⁸ археологију медија и технологија,⁹ друштвена и родна питања.¹⁰ Осим тога, нарочита метафоричка употреба концепата као што су духови и опседање (енг. *haunting*; фр. *hantise*) као филозофских појмова у *Марксовим сабластима* (*Les spectres de Marx*, 1993) Жака Дериде оживела је спиритистичку терминологију и довела до такозваног „спектралног заокрета” (*spectral turn*) у хуманистици. Тако се различити невидљиви, потиснути или страни аспекти историје и друштва понекад анализирају уз помоћ термина „сабласности” или „спектралности”, који су схваћени као аналитички концепт применљив на даље размишљање о најширем кругу савремених питања (PILAR BLANCO, PEEREN 2013). Овај развој показује непролазно занимање за тематику духова посматраних као трагова прошлости који настављају да делују на садашњост.

Док је за време свог деловања представљао важну и изузетно популарну фигуру, брз напредак науке у деценијама након Фламарионове смрти учинио је његова дела застарелим

⁴ У савременом научном облику, студије Западног езотеризма (*Western Esotericism*) јављају се током деведесетих година двадесетог века из потребе да се осветле различите димензије Западне цивилизације и културе који су били запостављени или скрајнути у академском проучавању (HANEGRAAFF 2016: 168). И пре савременог заснивања студија Западног езотеризма као засебне дисциплине, поједини истраживачи бавили су се спрегом која постоји између езотеријских појава и културе. Када је реч о области француске књижевности, као важан рани текст издваја се студија Огиста Вијата о окултистичким изворима преромантичарске и романтичарске књижевности (*Les Sources occultes du romantisme*, 1928).

⁵ Зборници *Handbook of Spiritualism and Channeling* (GUTIERREZ 2015a) и *The Ashgate Research Companion to Nineteenth-Century Spiritualism and the Occult* (WILLBURN, KONTOU 2012) баве се овим проблемима у најширем смислу.

⁶ Види зборник BENSAUDE-VINCENT, BLONDEL 2002 и тематски број часописа *Aries* о спонама науке и спиритизма FERGUSON, SERA-SHRIAR 2022.

⁷ Најважније место у овој области заузима тема спиритистичке фотографије, која је до сада најдетаљније приказана 2005. године у музеју уметности Метрополитан на изложби *The Perfect Medium: Photography and the Occult* (види CHEROUX 2005).

⁸ Види NATALE 2016 за тумачење спиритизма као сценског и спектакуларног правца који, између осталог, учествује у настанку масовних медија, и студију Миреј Бертон о дословном и метафоричком „медијуму” у филмској уметности (BERTON 2021).

⁹ Види SCONCE 2000 за анализу спиритистичког утицаја на културно поимање телеграфа, радија и телевизије, и студију NOAKES 2019 о настанку дисциплине (пара)психичких наука у Великој Британији.

¹⁰ Види, између осталих, значајне монографије BRAUDE 1989 и OWEN 1989. На француском језику истичу се историјска студија Никол Еделман (EDELMAAN 1995), која праксу сомнамбулизма и појаву медијума поставља у шире границе видовитости и народног лечења, и књига Филипа Бодуена посвећена познатим женама медијумима и, нарочито, архивском фотографском материјалу (BAUDOUIN 2021b).

штивом за читаоце који покушавају да стекну прецизна знања о савременој астрономији, иако је *Популарна астрономија* допуњавана за потребе нових издања све до педесетих година двадесетог века. У последњим деценијама двадесетог века, на таласу обновљеног академског и популарног занимања за спиритизам и проучавања историје француске научнофантастичне књижевности, Фламарионова дела су поново привукла пажњу проучавалаца. Његови научнопопуларни и књижевни текстови доживели су нова издања на француском (FLAMMARION 2003) и нове преводе на енглески језик (FLAMMARION 1999; 2002). Једина научна монографија у потпуности посвећена књижевној анализи Фламарионових романа, прича и есеја, и самим тим нарочито важна за наше истраживање, јесте студија Данијеле Шаперон из 1997. године (CHAPERON 2011), која се бави анализом дескриптивних поступака и техникама помоћу којих се читаоцу дочарава утисак посматрања астрономских феномена у Фламарионовим делима. Значајнији број појединачних научних радова посвећених Фламариону током последњих деценија објављен је и у француском научном часопису *Romantisme*. У оквиру различитих тематских бројева о мистицизму (NATHAN 1976), популарној науци (BENSAUDE-VINCENT 1989; MARCHAL 2007; MOLLIER 2000), астрономији (SCHIANO 2014), мерењу времена (COURANT 2016) и описивању небеског простора (COURANT 2022), поменути прилози су осветлили различите аспекте Фламариновог стваралаштва. Аутори на чији рад ћемо се ослањати укључују Елсу Куран (Elsa Courant), Мишела Натана (Michel Nathan) и друге.

Истраживање извора научнофантастичне књижевности такође је извршило замашан утицај на проучавање ових дела. Студије посвећене научно-чудесној књижевности (*littérature merveilleux-scientifique*) као засебном правцу и основи за настанак каснијег француског SF-а такође се често осврћу на утицај Фламариновог дела, углавном узимајући у обзир спиритизам и друге езотеријске струје које су извршиле утицај на ову групу текстова.¹¹ На англофоном културном подручју, Фламарионовим књижевним делом се највише бавио писац и истраживач научне фантастике Брајан Стејблфорд (Brian Stableford), који је писао и предговоре за преводе Фламарионових романа. Недавно је објављен и први научни зборник који обрађује Фламариново дело са компаративног становишта, то јест бави се питањем рецепције његових дела у Јужној Америци, пре свега у бразилској средини (RAMÍREZ, ET AL. 2022), где је спиритизам преузет из француских извора имао значајно присуство које и данас траје.

Користећи Фламарионова дела и поменуте студије, наше истраживање указује на различите појавне облике спиритистичке доктрине у Фламарионовим књижевним делима кроз испитивање поетичких, жанровских и рецепцијских питања која се постављају у вези са њима. У првом делу ове анализе, посебна пажња посвећена је идејним начелима која су обликовала Фламарионов књижевни израз. Готово од најранијих Фламарионових дела уочава се усмерење и занимање за јасно одређени скуп питања, често понављање слика и мотива, и прилагођавање раније искоришћених модела и примера у новим делима. Овај одељак објасниће суштинске идеје Фламарионове астрономске филозофије и представити најважније приповедне текстове.

У наредном делу пратићемо појаву доминантних тема и начин на који су оне у Фламариновој фикцији обрађене. „Мноштво насељених светова”, односно живот у свемиру, и бесмртност људске душе, то јест реинкарнација као процес вечног усавршавања, представљају две незаобилазне тематске јединице свих Фламарионових дела. Овим питањима биће посвећена нарочита пажња. На њих се надовезују бескрајно трајање и простирање космичког простора, релативизација трајања људског живота у односу на вечност, као и многи описи различитих облика ванземаљског живота. Осим тога, Фламарионов књижевни свет чини и занимање за апокалиптичну тематику, које се изражава у виду изучавања трагова прошлости

¹¹ Овде се издвајају енциклопедија спекулативне књижевности на француском језику пре 1951. године (COSTES, ALTAIRAC 2018) и бројни чланци Флер Хопкинс-Лоферон (Fleur Hopkins-Loféron). Ови радови наслањају се на ранија истраживања Пјера Версена (Pierre Versins), која су извршила велики утицај на разумевање фантастике у франкофоној културној средини.

и носталгије за будућим руинама човечанства. Ту је још и неодвојивост љубавних заплета од мотива космичког путовања: Фламарион приступа овој теми кроз замишљање идеализованих женских ликова који постају важни пратиоци за његове јунаке у процесу стицања знања. Најзад, у Фламарионовом књижевном стваралаштву препознаћемо и специфичан однос према друштву, који се креће од колебања између усамљености освешћеног/просвећеног субјекта у односу на необразовану средину и могућности да се кроз образовање и напредовање остваре утопијски светови на овој или другим планетама. Све наведене теме могу се довести у везу са спиритистичком иконографијом. Фламарионов приповедни текстови обилују сликама бестелесних путовања, присуством ликова духова-водича, спиритистичким и магнетизерским феноменима који најављују путовање на други свет. Сва дела завршавају наратив мотивом реинкарнације, у складу са уверењима и учењима француског спиритизма.

Довођење анализираних текстова у везу са различитим жанровима или традицијама, као што су утопија, научна фантастика или научнопопуларна књижевност, у трећем делу рада настоји да отвори пут ка даљем истраживању односа између научног, духовног и књижевног у деветнаестом веку као епоси која номинално тежи да јасније утврди границу између ових области, иако се оне непрестано преплићу и прожимају. Овај део рада истаћиће хибридную природу Фламарионових текстова који, због својих научних, образовних и духовних амбиција, ступају у дијалог са већим бројем жанровских одредница. Новине које Фламарионов романи уводе у описе космичких путовања и ванземаљског живота, подстакнуте његовим спиритистичким интересовањима, допринеле су развоју одређених тежњи у оквирима научно-чудесног књижевног поджанра. Овај део истраживања указаће укратко на наслеђе Фламарионовог дела у контексту француске књижевности, у делима аутора као што су Морис Ренар, Гистав Ле Руж, Жан де ла Ир и други.

Компаративно проучавање наше тематике, које чини четврти део рада, омогућава да се присуство ових елемената посматра на плану српске књижевности и културе, где су новија истраживања указала на постојање додира са Фламарионовим делима (РАДУЛОВИЋ 2009а и ЈОВИЋ 2017). Спиритизам се у српској култури јавља у другој половини деветнаестог века, и свој процват доживљава нарочито у последњој трећини века. На прелазу деветнаестог у двадесети век, у текстовима Драгутина Илића и Лазара Комарчића, кључних аутора за настанак научне фантастике код нас, може се уочити интензиван дијалог са спиритистичким идејама. И касније, у годинама после Првог светског рата, широм Европе долази до велике обнове интересовања за спиритизам које је присутно и у нашој средини. Рецепција Фламарионових дела одговара овим периодима: већина превода на српски језик настаје у периоду од 1888. до 1920. године. Не смемо занемарити ни случајеве у којима се Фламаринова дела цитирају са становишта чисте астрономије. Као засебан и у многу чему другачији пример рецепције биће поменуто и дело Милутина Миланковића. Оно се не ослања на езотеријске изворе, али приступа проблему популаризације историје астрономских открића користећи сличне наративне технике и на тај начин отвара дијалог са Фламарионовим делом. Поред књижевних утицаја и креативне рецепције Фламарионових дела, истаћи ћемо и преводе дела на српски и хрватски језик, као и појављивање Фламариона као заступника астрономије и спиритизма у српској и југословенској периодици. Упоредна анализа омогућава да се, проучавањем одјека дела изван епохе и средине у којој су настала, заокружи слика о Фламарионовом књижевном стваралаштву.

Значај оваквог истраживања лежи у осветљивању до сада занемарених аспеката европске књижевне историје. Фламариново стваралаштво, које је у свом времену достигло значајан успех, данас је готово непознато, али се његови трагови могу пронаћи у крајње разноликим областима књижевности, научне и популарне културе – од интересовања за питање постојања живота на Марсу, преко онеобичених представа неантропоморфног ванземаљског живота, до теме путовања брзином светлости. Проучавање еkleктичног дела као

што је Фламарионово може допринети стварању потпуније слике о француском књижевном простору на прелазу из деветнаестог у двадесети век, када, између осталог, настају и дела која ће имати пресудну улогу у настанку научне фантастике. Разоткривање езотеријских значењских слојева у Фламарионовом делу, које, између осталог, покушава да представи верну слику стварности засновану на научним чињеницама, уноси додатне нијансе у уврежене представе о строгој подели деветнаестог века на научни позитивизам и религиозни мистицизам, и указује на континуирано занимање научних кругова за питања из области спиритизма и окултизма. Тиме нам Фламарионов пример показује да су границе између званичне науке и псеудонауке током историје често биле мање чврсте него што се то може чинити на први поглед. Најзад, упоредно изучавање, чији је циљ да мапира Фламарионово присуство у српској књижевности и култури, такође расветљава један слабије познат угао наше културе, и омогућава да се поједина дела и контекст њиховог настанка (као што је, на пример, *Једна угашена звезда* Лазара Комарчића) боље разумеју.

Као што је на почетку назначено, Фламарионово стваралаштво данас није широко познато. Зато је неопходно изнети преглед разноликог и обминог стваралаштва које је оставио за собом и неколико прелиминарних објашњења у вези са корпусом текстова о којима говоримо. Поред тога, пре него што приступимо нашој анализи Фламариновог опуса, потребно је осветлити и појам спиритизма у значењу у коме ће се он користити у овом истраживању.

1.1. Преглед укупног стваралаштва Камија Фламариона и одређење корпуса

Фламарионова дела су с правом оцењена као „научна рапсодија” (JEANNERET 1997:73). Његово стваралаштво било је разуђено, фрагментарно и готово барокно стваралаштво у свом обиму и амбицијама. Детаљни библиографски спискови целокупне Фламарионове научне и књижевне продукције могу се наћи у његовој биографији (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 351–356), студији Данијеле Шаперон (CHAPERON 2011: 207–208) и њеном критичком издању *Стеле* (FLAMMARION 2003: 281–286), али и у оквиру самих дела која су често пропраћена списковима раније објављених радова, нарочито од оснивања породичне издавачке куће. Каталог Француске националне библиотеке приписује Фламариону око 80 самосталних библиографских јединица, међу којима се, поред научнопопуларних трактата, приручника и књижевних дела, налазе и астрономски атласи, енциклопедије, брошуре, текстови предавања и одржаних говора. Састављање дефинитивног пописа свих текстова било би, међутим, веома компликовано због великог броја остварења објављених у периодици,¹² како оригиналних тако и прерађених верзија, које претходе или следе објављивању у оквиру књига. Велики успех његових дела, која су углавном достигала десетине нових издања, остављао је простор за сталне, мање или веће измене и допуне текстова, па тако многа дела срећемо у различитим варијантама.

Поред тога, извесно је да Фламарионова интелектуална и књижевна заоставштина садржи и необјављена дела. Значајно је да се готово сва рукописна дела чије наслове наводе Фламаринови биографи односе на спиритизам (*Les fantômes et les sciences d'observation*,

¹² Новински текстови представљају значајан део Фламарионове популаризаторског рада, и уопште ширења знања у деветнаестом веку. Сам је покренуо два часописа, *L'Astronomie* и *Bulletin de la Société astronomique de France*, која су 1912. године спојена у један лист. Као редовни сарадник писао је за листове *Cosmos*, *L'Illustration*, *Le Magasin pittoresque*, *La Nature*, *La Revue française*, *La Revue scientifique*, *La Science et la vie*, *Je sais tout*, *Le Siècle*, *le Temps*, *Le Voltaire*. Био је и дугогодишњи сарадник најдуговечнијег спиритистичког гласила *La Revue spirite*.

Histoire du spiritisme, L'Autre Monde, La Vue de l'avenir), што додатно указује на необрађен и неистражен материјал (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 356). Међу неиздатим делима налази се и његова космогонија (*Cosmogonie universelle*), дело које је написао са петнаест година и захваљујући коме је добио посао у Париској опсерваторији 1858. године. Овим делима ваља придружити и два рана књижевна наслова која Фламарион помиње у својим *Успоменама*. Прво дело је *Екстатичко путовање у области Месеца: писма једног младог астронома* (*Voyage extatique aux regions lunaires: Correspondance d'un philosophe adolescent*), које представља путовање у сну и наивну љубавну причу. Друго дело, написано по угледу на Дантеа, било је путовање у пратњи духа-водича који је у његовом случају александријски теолог и географ Козма Индикоплеуст (*Cosmas Indicopleustes*). Значајан обим Фламарионове архивске грађе махом се налази у власништву Француског астрономског друштва и чува у опсерваторији у месту Живизи-сир-Орж (*Juvisy-sur-Orge*)¹³. Један део овог материјала, Фламарионова преписка која садржи преко двадесет хиљада страна, тренутно је предмет проучавања и дигитализације у оквиру пројекта француске истраживачке групе Eman (*Edition de manuscrits d'archive numérique*).

Задржимо ли се пак на делима која су објављена као самосталне књиге, наилазимо на проблем њихове поделе и класификације. Фламарион у каталожним списковима који прате његова остварења дели објављене текстове на „филозофска дела” (*ouvrages philosophiques*), „практичну астрономију” (*astronomie pratique*), „популарну астрономију” (*enseignement de l'astronomie*), „општа научна дела” (*sciences générales*) и „књижевне варијације” (*variétés littéraires*). Ова тематска и епистемолошка подела дозвољава да се дела систематично сагледају као смислене целине (сврха каталогизације је и била прегледност понуде коју је издавач Ернест Фламарион нудио читаоцима), мада сама по себи није непроблематична, нарочито кад су у питању књижевни текстови.

Област одређена као практична астрономија односи се на карте и атласе астрономских тела и синтезе о планетама Марсу и Венери. У ову групу спада и Фламарионово највредније научно дело, каталог дуплих звезда (*Catalogue des étoiles doubles et multiples en mouvement relatif certain*, 1878) који је у његово време представљао важан попис ове појаве. С друге стране, обимна група општих научних дела сведочи о великој разноврсности Фламарионових интересовања, па се овде убрајају књиге посвећене метеорологији (*L'Atmosphère*), аеронаутици (*Mes Voyages aériens*), сеизмологији (*Les éruptions volcaniques et les tremblements de terre : Krakatoa, la Martinique, Espagne et Italie*) и палеонтологији (*Le Monde avant l'apparition de l'homme*). Свака од ових дисциплина била је значајна за развијање Фламарионових ставова о различитим аспектима природног света. Његовој популарности међу читалаштвом између осталог допринела је и разуђеност његовог популаризаторског рада. Ова дела, иако значајна на плану општег оквира Фламарионовог стваралаштва, не спадају у оквир нашег истраживања.

Текстови који су за овај рад релевантни налазе се у категоријама популарне астрономије, филозофије и књижевности. Класу популарне астрономије или астрономског образовања (*enseignement de l'astronomie*) чине научнопопуларни текстови у којима се Фламарион обраћа широком кругу читалаца и најчешће представља све познате податке о планетама Сунчевог система, са циљем да се удаљени светови приближе и учине разумљивим или појмљивим. Циљна публика његових дела били су омладина и одрасли који нису имали прилике да стекну секундарно образовање, а нарочито се обраћао радницима који су похађали вечерње часове које су приређивали Лига за образовање (*Ligue de l'Enseignement*) и нешто

¹³ О необичним предметима који чине Фламарионову збирку везану за парапсихолошка истраживања недавно је писао Филип Бодуен (BAUDOUIN 2021a).

старије Политехничко удружење (*l'Association polytechnique*).¹⁴ Ова дела често садрже сликовите представе: на пример, у *Небеским световима* (*Les Terres du ciel*, 1881) Венера је означена као „наша млађа сестра”, а револуција Марса око сунца приказана је као календар којим се управљају становници те планете (FLAMMARION 1884: 771). У поглављу посвећеном идејним обележјима Фламарионовог дела подробније ћемо представити његов сликовити приказ астрономских чињеница, и често развијање метафора и мањих дескриптивних или приповедних целина које додатно илуструју тематику о којој пише. Међу овим текстовима, најчитаније дело несумњиво је *Популарна астрономија*, која је, до 1925. године, односно, за ауторовог живота, достигла тираж од сто тридесет хиљада примерака, и захваљујући којој је Фламарион добио орден Легије части и награду Монтијон (*prix Montyon*), која се додељује „Французу који је написао и објавио дело најкорисније за морал” (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 16). Наредне, 1882. године, изашао је и додатак *Популарне астрономије* под насловом *Les Étoiles et les Curiosités du ciel*. У уводу овог прегледа Фламарион подсећа на циљ својих научних дела који је увек остајао доследан:

„Циљ ове научне збирке остварен је ако успе да часно одговори на учену радозналост пријатеља најлепше међу наукама. Наша највећа надања биће испуњена ако ова збирка у новом облику развије дело коме је читав наш живот био посвећен: изучавати под свелошћу истине узвишене стварности постања и уздићи умове све више до сазнања о тим величанственим чудесима.”¹⁵ (FLAMMARION 1882: VIII)

По угледу на традицију коју су започели Фонтенел и Лаланд (*Jérôme Lalande*), у овој категорији дела налазимо и *Астрономију за даме* (*Astronomie des dames*, 1903). У овом тексту, у коме аутор позива да се сруши охолост јачег пола, представљене су основе Сунчевог система прилагођене за почетничку публику, мада Фламарион не сматра да су жене мање способне да савладају научну грађу. Штавише, он истиче да је „Хипатија надмоћна у односу на светог Кирила Александријског” (FLAMMARION 1921: 2) и да су жене посебно надарене за астрономију.

Најзначајнију и најобимнију групу радова Фламарион описује као филозофска дела (*ouvrages philosophiques*). Дужи приповедни текстови (*Јумен*, *Уранија*, *Стела*, *Смак света*) и приче (збирка текстова *Les Récits de l'Infini*), који су за наше истраживање најважнији, сврстани су у област филозофских дела, као и сва остварења која се баве спиритизмом (*L'Inconnu et les problèmes psychiques*, *Les Forces naturelles inconnues*, *La Mort et ses mystères*, *Les Maisons hantées*). На овај начин Фламарион покушава да да тежину овим радовима и истакне континуитет идеја које су заједничке свим поменутих текстовима и представљају суштину његове астрономске филозофије, више него што указује на формалну поделу на основу врсте текстова. Као што ћемо видети у каснијим поглављима, Фламарионов однос према књижевности је парадоксалан, јер, с једне стране, подразумева јаку привлачност према онеобичавању и сликовитом приказивању научних чињеница, док, са друге стране, једнако често изражава презир према савременом књижевном писању, посебно романима, које сматра јефтином разонодом. Због тога наилазимо на одсуство програмских текстова или експлицитно и доследно изражених ставова о сопственом књижевном писању, мада се успут у делима могу

¹⁴ Сам Фламарион положио је матуру управо захваљујући допунској настави у Политехничком удружењу, након што је банкрот породице Фламарион осујетио његове планове за даље школовање.

¹⁵ У оригиналу: « Le but de ce recueil scientifique sera rempli s'il satisfait dignement la curiosité studieuse des amis de la plus belle des sciences. Nos plus chères espérances seront atteintes s'il développe sous une forme nouvelle l'œuvre à laquelle toute notre vie a été consacrée : Étudier dans leur vrai lumière les plus sublimes réalités de la création, et élever de plus en plus les esprits vers la connaissance de ces magiques splendeurs » (FLAMMARION 1882: VIII).

уочити краћи аутопоетички искази, а његови ставови према науци, духовности и филозофији неодвојиво су присутни и у свим областима књижевног стварања.

У овој групи дела неопходно је указати на *Мноштво насељених светова* (*La Pluralité des mondes habités*) и *Измишљене и стварне светове* (*Les Mondes imaginaires et les mondes réels*). *Мноштво насељених светова*, објављено 1862, има двоструко важно место у Фламарионовом опусу, као прво дело које му је, са само двадесет година, донело славу у француској јавности, али и као важан израз његове централне и опсесивне идеје о универзалној распрострањености живота у свемиру. Разлози за велики успех *Мноштва насељених светова* могу се наћи у историјским и научним подацима који су делу уливали уверљивост, самоувереном приступу аутора, и надахнутом тону који је привлачио читаоце жељне другачијег одговора на већински позитивистичке и песимистичке ставове епохе (CROWE 1999: 381). Поред тога, верује се да је објављивање овог дела у основи Фламарионовог сукоба са званичном астрономском науком коју је оличавао управник Париске опсерваторије Урбен Ле Верије (Urbain Jean Joseph Le Verrier), научник заслужан за откриће Нептуна. Иако су тачни разлози због којих је отпуштен из опсерваторије 1862. године нејасни (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 65), Фламарион је у биографским и књижевним текстовима створио легенду по којој строгом управнику нису одговарале поетске амбиције младог астронома. *Измишљени и стварни светови* (1865) су такође значајан текст, јер садрже преглед великог броја ранијих научних и књижевних дела која се баве астрономијом. Иако Фламарион приказаној грађи приступа више као научник него као књижевник, овај текст ипак се може посматрати и као једна врста књижевне критике зато што приказује занимљив и исцрпан избор књижевних текстова од антике до друге половине деветнаестог века.

У последњу и најмање обимну групу дела, названих „књижевне варијације”, Фламарион убраја најпре своје мемоарско дело *Биографске и филозофске успомене једног астронома* (*Mémoires biographiques et philosophiques d'un astronome*, 1911), допуњено у односу на верзију коју је објавио између 1908. и 1909. године у листу *Nos Lectures: revue nationale illustrée*. Ту су и две збирке краћих приповедних текстова: *Филозофске приче* (*Contes philosophiques*), која се ослања на традицију филозофске приче, и *Звездани снови* (*Rêves étoilés*), која спаја нове текстове и одломке из романа који су прерађени у виду приповедака. У књижевне варијације убраја се и дело *Месечине* (*Clairs de lune*), збирка есеја на различите теме – од историје, преко живота биљака, до Игоовог занимања за астрономију. Овој групи придружићемо и збирку „хармонија и слика” *На Небу и на Земљи* (*Dans le Ciel et sur la Terre*), која обједињује есејистичке текстове.

У филозофско-спекулативним текстовима и прегледима сазнања из природних наука, који чине окосницу Фламарионовог писања, спиритистички светоназор је често присутан, мада је изражен мање или више експлицитно. Он се углавном очитује у изражавању вере у бесмртност душе и повезивању те вере са идејом распрострањености живота у космосу. У књижевним текстовима ова тематика добија пунији и конкретнији израз у виду читавих наратива који спајају појаве духова и становнике других светова. С друге стране, када је реч о Фламарионовим текстовима које бисмо могли означити као чисто езотеричне, издвајају се две врсте: они који припадају каналисаној, односно медијумској књижевности, и каснији радови усмерени на преношење исказа сведока о необјашњеним искуствима. У прву групу спадају само две књиге о загробним порукама (*Les Habitants de l'autre monde: révélations d'outre tombe*, 1862. и 1863), настале у време његовог првог контакта са Кардековим кружоком. Фламарион је у овим делима представљен као преписивач и уредник порука које су добијене од медијума, госпођице Ије (Mademoiselle Huet). Иако ово прво дело о спиритизму не наводи у свом библиографском каталогу, остале радове везане за непознате природне појаве Фламарион сврстава у филозофска дела: *L'Inconnu et les problèmes psychiques*; *Les Forces naturelles*

inconnues; La Mort et son mystère (I: *Avant la mort*; II: *Autour de la mort*; III: *Après la mort*); *Les Maisons hantées*.

Парадигматско дело овог дела корпуса је текст *Незнани свет и психички проблеми* (*L'Inconnu et les problèmes psychiques*, 1900), из ког и проистичу све касније студије које представљају својеврсна проширења основног текста. Оно настаје на основу велике анкете покренуте 1899. године у часопису *Annales politiques et littéraires*, и сажима преко четири хиљаде добијених одговора о различитим необичним и необјашњивим искуствима која се могу довести у везу са тренутком нечије смрти, било да су у питању снови, предосећаји или визије. Фламарион се не поставља као дефинитивни тумач и теоретичар ових појава, већ више као уредник и посредник у сведочењима других. Зато у први план ставља потребу сведока да искажу своја искуства: „Истиче се у свим овим написима поштење, савест, искреност, осетљивост приповедача којима је стало да пренесу само оно што знају, онако како знају, а да ништа ни не додају ни одузму. Овде је свако слуга истине”¹⁶ (FLAMMARION 1900: 93). Тротомна студија *Смрт и њене тајне* (*La Mort et son mystère*, 1920) и њен наставак о уклетим кућама (*Les Maisons hantées*, 1923) на трагу претходних истраживања доносе стотине примера из различитих сведочења која је Фламарион лично добио или пронашао у литератури, који су пажљиво подељени у различите категорије које би требало да расветле природу описаних феномена.

Фламарионово померање од медијумског писања до покушаја непристрасније класификације спиритистичких феномена поклапа се са општим јавним померањем у проучавању спиритистичких појава. Напустивши спиритистичке интерпретације, већина научника која се дуже занимала за ове појаве крајем века увела је термин „психијске науке” и, нешто касније, „парапсихологија”. Анализа књижевних дела, која је за нас релевантнија, указује да, за разлику од научних и филозофских текстова, где постоји често ограђивање од званичних струја спиритизма, Фламарионова фикција отвара простор за смелија размишљања о постојању ванземаљског живота у космосу и слободније изражавање спиритистичких идеја као што су постојање духова и реинкарнација. У оквирима описане библиографије наше истраживање биће превасходно посвећено књижевним текстовима чијој ћемо се структури и тематици подробније посветити у наредним поглављима.

1.2. Одређење појма „спиритизам”

Веровање у могућност општења са душама преминулих, иако присутно готово у свим културним просторима, доживело је нарочито популарност у деветнаестом веку, под именима *спиритуализам*, *модерни спиритуализам* или *спиритизам*. Термин спиритуализам (*spiritualism*) заступљен је пре свега у енглеском говорном подручју (где се овај облик комуникације са мртвима и установио), а често му се додаје и придев „модерни” како би се јасније омеђио посебан облик веровања и обичаја (PODMORE 1902; MONROE 2008: 16) који су се развили средином деветнаестог века, иако је несумњиво да су различите раније праксе призивања мртвих, то јест некромантије, оставиле трага на овај новији феномен.

У француским текстовима, који су централни за наше истраживање, именовање је истовремено једноставније и комплексније. Најчешће се среће назив *спиритизам* (*spiritisme*),

¹⁶ У оригиналу: « Ce qui frappe dans toutes ces relations, c'est la loyauté, la conscience, la franchise, la délicatesse des narrateurs qui tiennent à cœur de ne dire que ce qu'ils savent et comme ils le savent, sans rien ajouter ni retrancher. Chacun est là le serviteur de la vérité » (FLAMMARION 1900: 93).

који у најужем смислу представља неологизам којим је Алан Кардек (Allan Kardec), вођа најутицајније спиритистичке групе у Француској, именовао своје учење како би га издвојио у односу на ширу филозофску концепцију спиритуализма, сматрајући да су „за нове ствари потребне нове речи” (KARDEC 1857: 1). Постојећи филозофски правци у Француској осамнаестог века, односно разлике између „материјалиста”, „сензуалиста” и „спиритуалиста”, додатно су наметнули потребу за увођењем засебног појма који би разликовао веровање у духове од постојећих филозофских усмерења (CUCNET 2012: 21). Тако се спиритисти постављају као подгрупа спиритуалиста, која не само што даје духовном превласт већ сматра да људска душа наставља да чува своју личност након смрти и да она може да успостави дијалог са овостраним на различите начине. Премда нису сви француски поклоници овог веровања благонаклоно гледали на Кардеков монопол у именовању феномена, већ су покушали да установе појам *spiritualisme* по угледу на енглески језик (CUCNET 2012: 105), данас се у највећем броју случајева користи облик *spiritisme*, било да се говори о Кардековом учењу или другим француским групама које су током историје делиле сличне ставове.

На српском језику наилазимо на оба облика речи *спиритуализам* и *спиритизам*, у зависности од тога да ли се аутори у својим делима ослањају на енглески или француски термин. Филозоф Бранислав Петронијевић своју важну студију на ову тему посвећује „спиритизму” и истиче да би мешање појмова само ишло у корист спиритистима који „тако радо кокетирају са филозофијом и који претендују на то да су дали својим спиритизмом праву филозофску теорију света” (ПЕТРОНИЈЕВИЋ 1912: 9). Због свега поменутог, у нашем раду користићемо облик *спиритизам*, као најучесталији и у српском и у француском језику, који су за наше истраживање најважнији.

Осим питања избора термина потребно је одредити и обим овог појма, односно оно што под њим подразумевамо. Спиритизам се историјски убраја међу езотеричне и окултне токове као маргинална појава у односу на доминантна веровања и дискурсе деветнаестог века, иако не одговара сасвим строжим дефиницијама езотерије, с обзиром на то да није реч о тајном учењу или веровању установљеном у неком иницијацијском друштву (РАДУЛОВИЋ 2009а: 12–13). Дефинисање комплексних, вишезначних и променљивих категорија какве су „езотерија” и „окултизам” далеко надилази оквире нашег истраживања, али ћемо се укратко осврнути на однос спиритизма према најзаступљенијим значењима ових појмова.¹⁷ Тајност и скривеност као основна значења придева „езотеричан/езотеријски” (HANEGRAAFF 2006b: 336) не одговарају спиритизму, који, напротив, негује уверење да се медијумске способности могу развити код сваког, и да вежбање поступка комуникације са мртвима јача везу између овостраног и оностраног света, због чега се често говори о његовој „демократској” природи (GUTIERREZ 2015b: 204). Поред тога, спиритизам је у време највеће популарности уживао подршку свих друштвених слојева и подразумевао различите спепене озбиљности. Ово веровање није почивало на једном централизованом учењу, већ на бројним мањим групама, а, поред тога, у неким круговима спиритистичке сеансе су постојале у облику монденске игре или јавне представе. Новија истраживања Западног езотеризма убрајају спиритизам у круг појава којима се баве на основу „историјске” концептуализације, која езотеризам схвата као „опште обележје за нарочите токове у Западној култури који показују одређене сличности или или историјску повезаност” (HANEGRAAFF 2006b: 337).

А. Февр (Antoine Faivre), један од најпознатијих француских проучавалаца из области езотеризма као научне дисциплине, такође подсећа да спиритизам „не произилази из езотеричних токова у ужем смислу, али да је са њима у вези због утицаја који врши и питања која поставља” (FAIVRE 2019: 89). Исти аутор сматра да спиритизам треба посматрати заједно са месмеризмом, магнетизмом и парапсихологијом под заједничким именом

¹⁷ За детаљније дискусије о терминолошким одредницама, види енциклопедију HANEGRAAFF 2006a и FAIVRE 2019.

„метаспихизам”,¹⁸ и додатно објашњава да овај групни термин не испуњава његова четири услова која дефинишу езотеричне појаве (FAIVRE 2001: 406–407). Феврова утицајна дефиниција предвиђа четири неопходна и два условна критеријума на основу којих се препознају и именују езотеријски правци. Неопходни критеријуми су: веровање у универзална сагласја, односно кореспонденције између видљивог и невидљивог у свету; доживљај природе као оживљене животном силом или божанским присуством; религиозна имагинација као посредник између овог света и других нивоа стварности; вера у духовни преображај. Условни критеријуми су веровање у тајно преношење духовних знања и сагласје између свих духовних традиција. Спиритизам или метаспихизам углавном заступају став да не постоји ништа изван природе, не постоји виши степен стварности који би био изнад природе, већ се углавном говори о невидљивом делу природног света. Спиритистичке појаве, према овој концепцији, представљају трагове ове још увек необјашњене стране реалности, а преображај појединца у додиру са овим веровањем састоји се од проширивања домета чула тако да се обухвати оно што је било недоступно (FAIVRE 2001: 406).

У односу на термин окултизам, спиритизам (нарочито француска варијанта овог феномена) може да се уброји у ред хетеродоксних духовних токова као што су теозофија, Ред руже и крста, групе везане за Елифаса Левија (Eliphas Lévi) и касније за Паписа (Gérard Encausse, Paris). Ове појаве доживеле су процват у деветнаестом веку, када се, на пример, говори о „окултном препороду” у Француској и шире (*French occult revival*), као што то чини аутор Кристофер Мекинтош (MCINTOSH 2011). Све поменуте групе бавиле су се на различите, али често повезане начине, успостављањем контакта са оностраним светом. Спиритизам се убраја у ову типолошку поделу као феномен који се може тумачити као „покушај езотеричара да се помире са рашчараним светом или, са друге стране, покушај људи уопште да схвате езотеризам из перспективе рашчараног света” (HANEGRAAFF 2006v: 888).

У овом контексту корисно је поменути и новији појам „окултура” (*occulture*), који је у науку увео К. Партриц, и који се такође може користити за разумевање међусобне размене између езотеријских појава и шире популарне културе. Под овим термином Партриц подразумева „обичну очараност свакодневице и оне процесе помоћу којих се посебна несекуларна значења појављују, шире и постају утицајна у друштвима и индивидуалним животима” (PARTRIDGE 2016: 321), односно присуство езотеричне тематике у различитим аспектима свакодневног живота и њен утицај на популарну културу. У овом смислу термин окултура скреће пажњу на чињеницу да савремена друштва нису нужно мање религиозна него раније, већ да се поступци сакрализације и десакрализације одвијају на другачије начине (PARTRIDGE 2014: 116). Партриц ову појаву пре свега везује за средину двадесетог века, али други истраживачи (KOKKINEN 2013) доказали су да се он може користити и за деветнаести век, нарочито када је у питању *fin-de-siècle* култура која је обимовала различитим езотеријским групама. Нина Кокинен користи управо Фламарионова дела као пример за ширење окултуре међу читаоцима који нису нужно тражили спиритистички садржај, али су се кроз његове текстове упознавали са аспектима окултистичке мисли (KOKKINEN 2013: 23).

У оквирима нашег истраживања користићемо спиритизам као свеобухватни појам који покрива све различите појаве за које се Фламарион занима, с тим да ћемо, тамо где је то релевантно, правити разлику између праксе призивања духова и других сродних појава. Тако ћемо напоре користити термин спиритизам и Фламарионову одредницу „непознатих природних сила”. Спиритизам ћемо посматрати као културни и друштвени појам који, због своје популарности и широке распрострањености, дотиче различите области живота и

¹⁸ Овај термин почетком двадесетог века уводи физиолог Шарл Рише (Charles Richet) како би објединио целу област необјашњених феномена међу којима су и појаве које изазивају спиритистички медијуми. Ова концепција поклапа се са Фламарионовим необјашњеним природним силама, и оба приступа сагледавају појаве као још увек неосветљене аспекте природних наука (чиме се искључује идеја „натприродног”).

преплиће се са науком и уметношћу. У наредном поглављу представићемо кратак историјат ове културно-историјске појаве и њене додире са науком и књижевношћу.

2. Спиритизам: феномен и контекст

2.1. Појава спиритизма у европском и француском контексту

Идеје о могућности контакта са загробним светом имају дугу културну традицију. Савремени облик спиритизма као међународне езотеријске појаве јавио се средином деветнаестог века у Сједињеним Америчким Државама, а затим убрзо проширио на велики број земаља. Учење спиритиста, иако је имало различите појавне облике, суштински почива на веровању у опстанак људске душе и личности након смрти, као и на могућности да се са духовима преминулих ступи у контакт на различите начине. Комуникација са мртвима се, према мишљењу спиритиста, заснивала на жељи преминулих да пренесу поруке у свет живих, и остваривала јављањем духова помоћу необјашњивих звукова, померањем предмета, приказивањем „ектоплазматичних материјализација” или јављањем преко медијума. Спиритизам није био јединствен покрет са строго уређеним системом или хијерархијом, већ је у већини земаља, па чак и у Француској, где је суштински кодификован, представљао индивидуалну праксу или окупљање мањих група које су се удруживале око одржавања заједничких спиритистичких сеанси.

Почетком модерног спиритизма у Сједињеним Америчким Државама често се сматра 1848. година, када су сестре Маргарет и Кејт Фокс (Margaret, Kate Fox) започеле комуникацију са духом покојног станара у породичној кући у Хајдсвилу близу Рочестера. Иако су појаве које су запажене у овом случају, као и падање у транс и запоседнутост духовима, били познати од раније, 1848. година узима се као почетна година за настанак спиритизма зато што су од тог датума припадници овог покрета одређивали своје веровање као „спиритуализам” односно „спиритизам” (GUTIERREZ 2015b: 197). Мистериозно куцање и ударци који су се чули у кући породице Фокс најпре су приписивани децјој игри, али је убрзо читава породица и њихово окружење развило систем општења са сабласним присуством (један ударац означавао је потврдан, а два одричан одговор).¹⁹ Овај догађај изазвао је велико занимање њихове околине, и покренуо талас сличних покушаја да се помоћу „куцања” (енг. *rappings, knocking*) комуницира са мртвима. Наредних неколико година спиритизам добија на све већем значају у америчком друштву, где се призивање духова одвија и у приватном оквиру, али и на јавним местима (почевши од сестара Фокс, које су касније током живота призивале духове на сцени). Појединачне приватне сеансе углавном су биле усмерене на контакт са духовима преминулих пријатеља или чланова породице и имале су утешну димензију, док су јавне представе медијума често покушавале да призову духове чувених историјских личности које су позиване да открију тајне загробног света или да дају савете о уређењу света живих.

¹⁹ Артур Конан Дојл у својој историји спиритизма (*The History of Spiritualism*, 1926) преноси сведочење госпође Фокс о начину на који је породица комуницирала са духом који је насељавао њихову кућу: „Тада сам упитала: 'Да ли људско биће тако тачно одговара на моја питања?' Није било одговора. Питала сам: 'Јесте ли дух? Ако јесте, куцните два пута.' Два звука су се чула чим је захтев постављен. Тада сам рекла: 'Ако је у питању повређени дух, куцните два пута', што је одмах учињено, због чега је кућа задрхтала. Питала сам: 'Јесте ли били повређени у овој кући?' Одговор је дат као и раније. 'Да ли је особа која вас је повредила жива?' Добила сам одговор куцањем на исти начин. Истом методом утврдила сам да је реч о мушкарцу старом тридесет и једну годину, да је убијен у овој кући, а да су његови остаци сахрањени у подруму; да се његова породица састојала од жене и петоро деце, два сина и три ћерке, који су сви живели у време његове смрти, али да му је жена од тада умрла. Питала сам: 'Хоћете ли наставити да куцате ако позовем комшије да и они то чују?' Звукови су били гласни и потврдни.” (CONAN DOYLE 1926: 63)

Узроци који су довели до брзог ширења спиритизма били су вишеструки: с једне стране, прве појаве спиритистичких сеанси везују се за хетеродоксне протестантске кругове (квекере и шејкере) у којима су падање у транс и онострани визије већ чинили део духовне праксе (CUSHNET 2012: 41). Поред тога, развој штампе у Сједињеним Америчким Државама такође је значајно допринео наглој популарности покрета, јер су и позитивни и негативни новински написи изазивали додатно занимање јавности. Велики број специјализованих часописа преносио је спиритистичке идеје и тајанствене догађаје у вези са духовима, али и играо улогу у повезивању верника, који нису били удружени у велике скупине (BRAUDE 1989: 26). Осим тога, важну димензију у брзом ширењу спиритизма чинила је и нада да је могуће очувати живу успомену на преминуле у новонасталој држави, у којој је постојао велики број придошлица са старог континента. Осим тога, велики губици људских живота током Америчког грађанског рата додатно су утврдили веровање у спиритизам и у први план ставили потребу за утехом ожалостљених.

Долазак америчке форме спиритизма на европски континент, према писању штампе, одиграо се између 1852. и 1853. године, када је пракса „окретања столова” прешла у Велику Британију, Немачку и Француску. Верује се да је прво појављивање спиритизма у немачкој и европској штампи било у марту 1853. године, када се пише о доласку моде коју је покренула америчка породица Фокс у град Бремен, велику луку која је била добро повезана са Америком (BAUDOUIN 2021b: 12). Већ у априлу исте године ова појава стиже у Страсбург, а наредног месеца и у Париз, где се пракса комуникације са духовима брзо проширује (VIATTE 1935: 55). Окретање сточића (*table moving* на енглеском, *les tables tournantes* на француском) јавило се као својеврсни продужетак појава које су се одиграле у Хајдсвилу и представљало је нову варијанту за изазивање општења са загробним светом. Овај начин комуницирања са духовима подразумевао је да се сто око ког учесници сеансе седе наизглед сам помера, нагиње, лебеди у ваздуху или преноси поруке помоћу серије куцања. Управо је ова пракса стигла у Европу средином века и постала својеврсни културни и помодни феномен. Између 1834. и 1835. године о овој појави говорило се као о „епидемији окретања столова” или „флуидоманији” (CUSHNET 2012: 53, 55). За велики број оних који су окретали столове у почетку, феномен је представљао забавни куриозитет, и није нужно тумачен као деловање оностраних сила, већ се посматрао као опсенарски трик или необјашњена природна појава. За оне који су сматрали да столови могу да „говоре” (фр. *tables parlantes*) тако што су куцањем ноге диктирали речи слово по слово није била реч само о пролазној забави, већ о начину да се одржи додир са преминулима.

Обе појаве брзо су привукле пажњу званичних научних кругова, који су започели сопствена проучавања ове необичне радње како би утврдили да ли је реч о халуцинацијама, сујеверју или истинској појави која се може научно објаснити. Комисија Француске академије наука (коју су, између осталих, чинили физичар Мајкл Фарадеј (Michael Faraday) и астроном Франсоа Араго (François Arago)) донела је свој коначни суд, и објавила да се узрок кретања столова, када се искључе преваре, може приписати несвесним мишићним покретима учесника који сами померају предмете. Научно објашњење ипак није убедило оне који су заступали друге позиције и сматрали да је узрок кретања столова или „флуидне” (утицај још увек непознате силе који би попут магнетизма или електрицитета деловао на предмете без додира) или спиритистичке природе.

Централне личности у спиритистичком поступку били су медијуми, осетљиви појединци који су нарочито олакшавали ступање у контакт са загробним светом. Њихова појава раширила се када је примећено да одређене особе у ланцу који је седео око столова који су се померали поседују нарочиту способност да изазову спиритистичке појаве. Већ 1854. године политичар и теолог Аженор де Гаспарен (Agénor de Gasparin) објавио је студију у којој је проучавао спиритистичке појаве и медијумске способности (*Les tables tournantes du*

suraturel en général et des esprits). Иако су поједини медијуми уживали велики углед међу верницима, или чак доживели међународну славу, они нису били сматрани као нарочито иницирани у одређена тајна знања, нити су се представљали као вође спиритистичких група. Напротив, спиритисти су веровали да се медијумске способности уз вољу и вежбу могу развити код готово сваког појединца. Медијуми су деловали као посредници који су омогућавали духовима да се изразе, а неретко су поређени са електричним батеријама које напајају додир са оностраним или са осетљивим телеграфским апаратом који бележи поруке духова (SCONCE 2000). Поређење са телеграфијом као „невидљивим” обликом комуникације на даљину који настаје непосредно пре појаве спиритизма било је присутно од самог почетка, и један од првих америчких специјализованих листова посвећених призивању духова звао се управо „Духовни телеграф” (*The Spiritual Telegraph*).

Око медијума су се развијали и разни начини комуникације са преминулима који су се мењали у сталној потрази за савршенијим и непосреднијим облицима контакта. Различити медијуми су се тако усавршавали за различите облике појава. Након појаве куцања стола која је обележила почетке спиритизма (овај начин комуникације називан је *типологијом*), убрзо су се јавили покушаји да се комуникација усложни и да се на тај начин добију разноврсније поруке. Коришћење алфабета којим су спиритисти добијали поруке методом срицања речи слово по слово убрзо је постао сложенији употребом равне табле са алфаветом и бројевима, познатијом као „вица” табла (*ouija*). Ова плоча најчешће се користила уз помоћ „планшете”, дашчице са отвором, коју су учесници сеансе додиривали врховима прстију, и након постављених питања посматрали како се креће и даје одговоре. Временом, појавили су се и медијуми који су користили методе као што су аутоматско писање, цртање или аутоматски говор, за које се веровало да представљају најближе могуће оглашавање духова који су проговарали кроз људско тело. Олакшавање контакта са духовима довело је и до повећавања броја медијума и све обимније спиритистичке литературе, у којој су преношене поруке о оностраним животу које су наводно често долазиле од духова угледних историјских личности.

Од самог почетка спиритистичког покрета и сестара Фокс жене су сматране нарочито надареним за обављање дужности медијума. С једне стране, ово веровање објашњавано је помоћу псеудонаучних теорија. Тако се веровало да медијумска способност настаје као последица различите „природне наелектрисаности” мушког и женског пола, те се сматрало да су жене, које су негативно наелектрисане, биле успешније у призивању духова, који су позитивно наелектрисани. С друге стране, опште убеђење да су жене осетљивије и подложне измењеним нервним стањима, такође их је чинило нарочито подесним за комуникацију са оностраним. Поједини аутори сматрају да су на овај начин жене које су обављале медијумски посао уживале необичну слободу за деветнаести век: иако су се често криле иза тамне одеће, велова, или завеса, жене-медијуми су биле у могућности да се, кроз глас духова, изразе слободно на готово све теме (BAUDOUIN 2021b: 15–16).

Спиритизам се, као увезени културни феномен, може сматрати једним од првих „американизама” у француској и европској култури (CUCNET 2012: 55). Међутим, одређени сродни феномени већ су припремили плодно тло за развој спиритистичких веровања у француској средини. Немачки лекар Франц Антон Месмер (Franz Anton Mesmer), који се прославио у пререволуционарној Француској, установио је теорију о „животињском магнетизму”, односно „животном магнетизму” (*magétisme animal*), према којој постоји универзални магнетни флуид који прожима космос, читав свет и сва жива бића. Поремећаји у протоку магнетне силе у човеку сматрали су се узроком свих болести, па се лечење различитих стања изводило стимулацијом флуида терапијама које су подразумевале додиривање рукама или коришћење воде из великих „магнетизованих” када. Месмерово деловање у Француској осуђено је од стране научних и медицинских ауторитета 1784. године, али је његово учење имало велики број присталица и регионалних варијанти, нарочито у лионској регији.

Француски следбеници Месмера посебно су се занимали за необична психолошка стања која су се некада јављала приликом магнетичког лечења, то јест стања сна, транса и визија о којима су појединци сведочили. Маркиз де Писегир (Amand-Marie-Jacques de Chastenet, Marquis de Puységur) издвојио је појаву „вештачког сомнамбулизма”, стања сличног сну током кога пацијент буди до тада недоступан вид свести, који му дозвољава да се сам излечи, или да сазна нешто што је при свести немогуће (ELLENBERGER 1994: 71). Каснији развој психолошке науке назвао је ово стање индукованог сна „хипнозом”. Спиритисти су од месмеризма преузели учење о флуидима које постаје мање важно као медицинско средство, а више као концепт који објашњава посредно дејство неживог света на живи. Према уверењу спиритиста, посредством флуида као физичких, али невидљивих сила настајала је веза између света живих и мртвих, и веровало се да медијуми нарочито поседују велике количине „флуида” и на тај начин остварују контакт са оностраним. Осим тога, једна од централних спиритистичких претпоставки била је да су духови могли да створе *флуидичка тела*²⁰ (*corps fluidiques*) преко којих су утицали на свет живих и стварали све појаве које су опажене на сеансама. И појава сомнамбулизма била је важна за спиритистичку праксу јер су медијуми често у стању између сна и јаве примали поруке од духова. Овакво нарочито стање сматрало се потврдом истинитости спиритистичких порука, јер се веровало да је свест медијума привремено уступљена гласу духова, и да се на тај начин откривају подаци које ни медијум ни учесници сеансе нису могли да сазнају другачије. Пре него што се усталио термин „медијум” за осетљиве појединце који су изазивали спиритистичке појаве коришћен је назив „магнетички сомнамбули”. Поједини проучаваоци магнетичких појава од почетка су стављали нагалсак на необичне појаве које су сомнамбули исусили током магнетичког сна. Немачки лекар Јустинус Кернер (Justinus Andreas Christian Kerner) нарочито се бавио овом темом. Он је сматрао да постоје спонтана магнетичка стања (која настају без магнетизације) током којих појединци улазе у стање сомнамбулизма и комуницирају са преминулим вољеним особама. Према Кернеру, неки сомнамбули су доживљавали ову магнетску комуникацију као део свог свакодневног живота, а духове су видели као водиче који их поучавају о духовним питањима (CRAVTREE 2015: 13).

Међу хетеродоксним струјама које су такође утицале на појаву спиритизма треба истаћи и утицај шведског осамнаестовековног визионара Емануела Сведенборга (Emanuel Swedenborg). Његово најпознатије дело *Небеска аркана* (*Arcana Coelestia*, 1749) износи Сведенборгове визије о оностраном, према којима не постоји једно небо и један пакао, већ мноштво различитих степена посмртног постојања, унутар којих духови, као посредници између божанства и човечанства, напредују и мењају се. Сведенборгова учења била су популарна и у Сједињеним Америчким Државама и широм Европе. Његова комплексна космолошка разрада загробног живота и додир са оностраним који се остварује кроз визије утицали су на многе спиритистичке теорије. И пре појаве окретања столова у Француској аутори који су били надахнути сведенборгизмом и месмеризмом објављивали су дела у којима су преносили искуства магнетисаних субјеката који су имали визије о загробном животу. Међу овим делима истиче се рад самоуког филозофа Алфонса Кањеа (Alphonse Cahagnet), који је 1848. године објавио *Откровење тајни будућег живота* (*Arcanes de la vie future dévoilés*, 1848), у ком говори о срећном наставку постојања душа након смрти. Према Кањеу, Сведенборг је „украо светом Петру кључеве небеса да би нам их показао и учинио за наша чула опипљивим њихов бескрај и њихову утеху” (CAHAGNET 1850: 226).

Француски спиритизам у ужем смислу речи везује се за личност швајцарског учитеља Иполита Леона Денизара Риваја (Hippolyte Léon Denizard Rivail) који је под псеудонимом Алан Кардек основао најутицајнију струју спиритистичког покрета. Иако није био једини који је

²⁰ Најубичајеније спиритистичке поделе разликовале су три саставна дела људског постојања: физичко тело, бесмртну душу, и прелазно, полуматеријално флуидно тело које у кардековској терминологији називало периспиритом (*périsprit*). Тренутак смрти разумевао се као растављање душе од физичког тела, али не и од периспирита преко кога су „дизинкарниране” душе настављале да делују.

покушао да размену са духовима уобличи у уређену доктрину, његово деловање имало је далекосежнији утицај од свих његових савременика. Почетком Кардековог деловања може се сматрати 1857. година, када је објавио своје прво и најутицајније дело *Књигу о духовима* (*Livre des esprits*, 1857), и наредна година када је покренуо часопис *Revue spirite*. Међутим, тек у следећој деценији његово учење достиже ширу популарност и привлачи све друштвене слојеве. До своје смрти 1869. године објавио је још четири важна дела која чине окосницу његове спиритистичке доктрине: *Књигу о медијумима* (*Le Livre des Médiums*, 1861), *Јеванђеље према спиритизму* (*L'Évangile selon le Spiritisme*, 1864), *Пај и накао или Божја правда према спиритизму* (*Le Ciel et l'Enfer ou La justice divine selon le spiritisme*) и *Постање, чуда и предвиђања по спиритизму* (*La Genèse, les miracles et les prédictions selon le spiritisme*, 1868). Кардек је настојао да своје учење прикаже као филозофију засебну од америчког феномена окретања столова и тежио је да успостави континуитет са келтском традицијом²¹ француских предака. Само име Алан Кардек, према сведочењу Риваја, открили су му духови заједно са сазнањем о његовом прошлом животу у коме је био галски друид.

Књига о духовима као „Библија” ове струје спиритизма, састојала се од великог броја питања која су постављана на сеансама и одговора који су посредством медијума сакупљени. Овај текст подељен је на тематска поглавља, у виду кратких есеја у којима су сабране поруке духова о одређеном питању. Овакво устројство књиге значило је да су се читаоци могли изнова враћати на Кардеков текст и тражити одговарајуће поруке на најразличитија питања (MONROE 2008: 104). Разлоге Кардековог великог успеха могли би се наћи у његовом педагошком таленту и успешној синкретизацији великог броја идеја које су биле присутне у време његовог стварања (СУСНЕТ 2007: 82). Он се није представљао ни као медијум ни као пророк нове религије, већ, у складу са својим ранијим педагошким радом, као рационални уредник, кодификатор чињеница које су добијене пажљивим испитивањем. Тежња да се веровање у поруке духова прикаже као сасвим усклађено са рационалним расуђивањем, па чак и позитивистичком науком, једно је од обележја спиритизма који се јавља у доба великог научног и индустријског напретка у целом свету.

Француска кардековска варијанта спиритизма разликује се од учења англоамеричких и других школа надградњом у виду веровања у реинкарнацију: људска душа живи низ живота, а сваки наредни циклус означава постепени морални напредак. Духови напредују кроз велики број категорија од „нечистих” до „чистих духова” (*esprits purs*), који су једнаки анђелима. Спиритизам је на овај начин популаризовао концепт сеобе душа међу разним слојевима друштва и увео сам термин „реинкарнација” у француски језик (СУСНЕТ 2012: 154, 437). Ова црта кардековског спиритизма води порекло од спиритуалистичких филозофских учења која су у то време била присутна у Француској, пре свега од наслеђа учења Шарла Фуријеа и утопијског социјализма (NATHAN 1981). Контекст прогресивистичких и социјалистичких идеја којима се Кардек служио био је познат релативно образованој и обавештеној публици којој се његова дела обраћају, и његово учење било је препознато као модеран облик духовности, који је омогућавао да се идеје о будућности споје са утехом старијих традиција и веровања (MONROE 2008: 109). Иако је више Фуријеових следбеника преузело учење о реинкарнацији, Кардек своје идеје у највећој мери засновао на мисли Жана Реноа (Jean Reynaud) и његовог утицајног дела *Земља и небо* (*Terre et ciel*, 1854) које је реинкарнацију представило као келтску традицију, сасвим засебну од утицаја источних, индијских традиција, које су такође биле присутне у француској литератури (SHARP 2006: 1–47). Према Реноу и, касније, према Каредку, реинкарнација се одвија искључиво у људском свету (не подразумева инкарнацију у животињска тела) и увек је прогресивна, то јест означена као пут неповратног напредовања

²¹ Фламарионово спиритистичко дело *Становници другог света* посвећено је „нашим прецима галским песницима, који су са презиrom певали о смрти, и свештеницама овенчаним имелом, које су призивале душе мртвих” (у оригиналу: « À nos ancêtres les bardes gaulois qui chantaient le mépris de la mort, et aux druidesses couronnées de gui qui évoquaient les âmes ») (FLAMMARION 1862:1).

ка савршенству. На овај начин не само да је имплицитно искључена идеја о паклу или вечном окајавању грехова већ се, напротив, свака душа временом искупљује и оплемењује.

Још једна кључна карактеристика Реноовог учења била је тврдња да се реинкарнација људске душе поред Земље одвија и на другим световима, односно на другим планетама. Космос је требало замислити као „велики архипелаг”, а Земљу само као једно острвце у њему (REYNAUD 1854: 234). Овакво поимање ствари значило је такође да „небеса нису једно место, већ пут” (*le ciel n'est pas une demeure, c'est un chemin*) који се бескрајно уздиже ка савршенству Бога (REYNAUD 1854: 272). Спиритизам преузима ово виђење реинкарнације као један од својих постулата: на путу свог усавршавања душе се реинкарнирају у безбројним планетарним световима од којих су они који су напреднији мање оптерећени телесним потребама, а више развијају умне и душевне способности. Земља се у спиритистичкој хијерархији сматра једном од несавршенијих планета (док Јупитер заузима највише место у нашем Сунчевом систему), али и становници Земље постепено напредују кроз усвајање поука које им преноси загробни свет. Комуникација путем преноса мисли какву су медијуми остваривали са духовима, према Кардековом веровању, била је узор коме би човечанство требало да тежи како би се искорениле лажи и дволичност и остварио бољитак човечанства (CUCNET 2012: 156).

Током последњих деценија деветнаестог и у првим деценијама двадесетог века популарност и легитимитет спиритистичког феномена пролазили су кроз различите фазе. Спиритизам није био усамљена езотеријска појава у другој половини деветнаестог века. Напротив, овај период је уопштено одређен као време „окултног препорода” у Француској (MCINTOSH 2011: 11–13), када велики број различитих група и езотеријских усмерења проналази своје представнике и пратиоце. Учесници различитих група често су били упознати са спиритистичким круговима (или су из њих потекли, као што је био случај са теозофијом Хелене Блавацке), али обично нису имали високо мишљење о њиховом учењу,²² или су комуникацију са духовима видели као само један део своје магијске праксе. Након Кардекове смрти 1869. године, његова група поделила се на више засебних усмерења, а његови најважнији наследници били су Пјер Гаетан Лемари (Pierre Gaëtan Leymarie) и Леон Дени (Léon Denis). Лемари је наследио часопис *La Revue spirite*, и, мада је остао веран Кардековом учењу, настојао је да спиритизам повеже са експерименталним научним токовима (LACHAPPELLE 2011: 28–30). Иако су медијуми који директним говором или писањем ступају у додир са духовима и даље остали присутни, временом су велику пажњу привукли и они који су производили физичке феномене у виду померања предмета или материјализације духова. Најспектакуларнија појава међу физичким манифестацијама медијума била је појава „ектоплазме”,²³ беличасте материје за коју се веровало да представља израз телесности духова, односно визелни приказ „периспирита”, и која је истицала из тела медијума и понекад попримала облике делова људског тела. Посматрање и бележење физичких појава које производе медијуми подразумевало је и коришћење нових технолошких средстава. Током седамдесетих година деветнаестог века развила се мода спиритистичких фотографија, односно фотографских портрета на којима су се појављивали обриси фигура за које се веровало да су духови. Један од фотографа који се највише прославио у овом помодном облику био је Едуар Биге (Édouard Isidore Jean Buguet), који је у Паризу преко *Revue spirite* продавао своје услуге. Биге и Лемари су 1875. године ухваћени у превари (доказано је да су спититистичке фотографије настале монтажом, коришћењем припремљених фотографских плоча и

²² Једну од најоштријих езотеријских критика спиритизма изнео је Рене Генон (René Guénon), који покушава да утврди „езотеричну правоверност” (РАДУЛОВИЋ 2009а: 12) и одвоји је од других усмерења која сматра псеудоезотеричним. У свом делу *Спиритистичка заблуда* (*L'erreur spirite*, 1921) он одбацује филозофске и метафизичке претпоставке на којима је заснован спиритизам.

²³ Овај феномен, иако је био познат од раније, именовао је физиолог Шарл Рише, који се, осим проучавања анафилаксе за која је добио Нобелову награду за медицину, читавог живота бавио појавама сродним спиритизму.

реквизита) и осуђени на казну затвора. Ова афера нанела је значајан ударац спиритистичким веровањима и довела у питање већ упитну веродостојност целог покрета.

Све веће неповерење према медијумима и померање интересовања ка проучавању физичких појава означило је и промену у научном и јавном ставу према спиритизму. Спиритистичко тумачење необичних појава све више је довођено у питање, и све чешће се јавља као део ширег поља необјашњених психолошких феномена, под именом метапсихија или касније парапсихологија. Оснивају се и посебна учена друштва која се искључиво баве мистериозним појавама као што је спиритизам, најпре у Великој Британији под именом Друштво за психичка проучавања (Society for psychical research), којим су председавали угледни научници као што су физичари Оливер Лоџ (Oliver Lodge) и Вилијам Барет (William Barrett) или филозоф Анри Бергсон (Henri Bergson). Након рата оснива се и Међународни метапсихички институт у Паризу (Institut métapsychique international), који предводе Шарл Рише (Charles Richet) и Гистав Желе (Gustave Geley).

Иако је због великог броја неформалних и незабележених група тешко говорити о тачном броју присталица спиритизма, несумњиво је да је ова езотеријска струја играла важну улогу у француском друштву током Другог царства, и касније, током Треће републике. Практично бављење спиритизмом у виду сеанси било је доступно свим друштвеним слојевима, и није захтевало никакво нарочито знање или друге предуслове, осим веровња у духове. Медијуми су били распрострањени, али се ни њихово присуство није сматрало неопходним условом, па су они који су практиковали призивање духова имали утисак да директно ступају у додир са вишим силама које им подарују знање, без потребе за посредником, односно свештеником који би тумачио реч духова. Већина неформалних или спорадичних присталица спиритизма приклањала се овој пракси како би пронашла утеху кроз могућност обнављања додира са преминулим пријатељима или члановима породице. Као такав, спиритизам је играо важно место у обликовању култа мртвих током романтизма (*le deuil romantique*) (CUCNET 2012: 338), односно током викторијанске ере у англосаксонској историографији. Иако се више бавио филозофским аспектима свог учења, Кардек је разумео да већина спиритиста ипак тражи личну утеху у призивању духова:

Сигурност да [вољено биће] није у ништавилу; да се не губи ни у дубинама свемира ни у понору пакла; да је срећније, сада ослобођено телесних патњи и животних невоља; да ћемо га поново видети, после тренутне раздвојености, лепше, сјајније под својим непролазним етеричним омотачем, него што је било под тешком телесном шкољком: то је огромна утеха коју одбијају они који верују да се све завршава животом, и оно је што Спиритизам даје. (KARDEC 1866: 248–249)

Ова димензија спиритизма, иако увек од велике важности, била је доминантна у другом великом таласу јавног занимања за спиритизам, након Првог светског рата. Са доктринарног или феноменолошког становишта, друга фаза спиритизма није донела никакве новине у природи и облику појаве, али је одговарала на потребе за организовањем практичног „култа мртвих”. „Континуитет, не трансформација; понављање, а не промена” речи су којима историчари описују послератни спиритизам (WINTER 1995: 54). У овом периоду, нарочито они који нису учествовали у борбама занимали су се за мистериозне догађаје који су се одвијали на фронту: часопис *Анали психичких наука* (*Annales des Sciences Psychiques*) од 1916. године редовно је објављивао прилоге у рубрици „Психички догађаји из рата” (« Les événements psychiques de la guerre »). Још веће интересовање изазивале су тврдње медијума да могу да комуницирају са погинулим војницима, који су се јављали да утеше ожалошћене и увере их да су пронашли мирно и срећно постојање у загробном свету. Такве су поруке изнете у делу *Рејмонд* (Raymond, 1916), ратном спиритистичком „бестселеру” у коме се покојни син Оливера

Лоца Рејмонд оглашавао помоћу медијума и откривао тајне живота после смрти. У послератном периоду као и у ранијим периодима спиритизам је представљао важну страну „рада жалости” и поступка опраштања од драгих особа.

Пракса спиритизма је временом изгубила на јавном значају и утицају, али то не значи да је нестала. Под савременијим именом „каналисања” (*channeling*)²⁴ многи спиритистички медијуми и данас тврде да су у контакту са бестелесним људским душама. Езотеријско наслеђе спиритизма донекле је присутно и у такозваним „ванземаљским” или „УФО” религијама (*ufo religions*), које верују да је могуће остварити духовни контакт са ванземаљским облицима живота. Мада јављање ванземаљаца као духовних водича може деловати као релативна новина, видели смо да је због раширеног веровања у реинкарнацију на другим световима само један корак делио планетарна пространства и загробни свет. У културолошком смислу, спиритизам је иза себе оставио бројне упечатљиве представе и читаву иконографију комуникације са мртвима кроз сеансе која је и данас широко распрострањена у популарној култури.

2.2. Место науке и астрономије у спиритистичким веровањима

Спиритизам се често, у потрази за потврдом својих веровања, представљао као нова научна грана која се бави изучавањем појава везаних за духове. Иако је пре свега потцртавао филозофске и религиозне аспекте свог учења, Алан Кардек је такође прибегавао поређењима спиритизма и науке. Кардек је на овај начин пре свега настојао да укаже на важност спиритистичке проблематике и потребу за озбиљним и дуготрајним проучавањем ове области:

Свака наука стиче се само временом и проучавањем; спиритизам, који се дотиче најозбиљнијих питања филозофије, свих грана друштвеног поретка, који обухвата и физичког човека и моралног човека, сам је по себи читава наука, читава филозофија која се не може научити за неколико сати, као и било која друга наука; било би детињасто видети сав спиритизам у окретању стола као и сву физику у одређеним дечијим играчкама. (KARDEC 1863: 14)

Спиритисти су често у објашњењима феномена које су заступали прибегавали стварним и осведоченим научним концептима као што је постојање невидљивих таласа и зрака. Веровање у наслеђе магнетичког флуида који прожима и повезује свет одговарало је одређеним научним открићима на пољу електромагнетизма, па су спиритистичке теорије готово од свог настанка виделе своје учење као саобразно са учењима званичне науке. Тако спиритиста Леон Дени наводи следеће поређење вечне душе са атомима или физичким силама:

Видели смо да у универзуму ништа није уништено. Када нам хемија и физика покажу да ниједан атом није изгубљен, да ниједна сила не нестаје, како да верујемо да оно јединство у коме су сабране све интелектуалне моћи, оно свесно „ја” у коме се живот ослобађа од окова фаталности, може да се раствори и нестане? (DENIS 1909: 161)

²⁴ Пракса каналисања настала је седамдесетих година двадесетог века у Америци. Као и у случају спиритизма, каналисање подразумева појединце (најчешће жене) који падају у транс и пуштају да духови говоре кроз њих. За разлику од спиритизма, каналисање као Њу Ејџ феномен не ослања се на комуникацију са духовима блиских особа, већ са древним мудрацима из митских места попут Атлантиде или Лемурије који наводно откривају тајне о десетинама хиљада година историје и теологије (GUTIERREZ 2015a:1).

Вернике у духове привлачила је замисао да се појаве којима су сведочили могу доказати као истините и утемељене, а концепти струјања енергије постављали су се као рационални аналошки модели за њихове претпоставке. Зато су нарочито средства за комуникацију, од телеграфа до радио-преноса и телефона, била укључена у спиритистичка разумевања начина на које се духови оглашавају (SCONCE 2000). У литератури која покушава да оправда спиритистичке тврдње често се наводе примери у којима су истинска научна отрковења била предмет неверице или подсмевања. Фламарион у својим делима више пута наводи реакције које је Едисонов фонограф изазвао приликом огледа изведених пред Француском академијом наука. Према његовом сведочењу, један старији академик побунио се против могућности да се звук механички репродукује: „[...] поносно је изјавио да, након пажљивог проучавања, закључује да је реч о трбухозборцу и да се не може веровати да метал може да замени племенити људски говорни апарат. За њега је фонографија била само *акустична илузија*.”²⁵ (FLAMMARION 1900: 4–5)

Међутим, ни званичној науци нису остали страни покушаји да се објасне спиритистички феномени. Крај деветнаестог века карактерише управо „култура научне чудесности” (BENSAUDE-VINCENT, BLONDEL 2002: 9). Обимна литература од дела која се баве научном популаризацијом до Вернових романа проповедају широкој публици о чудесним постигнућима модерне науке у свим дисциплинама. На граници између књижевности и астрономије, Фламарион је био посебно вешт у спајању научног и поетског регистра да би дочарао домете науке и могућа будућа открића, међу којима је и расветљавање спиритистичких појава:

Када пред очима имамо све изуме које дугујемо стваралачком генију, изуме телескопа, микроскопа, парних машина, примену електрицитета, земаљску и небеску фотографију, спектралну анализу, ваздухопловство, електрични телеграф, телефон, радиограф, фонограф, кинематограф, телеграфију итд., не можемо а да се не дивимо величини људског духа и да не помислимо да те могућности још увек нису у потпуности истражене.²⁶ (FLAMMARION 2021: 243)

Научници у Француској почели су да изучавају спиритистичке феномене током осамдесетих и деведесетих година деветнаестог века. Нарочито су области као што је физика и нова област психологије били повезивани са спиритизмом. Физика је још увек покушавала да до краја осветли законитости простирања таласа, па су постојале многе теорије о разним врстама зрачења. Рендгенски зраци су успели да осветле предмете и жива тела на начин који је пре тога био готово незамислив, па су поједини научници мислили да ће се по угледу на икс-зраке открити и други облици оком невидљивог зрачења. На пример, француски физичар Проспер-Рене Блондло (Prosper-René Blondlot) тврдио је да је открио ен-зраке који су извирали из свих живих створења и неживе материје и чија се активност нарочито повећавала у присуству „психичких извора енергије”, мада је убрзо доказано да оваква врста зрачења не постоји (NYE 1980: 125). С друге стране, и откриће радијума и радиоактивности извршило је веома значајан утицај на веровање у неограничене домете науке. Штавише, Пјер и Марија Кири (Pierre, Marie Curie) и сами су у неколико наврата учествовали у проучавању медијума

²⁵ У оригиналу: « [...] il tint à honneur de déclarer qu'après un mûr examen il n'y avait là pour lui que de la ventriloquie et qu'on ne peut admettre qu'un vil métal puisse remplacer le noble appareil de la phonation humaine. Le phonographe n'était, selon lui, qu'une *illusion acoustique* » (FLAMMARION 1900: 4–5).

²⁶ У оригиналу: « Lorsque nous récapitulons devant nos yeux les découvertes dues au génie créateur, l'invention du télescope, du microscope, des appareils mus par la vapeur, des applications de l'électricité, de la photographie terrestre et céleste, de l'analyse spectrale, de la navigation aérienne, du télégraphe électrique, du téléphone, de la radiographie, du phonographe, du cinématographe, de la télégraphie sans fil, etc., nous ne pouvons pas ne pas admirer la puissance de l'esprit humain et ne pas penser que ces facultés ne sont pas encore entièrement explorées » (FLAMMARION 2021: 243).

Еусapiје Паладино (Eusapia Palladino) у оквиру експеримената извођених у лабораторији париског Института за експерименталну психологију.

Психијатрија и психологија такође су одржавале присне везе са спиритистичким појавама све до почетка двадесетог века. Кардеков *Revue spirite* је у почетку носио поднаслов „часопис за психолошке студије и експериментални спиритуализам” (« journal d'études psychologiques et spiritualisme expérimental»). Рана психолошка истраживања дуговала су доста подацима који су добијени на основу посматрања хипнотисаних појединаца или медијума, а, као што смо видели, стање хипнозе је и откривено као део месмеристичких лечења. Чувени лекари као што су Жан-Мартен Шарко (Jean-Martin Charcot) и Иполит Бернем (Hypnotiste Bernheim) користили су хипнозу у лечењу хистерије и, уопштеније, проучавали спонтану и индуковану измењена стања свести. На Четвртом међународном конгресу психолога одржаном у Паризу 1900. године учествовали су и спиритисти и окултисти, што додатно сведочи о околностима у којима се развијала новонастала наука о људској психи (MONROE 2008: 199–203). Касније је, током двадесетог века, постепен развој фрејдовске психоанализе и слабљење научног занимања за медијумске појаве уопште дефинитивно сместио спиритизам у област парапсихологије и псеудонауке.

Астрономија као научна дисциплина заузима нарочито место међу француским спиритистима. Иако ширење астрономских знања у популарном облику сеже до седамнаестог века и Фонтенеловог дела *О мноштву светова*, широко знање о астрономији продире у све слојеве друштва тек током деветнаестог века, као последица обавезног основног образовања и ширења научног садржаја у дневној и специјализованој штампи (CUCNET 2012: 305). Илустрације играју значајну улогу у представљању небеског простора, а у другој половини деветнаестог века почињу и први експерименти са астрономском фотографијом. Знања о астрономији шире се и захваљујући аматерским друштвима, какво је Фламарионово Француско астрономско друштво (*Société astronomique de France*). Сви поменути аспекти ширења знања допринели су да значајна астрономска открића деветнаестог века као што је, на пример, откриће Нептуна, буду непосредније присутна у јавном животу.

У складу са новим научним сазнањима, постојала је потреба да се одговори на питање где пребивају душе преминулих, ако се рај, чистиште или пакао због напретка астрономије више нису могли сматрати стварним местима. За француске спиритисте кардековског усмерења одговор на то питање био је повезан са учењем о реинкарнацији душе на другим световима, односно на другим планетама. Учење о мноштву насељених светова, проблематика која је у деветнаестом веку доживела популарност захваљујући научним расправама, нарочито у Великој Британији (CUCNET 2012: 306), надовезала се, тако, на спиритистичко веровање у мноштво узастопних живота кроз које душа пролази на путу усавршавања. На спиритистичком плану дошло је до изједначавања између плуралистичких теорија о животу у космосу и реинкарнационистичких учења. Фламарионов утицај имао је нарочит значај за ослањање спиритиста који су му били блиски на астрономске аргументе приликом правдања њихових теорија. *Мноштво насељених светова* и Фламарионово наредно дело *Стварни и измишљени светови* (*Les Mondes réels et les mondes imaginaires*) представљају исцрпан попис дела у којима се разматра идеја мноштва светова, међу којима су и нека спиритистичка остварења. Ова веза дословно се изразила у виду дела Андреа Пезанија (André Pezzani) *Мноштво живота душе* (*La Pluralité des existences de l'âme: conforme à la doctrine de la pluralité des mondes*, 1864), које по угледу на Фламарионово *Мноштво насељених светова* износи низ историјских теорија о сеоби душе. У свом закључку, Пезани износи идеје које су сасвим у складу са Кардековим учењима:

Апсолутни и вечни пакао је грешка, пошто је супротан природи и Бога и човека. [...]; Без вере у претходне животе и преегзистенцију ништа се не може

објаснити, ни долазак нове душе у овај зли свет земље, ни понекад непоправљиве телесне слабости, ни болести које га погађају, ни несразмерна расподела богатства, нити неједнакост интелигенције и морала. Божја правда нестала би пред монструозним духом случајности. (PEZZANI 1865: 418)

Слично дело је и *После смрти или будући живот према науци* (*Le lendemain de la mort ou La vie future selon la science*, 1871) Луја Фигијеа (Louis Figuier), које представља Сунце као коначно и савршено боравиште душа које долазе са Земље, а сунчево зрачење као еманацију духовних бића.

Међу најпознатијим примерима спиритистичких контаката са међупланетарним просторима у франкофоном простору налазе се спиритистички цртежи драматурга Викторијена Сардуа, који представљају фантастичне насеобине на Јупитеру у којима су пребивали Моцарт, пророк Елија или Заратустра. Још већег одјека у јавности имале су изјаве медијума Хелен Смит (алијас Елизе Милер), која је почетком двадесетог века тврдила да може да приступи својим претходним животима које је проживела на другим планетама. Смит је у стању сомнамбулизма наводно могла да пише на марсовском језику, а њене тврдње прикупљене су у оквиру психолошке студије швајцарског лекара Теодора Флурноа (Théodore Flournoy) *Од Индије до планете Марс* (*Des Indes à la planète Mars*, 1900), чији назив сведочи о ондашњом двоструком занимању за астрономију и за индијску културу (на које је умногоме утицало и ширење теозофије). Несумњиво је да је у овом случају значајну улогу играла и „теорија о марсовским каналима” која је настала 1877. године, када је италијански астроном Сјапарели уочио наизглед правилно распоређене укрштене бразде на површини Црвене планете. Пре него што је доказано да је у питању била оптичка илузија, Фламарион је био један од најватренијих заговорника постојања марсовских канала, и, према томе, марсовске цивилизације.

2.3. Спиритизам у француској књижевности

У деветнаестом веку спиритизам и сродна учења, попут магнетизма и сведенборгизма, била су много више део главних културних токова него данас. Поред свог присуства у медицини и религији, и магнетизам и сведенборгизам имали су дуг и богат живот као широко прихваћени појмови. Француска књижевност овог доба обилује траговима интересовања за феномене ове врсте. Тако је, рецимо, магнетизам, већ у првој половини деветнаестог века добио књижевне обраде у делима Александра Диме (роман *Жозеф Балзано*) и Онореа де Балзака (романи *Стогодишњак*, *Урсула Мируе*, *Луј Ламбер*)²⁷. Сви наведени феномени привлачили су пажњу уметника зато што су отварали могућност за приказивање деловања невидљивих оностраних сила на човека и суштински преиспитивали однос између телесног и душевног. Крајње је у том смислу карактеристичан опис утицаја спиритизма који је дао један од ликова Уисмансовог романа *Тамо доле*: „Спиритизам је остварио велики задатак. Прешао је праг непознатог, разбио је врата светилишта. Извео је у ванприродном револуцију сличну оној која се, у земаљском поретку, десила 1789. године у Француској! Демократизовао је призивање духова, отворио цео један пут [...]” (HUYSMANS 1893: 197–198). Осим тога, када је реч о феноменима сомнамбулизма и спиритизма, они су представљали и донекле тривијалну, широко распрострањену праксу, која је имала чисто забавни аспект и није нужно изискивала веровање у све претпоставке спиритистичких кругова. Отуда су се многи француски писци, бар у пролазу, сусрели са спиритистичким сеансама или у њима учествовали. Фламарион у

²⁷ За детаљнији преглед других књижевних дела која се баве магнетизмом, види: FEUILLEBOIS, RÉZARD 2022.

Успоменама сведочи да су се на Кардековим сеансама окупљале многе угледне личности из јавног живота, међу којима су и књижевници Теофил Готје (Théophile Gautier), Арсен Усе (Arsène Houssaye) и Викторијен Сарду (Victorien Sardou).

Дијалог француске књижевности и спиритизма разноврсан је и разгранат. Није сасвим једноставно омеђити књижевна дела која тематизују спиритистичке феномене, чак и да се задржимо само на деветнаестом веку као периоду највећег занимања за спиритизам. С једне стране, спиритизам се често појављује у пратњи сродних појава (рецимо, магнетизма), па се тако може говорити о „магнето-спиритистичкој књижевности” (*littérature magnéto-spirite*), која би обухватала појаве магнетизма, спиритизма и метапсихије (PIERSENS 2002: 42). С друге стране, ако се у обзир узме шира област приказивања духова у књижевности, сусрећемо се са великим бројем примера који не стоје ни у каквој непосредној или релевантној вези са спиритизмом, већ се ослањају на старије традиције приказивања повратка мртвих у свет живих. Трећа тешкоћа такође се тиче корпуса истраживања, то јест неодумице да ли се у обзир узима само област „високе културе” или и маргинализовани жанрови популарне књижевности који су често обрађивали спиритистичку тематику.²⁸ Иако ова тема својим обимом далеко превазилази оквири нашег истраживања, у наставку ће бити речи о неколико упечатљивих примера дијалога са спиритизмом у делима аутора француске књижевности деветнаестог и прве половине двадесетог века.

Дела Онореа де Балзака (Honoré de Balzac) садрже богате и разноврсне упутнице на окултне појаве његовог времена, посебно на месмеризам и сведенборгизам, који су нарочито заокупљали овог аутора. Иако његова дела настају пре него што је модерна верзија спиритизма узела маха, она су оставила веома важан траг на представљање езотеријских тема у француској књижевности. Фантастични и натприродни мотиви, као што је продужени или вечни живот, присутни су у делу *Стогодишњак* (*Le Centenaire ou les Deux Beringheld*, 1822), док романи се романи *Шагринска кожа* (*La Peau de chagrin*, 1831) и *Потрага за апсолутном* (*La Recherche de l'absolu*, 1834) баве алхемијским и езотеријским темама. У делима као што су *Серафита* (*Séraphita*, 1834) и *Луј Ламбер* (*Louis Lambert*, 1832) мистична димензија посебно је наглашена кроз главне јунаке који својом природом (*Серафита*) или духовним тежњама (*Луј Ламбер*) далеко надилазе границе просечног човечанства. Чак и у делима која се не баве отворено езотеријском или фантастичном тематиком, као што је *Рођак Понс* (*Le Cousin Pons*, 1847), могу се наћи искази који говоре о протоку флуида у атмосфери и опстанку идеја у духовном свету. У поглављу које износи трактат о окултним наукама наводи се: „Данас су толике проверене и потврђене чињенице проистекле из окултних наука да ће се једног дана оне проучавати као што се проучава хемија или астрономија” (BALZAC 1963: 172).

Балзаков роман који изричито истражује идеје у вези с месмеризмом јесте *Урсула Мирје* (*Ursule Mirouët*, 1841). У овом делу се, поред централне теме украденог наследства, представља преображај доктора Минореа, који пред смрт напушта материјализам и сцијентизам, у које је чврсто веровао читавог живота. Иако је узрок преображаја посвећеност и љубав према штићеници Урсули, као непосредан узрок који убеђује старог лекара јавља се посета „сведенборгисти”, који преко хипнотисане особе разговара са оностраним. Овако магнетизер описује појаве којима ће ликови у роману сведочити:

Жена коју видите, рекао је, показујући на непознату особу, налази се у сомнамбулистичком сну. Према признањима свих сомнамбула, ово стање представља диван живот током којег унутрашње биће, ослобођено свих препрека које је видљива природа наметнула коришћењу његових способности, корача светом који нетачно називамо невидљивим. Вид и слух се

²⁸ О појединим популарним текстовима биће више речи у четвртном поглављу, у оквиру разматрања о научно-чудесној књижевности.

тада користе на савршенији начин него у такозваном будном стању, а можда и без помоћи органа који су корице ових светлећих мачева званих вид и слух! За човека стављеног у ово стање удаљености и материјалне препреке не постоје, или их прелази сила која се налази у нама, а за коју је наше тело резервоар, неопходна тачка ослона, омотач. Недостају термини за такве новооткривене појаве; јер данас речи *неухватљив*, *неопипљив*, *невидљив*, немају значење у односу на флуид чије деловање показује магнетизам. Светлост се може мерити својом топлотом, која продирањем у тела повећава њихову запремину, а електрична енергија је свакако превише опипљива. Осудили смо ствари, уместо да кривимо несавршеност наших инструмената. (BALZAC 1891: 83)

Као и у већини случајева када се говори о окултним наукама, односно вези окултних појава с науком, истиче се да су нове и необичне појаве олако одбачене зато што се не могу објаснити постојећим појмовима. Касније у току романа, Минореов дух се више пута јавља Урсули која поседује натчулне способности, и помаже јој да поврати наследство које јој је завештао. Тако је употпуњена трансформација скептичног страца који као дух са оног света успева да утиче на онострано и успостави праведан ред наслеђивања.

Један од најранијих и најпознатијих учесника у сеансама са „столовима који говоре” био је Виктор Иго. Током свог егзила на острву Џерзи, од 1853. до 1855. године, Иго се упознао са овом новом појавом посредством драмске ауторке и новинарке Делфине де Жирарден (Delphine de Girardin). У овом нарочито бурном периоду²⁹ продица Иго и њено окружење (песници Огист Вакери (Auguste Vacquerie) и Жил Аликс (Jules Allix)) током сеанси записивали су поруке које су добијали од историјских личности (Шекспира, Молијера, Есхила и других) или духова који су се представљали као апстрактни концепти (Смрт, Драма, Сањарија, Морски ветар). Иго је углавном имао улогу испитивача духова, док је његов син Шарл служио као медијум. Записи са сеанси садржани су у четири свеске које су биле намењене за постхумно објављивање, иако се и за Игоовог живота писало о овој необичној епизоди. О сеансама на Џерзију први је писао један од учесника, Огист Вакери у делу *Les Miettes de l'histoire* (1863). До данас су пронађене три свеске које су објављене најпре 1923, а затим и у допуњеном издању 2014. године, у делу *Le Livre des Tables: Les séances spirites de Jersey*.

Поједини истраживачи мишљења су да се може говорити о Игоу „пре” и „после” призивања духова и да је ова епизода била извор нових песничких слика које су постале кључни део остварења која су настала током двадесетогодишњег егзила (MIĆEVIĆ 1990: 257). Сматра се да се спиритистичко искуство одразило у Игоовом стваралаштву, нарочито у збирци *Контемплације* (*Les Contemplations*) (LEDDE, PINON 2016: 31–39), а ова хипотеза развија се већ од почетка двадесетог века (GRILLET 1929). Нарочито се песма „Шта су рекла уста сени” (*Ce que dit la bouche d'ombre*), у којој сабласна фигура разговара са песником, доводи у везу са спиритизмом. Дух који се представља као „Сенка гроба” (*L'Ombre du sepulcre*) један је од честих саговорника који се помињу у Игоовим свескама са Џерзија. У наредном одломку из поменуте песме, сабласт говори о лествици, односно „ланцу бића” који повезује све што постоји и човечанство спаја са небесима:

Ti misliš da um naš na nestalnom zida?
Da se ta lestvica koju vidiš – kida?
I ti, svest što svetlost iz visina prima,
Misliš da se sporo, i u stupnjevima
Taj svet diže k sjaju, da on materijê
Manje zrači kada jaču svetlost lije,

²⁹ Одлазак породице Иго у егзил након државног удара и доласка Наполеона III на власт и непрежаљена смрт ћерке Леополдине десет година раније обележили су контекст у коме су се одигравале спиритистичке сеансе.

Da nagon poraste kad se smanji neman,
 Ti misliš da silni život, uvek spreman
 Da oživi lišće, da ozari glave,
 Rastući od stabla do stabla, od plave
 Krošnje do te zveri i, tiho, do tebe,
 Može stati kada udari na greben
 Što se zove čovek? Ne, on zahuktalo
 Teče u nevidno, u beskrajno malo;
 On za tebe, gruba puti, iščezava;
 I, zrcalo tamnog sveta, on u plava
 Prostranstva širi sve bića katkad sličnih
 Čoveku, duhova čistih, čudu vičnih,
 Anđelâ od plama umesto od krvi;
 U neznano nebo on prodire prvi,
 U zaletu moćnom od demonskih gnezda
 Do krilatih duša, lestvicama zvezda;
 Pred blistave noge baca čelo tamno,
 Zvezdi duha opet vraća sunce plamno,
 Preko miliona milja, jata plava
 S vojskama zvezdanim spaja; naseljava
 Sve prostore koji napučiti se mogu
 I u dubinama gubi se u bogu! (IGO 1972: 157–158)

У веровању месмериста и спиритиста постојала је степенована и повезана лествица бића која је прожимала целу природу и успостављала комуникацију међу свим силама које владају у природи, а Иго у песми „Шта су рекла уста сени” истиче релативно мало место човека у односу на бескрајни универзум и све што у њему постоји. Спиритисти су касније на овај начин тумачили и теорију еволуције, као доказ постепеног напредовања човечанства и нераскидиве везе са природом која је прожета божанским принципом (GUTIERREZ 2009: 27;141). Осим тога, у одломку се изражава и идеја о бескрајној насељености космоса која се често појављује у спрези са спиритистичким светоназором. Иго се и касније у свом стваралаштву враћао слици сени гроба која проговара, на пример, у песми „Умбра“, из постхумно сакупљене збирке *Toute la lyre* (1888):

Šta šapću vaša usta grobna
 Mojemu srcu što se lomi
 Prikazo, svete, vodo kobna,
 Posprdni vetre, o fantomi? (IGO 1972: 185)

Једном приликом, дух који се представљао као Смрт поручио је у сеансама на Церзију да „сваки велики ум ствара током живота два дела: једно као жив човек, друго као дух” (*Tout grand esprit fait dans sa vie deux œuvres: son œuvre de vivant et son œuvre de fantôme*) (HUGO 2014: 464). У складу с том поруком, Игоов кружок је у разменама с духовима често добијао поруке и од преминулих писаца, па чак и стихове које су диктирали Молијер или Шекспир, а нарочито се често јављају разговори с погубљеним револуционарним песником Андреом Шенијеом (André Chenier). Ова појава уклапала се у шири феномен настављања књижевних дела „с оног света” уз помоћ медијума, што је била уобичајена појава на сеансама. И други деветнаестовековни писци, као што су Алфред де Мисе (PINON 2023: 35–38) или Емил Зола (BENHAMMOU 2005: 189–225), били су аутори наводних постхумних остварења, за која су медијуми тврдили да су их духови диктирали, и која су објављивана у спиритистичким листовима.

За разлику од Игоовог кратког, али изузетно снажног контакта са спиритизмом који се касније одразио у његовом делу, поједини аутори посматрали су овај феномен као део своје епохе, без личног учествовања у сеансама. Гистав Флобер се осврће на окултне појаве као на једну у низу помодних појава којима се занимају његови јунаци у постхумном, недовршеном роману *Бувар и Пекише* (*Bouvard et Pécuchet*, 1881). У осмом поглављу романа, након што су исцрпили своје интересовање за гимнастику, два чиновника, Бувар и Пекише, откривају моду „окретања сточића”, која убрзо прераста у покушаје лечења помоћу магнетизма или призивања демона. Најзад, њихова пажња усмерена је на филозофске и метафизичке расправе, које се завршавају разматрањем самоубиства као јединог начина да се превазиђе очај у који их је бацила њихова метафизичка потрага. Све окултне појаве у *Бувару и Пекишеу* приказане су као један скуп заблуда којима Флоберов приповедач приступа с иронијом. Међутим, иако окултна занимања двојице протагониста пропадају, као и њихови претходни покушаји овладавања знањем, критика је показала да Флобер вешто користи полифонију и амбивалентност, те да је често веома тешко утврдити коме тачно треба приписати одређене наративне целине, ликовима или наратору (ELEZ 2008: 113–124). Тако се у одломку који је посвећен Пекишеовом заносу у односу на спиритизам наводи:

Спиритизам поставља као догму неминовно побољшање наше врсте. Земља ће једног дана постати небо, и зато је та доктрина очарала учитеља. Доктрина, иако није била католичка, позивала се на светог Августина и светог Луја. Алан-Кардек објављује чак и неколико одломака из њихових списа који одговарају савременим мишљењима. Практична је, благотворна и открива нам, као телескоп, више светова.

После смрти, и у екстази, духови се тамо преносе. Али се нек пут спуштају на земљину куглу, и ту шкрипе намештајем, мешају се у наше разоноде, уживају у лепотама природе и задовољствима уметности.

Међутим, многи међу нама имају аромалну трубу, то јест иза потиљка једну дугачку цев која се уздиже од косе до планета и омогућује нам да разговарамо са Сатурновим духовима; неопипљиве ствари нису зато ипак ништа мање стварне, и од Земље до небесних тела, од небесних тела до Земље, постоји промет, пренос, непрекидна размена.

Онда се Пекишеово срце наду од необузданих жеља, и, пошто се ноћ спустила, Бувар га затече на прозору како посматра та блистава пространства која су насељена духовима. (ФЛОБЕР 1964: 189)

Док једна ранија сцена у роману приказује буржоаску праксу окретања сточића као спој наивности, самозаваравања и преваре, када се говори о Пекишеовом веровању, потрага за знањем и смислом приказује се као истинита и искрена, иако се спиритизам показује као незадовољавајућа илузија и само још једна од области које на кратко закупају пажњу Флоберових јунака.

Једно од најважнијих поглавља у дијалогу књижевности и спиритистичке инспирације у француској књижевности представља новела *Спирита* (*Spirite*, 1866) Теофила Готјеа. Преиспитивање односа између телесног и духовног честа је тема у Готјеовим фантастичним делима, изражена кроз мотиве сеобе душе и оживљавања вампирских (*Мртва љубавница*) или мумифицираних тела (*Роман о мумији*), као и преноса свести из једног у друго тело (*Аватар*). *Спирита* се може сматрати готово парадигматским делом када је у питању спиритистичка књижевност (D'ANDREA 2014: 49), иако сам Готје није веровао у спиритизам. У новели је реч о мистериозном духу који походи младог аристократу, Гија де Маливера, и запоседа његово тело да би исписао своју биографију. Де Маливер касније открива списе које је направио током хипнотичког сна и временом се заљубљује у дух девојке, којем даје име Спирита. Љубав према

Спирити неодвојива је од меланхоличне жеље да се спозна онострани свет који она насељава. Маливерова смрт на крају романа доводи до завршног преображаја љубавног пара, те спајањем двеју душа настаје андрогини „анђео љубави”.

Готје користи различите технике фантастичног приповедања и постепено уводи појаву духа, на почетку само наговештену необјашњивим уздасима које јунак новеле чује, и, што још важније, променом у његовом односу према писању. Први знак да је присутна још једна свест која контролише де Маливера јесте топоним „диктата духов” (D’ANDREA 2014: 61) или *аутоматског писања*, то јест писање без свесне намере:

Неколико минута остао је тако, прстију испружених на оловци и нехотице закупљен идејама супротним теми његовог писма. Као да је, док је чекало реченицу која није долазила, Маливеровом телу постало досадно, и његова рука, испуњена трњењем и нестрпљењем, као да је хтела без наређења да изврши свој задатак. Зглобови су се опуштали и грчили како би исписали слова, и на крају је Ги био веома изненађен што је написао девет или десет редова сасвим несвесно [...]. (GAUTIER 1866: 12)

После првог, несвесног и невољног писма које пише, Готјеов јунак постаје опчињен невидљивом фигуром и у више наврата игра улогу медијума, тако што ноћу, у мраку, исписује животну причу коју Спирита преноси. Дух се затим и физички указује заљубљеном младићу, на начин који је карактеристичан за спиритистичке визије: реч је о прозачном, једва видљивом обрису људске фигуре који жива особа назире.

Ги је погледао ка клавиру и, мало по мало, у блиставој пари појавила се шармантна сенка младе девојке. Прилика је испрва била тако провидна да су се предмети постављени иза ње оцртавали кроз њен обрис, као што се кроз бистру воду види дно језера. Не преузимајући никакву материјалност, онда се слика довољно згуснула да би попримила изглед живе фигуре, тако лагане, тако неопипљиве, тако прозачне, да је више личила на одраз фигуре у огледалу него на само тело. (GAUTIER 1866: 180)

Мотив мртве драге која се као дух враћа и походи свет живих уобичајен је у књижевности надахнутој спиритистичким идејама, и може се пронаћи у више дела друге половине деветанестог века, нарочито код писаца који се могу довести у везу са декаденцијом. За разлику од Готјеове новеле, где се љубавна прича завршава срећно, спајањем идеализованог заљубљеног пара у вечном животу после смрти, у другим делима је чешће реч о неодређеном осећању прогоњености или неуспешним покушајима да се дух задржи у свету живих. Такви примери могу се, између осталог, наћи у стваралаштву Франсоа де Ниона (François de Nion), Леона Еника (Léon Hennique), Жила Лермине (Jules Lermine) и других. У овим делима долази до постепене интериоризације појаве духов (PRINCE 2008: XVIII–XX; SANGSUE 2011: 35), односно, слике прогањања и враћања покојника често остају фантастично неодређене и не може се јасно утврдити да ли су појаве стварне или последица душевног растројства.

Мрачна варијанта аутоматског дописивања између љубавника које је поделила смрт приказана је у декадентном роману *Гневна покојница* (*La Morte irritée*, 1900–1901) Франсоа де Ниона. Николу Фладела, потомка средњовековног алхемичара, запоседа дух покојне љубавнице коју је заборавио после женидбе. Дневнички записи који чине текст приказују постепено брисање границе између Фладела и покојнице, те се покушаји наратора да запише своје доживљаје често завршавају трансом и губитком свести. За разлику од Готјеове добронамерне Спирите, дух из Де Нионовог романа силом запоседа тело свог медијума и за собом оставља нејасне поруке и странице исписане различитим рукописима. Аутоматско писање тако добија изузетно негативан предзнак. Услед мешања покојнице са приповедачем

романа, као и са другим женским ликовима, не може се одредити да ли су се догађаји који се приписују духу стварно одиграли или су они само производ несвесног, мореног грижом савешћу.

Роман *Један карактер* (*Un Caractère*, 1889) Леона Еника и приповетка *Двапут умрла* (*La Deux fois morte*, 1895) Жила Лермине приказују покушаје суживота с мртвом драгом, односно настојања да се дух задржи у свету живих. *Један карактер* приказује живот богатог племића Аженора де Клиза, који је у свом забаченом замку провео деценије окружен духовима, пре свега покојне супруге. Дух се поново, као што је то случај код Готјеа, појављује у степенима, најпре кроз померање намештаја и појаву медијумског писања, а касније и као приказа преминуле жене. Тренутак у коме дух први пут открива своје присуство описан је као застрашујућ:

Библиотека је одједном одјекнула: намештај, паркет, зидови. Одједном, оживе тешка фотеља од храстовине и склизну ка маркизу де Клизу, који је на њу сео. Фотеља шкрипну према столу, где је увек било опреме која је служила да се запише неки утисак или забележи нека идеја, пера, папири, оловке нађоше се под Аженоровом руком. Његови мишићи били су уништени, и док се душа у њему бунила, стењала, викала – Не! Не! Не желим. Гушиш ме – почео је да пише је на силу. (HENNIQUE 1931: 106)

Након сусрета са духом који изазива страх, јунак романа наизглед се враћа у нормалан живот, али остаје под контролом духа са којим живи и који временом постаје опипљив, чиме је његова трансформација завршена.

Стварање вештачке или привидно живе особе која подсећа на спиритистичке материјализације од ектоплазме присутно је и код писца окултистичких дела Жила Лермине. У новели *Двапут умрла* жеља ожалашћеног јунака за поновним сусретом са супругом наизглед се остварује када успе да дозове њен дух³⁰. Породични пријатељ који сведочи о необичним догађајима (и даје заљубљеном пару књижевне псеудониме Павле и Виргинија) временом успева да разоткрије механизам којим се покојница враћа у живот. Он закључује да није била реч о правој визуелној појави људске душе, већ оживљеној успомени на покојницу. Прилика која се појављује описана је по угледу на спиритистичку ектоплазму, као кондензација беличасте светлости и дима који извире из Павловог тела (LERMINA 1895: 61–64), као што је понекад био случај са медијумима. Чудесна интелектуална моћ да се детаљна успомена пројектује и оживи у стварности приказана је као опасна по живот, па се менталне везе које омогућавају материјализацију морају прекинути, и тиме дозволити да вољена жена умре по други пут.

Духови су често приказани кроз оживљене предмете, али мотив сеобе духа у механичко тело незаобилазно је повезан с књижевним приказом вештачког тела, односно андроида у чувеном роману *Будућа Ева* (*L'Ève future*, 1886) Вилије де л'Ил-Адама (Auguste de Villiers de l'Isle-Adam). Спиритизам је само један од многих елемената у изузетно сложенем тексту који гради вишезначан однос према науци и езотерији. Лик Едисона, чаробњака из Менло Парка, готово у шали изјављује да је електрицитет којим се он бави „озбиљни спиритизам” (VILLIERS DE L'ISLE-ADAM 1886: 160), док притом пали цигару помоћу искре која је само калорички облик душе. Вештачко тело будуће Еве коју Едисон ствара, *андреиде* (*andréide*) Адали, поседује привид личности, али остаје непотпуно док се у њега не насели Сована, Едисонова фантомска помоћница, чији идентитет такође није једнозначан. Најзад, постојање андроида, иако детаљно објашњено у дугачким описима, несводљиво је на науку или окултизам: „Одакле је говорила?

³⁰ Лермина више пута цитира Поа (посета запуштеном имању асоцира наратора на *Пад куће Ашер*), мада је подједнако важан модел за наративни ток приче *Двапут умрла* и Вилије де л'Ил Адамова приповетка *Вера*.

Где је чула? Ко је она, најзад, постала? [...] Напоследку, с ким смо имали посла?” (VILLIERS DE L'ISLE-ADAM 1886: 360). Вилије де л'Ил-Адам писао је о феноменима спиритизма и у својој збирци *Врхунска љубав* (*L'Amour suprême*, 1886), у есеју *Експерименти доктора Крукса*, у коме се говори о истраживањима британског физичара Вилијама Крукса који је био познат и по свом интересовању за појаве у вези са духовима. Он се на крају овог есеја ипак ограђује од искуства призивања духова.

Одјек сличног приказивања духа који се репродукује уз помоћ машине можемо наћи у научнофантастичном роману *Замак у Карпатима* (*Le Château des Carpathes*, 1892) Жила Верна. У овом делу не постоје прикази спиритистичких појава за које се испоставља да су тачне, већ, напротив, мистерија уклетог замка бива разрешена без уплива окултних наука. Испоставља се да је наводни дух био производ сложеног апарата: низа огледала која рефлектују слику и фонографа који репродукује глас.

У првим деценијама двадесетог века одређени аспекти спиритистичке праксе примењени су на књижевно и уметничко стварање на нов начин. У оквирима надреализма нарочиту важност имао је поступак аутоматског писања, изазивања стања у којима се пише без свести и ступа у контакт са подсвесним. У шестом броју часописа *Littérature*, Андре Бретон (André Breton) објављује програмски есеј „Улазак медијума” (*L'Entrée des mediums*, 1922), у коме објашњава начин на који су надреалисти позајмили технику, али не и веровање спиритиста. Он истиче: „Подразумева се да ниједног тренутка, од оног дана када смо пристали да се подвргнемо овим експериментима, нисмо прихватили спиритистички поглед на ствари. Што се мене тиче, одбијам да прихватим да постоји било какав облик комуникације између живих и мртвих” (BRETON 1922: 3).³¹ Бретон у истом тексту представља и дефиницију надреализма као „психичког аутоматизма”, и додаје опис свог приступања техници аутоматског писања: „Године 1919. моја пажња је била усмерена на мање-више незавршене реченице које, у потпуној самоћи, како се сан приближава, постају приметне за ум, а да за њих није могуће открити претходну намеру. Ове реченице, изузетно живописне и са савршено исправном синтаксом, учиниле су ми се као поетски елементи првог реда” (BRETON 1922: 2). Бретоновим развијањем ове технике заједно са Филипом Супоом настаје збирка аутоматске поезије *Магнетна поља* (*Les Champs magnétiques*, 1920). И други чланови француске надреалистичке групе били су присталице аутоматског писања, те се у листу *Littérature* налазе написи и цртежи настали под дејством сомнамбулизма, а чији су аутори Рене Кревел (René Crevel), Робер Деснос (Robert Desnos) и Бенжамен Пере (Benjamin Péret). Иако се надреалисти начелно ограђују од веза са спиритизмом, многи проучаваоци истакли су особине које повезују ову групу са тематиком призивања духова. Често се, у вези са надреалистичким представљањем духова истиче Бретонов роман *Нађа* (HUGOTTE 2005) и његов чувени почетак који се поиграва са значењем глагола *hanter* (који може да значи *походити*, али и *прогањати*). Једнако важно место може се приписати и начину на који су песници као што су Деснос и Елијар поредили људску свест са аутоматизованим неживим предметима који изненада постају пријемници за необичне поруке несвесног (CONLEY 2011: 299).

Претходна запажања ограничена су на начувеније појаве спиритизма у француској књижевности деветнаестог и почетка двадесетог века. Као што смо нагласили, корпус текстова који представљају спиритизам могао би се значајно проширити, нарочито ако се у обзир узме стваралаштво изван Француске (могло би се говорити о представама спиритистичких појава у делима Хенрија Џејмса, Артура Конана Дојла, Томаса Мана и других) или ако би се посматрали сасвим савремени романи, као што су, рецимо, *Линколн у Барду* (*Lincoln in the Bardo*, 2017) Џорџа Сондерса или *Силазак медијума* (*Descente de médiums*, 2014) Натали Кентан. Спиритизам је у представљању духова и додиром са загробним створио одређену

³¹ У Другом манифесту надреализма Бретон понавља своју одбојност према опсесивном враћању на тематику духова: „Ништа није стерилније, на крају крајева, од непрестаног испитивања мртвих [...]” (BRETON 1969: 80)

иконографију (изглед сеансе, понашање медијума) и језик (аутоматско писање), који су у књижевности нашли имали богате и разноврсне реализације.

2.4. Развој Фламарионовог односа према спиритизму

Када је, 1923. године, дошао на чело британског Друштва за психичка истраживања (Society for Psychical Research) као почасни председник, Фламарион је у приступном говору изнео своје закључке поводом спектра непознатих природних појава којима се бавио од средине деветнаестог века:

Шездесет година повремених, али прилично редовно извођених посматрања ових феномена довели су ме до следећих закључака: Људска бића су обдарена способностима које су још увек непознате науци, које се манифестују посебно телепатским преносом, гледањем на даљину без очију и виђењем будућих догађаја. Ове психичке способности ће чинити једно од најважнијих поглавља будуће науке. Оне нису производ рада мозга; оне су суштински умне, и припадају духу.

Постоје двојници живих људи.

Мисао производи слике.

Чини се да психичке струје пролазе кроз нашу атмосферу.

Живимо у невидљивом свету.

Способности људских душа преживљавају распад телесног организма.

У тренутку смрти, ове трансцендентне способности се показују кроз одређени број различитих чинова, међу којима су ментални пренос или стварање физичких појава. Прелазак из живота у смрт се најављује издалека, или – што је најчешће – материјалним звуковима и покретима, или осећањима.

Постоје предзнаци смрти, па чак и привиђења, чији начин појављивања тек треба одредити.

Постоје уклете куће.

Указивање покојника ретко је и изузетно, а још је ређе што смо даље од тренутка смрти. Упркос њиховој реткости, строго испитивање не оставља никакву сумњу у њихову стварност.

Телепатија постоји између мртвих и живих, као и између живих.

Телепатске преносе између живих, указивање и привиђења умирућих поричу само они који нису имали времена да проучавају ту тему или који инсистирају на томе да је игноришу због пристрасности.³² (FLAMMARION 1925b: 25–26)

³² У оригиналу: « Soixante années d'observations intermittentes, mais assez régulièrement suivies, de ces phénomènes, m'ont conduit aux déductions suivantes :

L'être humain est doué de facultés encore inconnues à la science, manifestées notamment par les transmissions télépathiques, par la vue sans les yeux à distance, par la vue d'événements à venir. Ces facultés psychiques formeront un des chapitres les plus importants de la science future. Elles ne sont pas une production du cerveau ; elles sont essentiellement intellectuelles, appartiennent à l'esprit.

Il y a des doubles de vivants.

La pensée est productrice d'images.

Des courants psychiques paraissent traverser l'atmosphère.

Nous vivons au sein d'un monde invisible.

Les facultés des âmes humaines survivent à la désagrégation de l'organisme corporel.

Au moment de la mort, ces facultés transcendantes se manifestent par un certain nombre d'actes variés, les uns de transmission mentale, les autres de production de phénomènes physiques. Le passage de la vie à la mort est signalé au loin, soit – ce qui est le plus fréquent – par des bruits et des mouvements matériels, soit par des émotions de l'âme.

Наведени исказ сажима Фламарионове коначне ставове поводом спиритизма, и сведочи о његовом интересовању за спектар необичних појава којима је посветио значајан део своје истраживачке и популаризаторске каријере. Међутим, током његовог дугогодишњег бављења поменутиим феноменима, долазило је до промена ставова у односу на организоване спиритистичке групе. Зато бисмо могли говорити о више различитих периода у Фламарионовом бављењу спиритистичким феноменима. Прва фаза (од 1861. године до Кардекове смрти 1869. године) представља упознавање са спиритистичком доктрином и непосредно учествовање у медијумским радњама. Ових неколико година у Фламарионовом животу представљају период највеће блискости са званичним спиритистичким покретом. Друга фаза (од 1869. до 1899. године) означава начелни отклон према спиритистичким групама зарад развијања угледне каријере популаризатора астрономије. Занимање за езотеричну тематику остаје изражено и у овој фази и оно налази свој пун израз у Фламарионовом књижевном писању. Најзад, последњих тридесет година свог живота (од 1899. до смрти, 1925. године) Фламарион обнавља своја јавна иступања поводом спиритистичких појава и објављује више студија на ову тему. Тиме је његова дугогодишња позиција као личности која се доводи у блиску везу са проучавањем спиритизма још једном потврђена.

По доласку у Париз 1856. године Фламарион почиње да се бави астрономијом, али и развија занимање за друге помодне псеудонаучне дисциплине као што су, на пример, френологија и физиономија. Спиритизам представља још једну од оваквих области истраживања које привлаче велику пажњу свих кругова друштва током педесетих и шездесетих година деветнаестог века у Француској. Пре свега, Фламарион се занима се за деловање људског ума које превазилази границе телесног и тражење емпиријских доказа за метафизичка питања којима ће се бавити током читавог живота. Први Фламарионов сусрет са спиритизмом десио се, према његовом сведочењу, 1861. године када је прочитао Кардекову *Књигу о духовима* (*Le Livre des Esprits*), након чега се брзо повезао са спиритистичким групама.

Занимљиво је да Фламарион веома ретко говори о личном односу према смрти, те се, на први поглед, стиче утисак да је спиритизам искључиво поље научног истраживања. Од самог почетка постоји свесна тежња да се очува позиција неутралног истраживача, а не пристрасног спиритисте, те већ у првим изјавама поводом спиритизма тврди да га проучава „као што учи математику” (MONROE 2008: 2). Једно од ретких места на којима отворено помиње своју непомиреност са смрћу јесу његове *Успомене*, када говори о смрти мајчаних родитеља:

За мене је ова љубав била таква светиња да ми је њихова смрт саопштена тек након хиљаду пажљивих разматрања, и увек ми је било сасвим немогуће да одем и посетим њихов гроб на малом гробљу у Илуу. Много пре него што стигнем, очи ми се пуне сузама које потпуно замагле вид, а ноге ме више не носе. То је нервни осећај против којег сам неколико пута покушавао да се борим, а да нисам успео да постигнем никакав резултат. То је апсурдно, чак је и контрадикторно, али је тако.³³ (FLAMMARION 1911a: 62)

Il y a des manifestations de mort et même des apparitions, dont le mode de production est à déterminer.

Il y a des maisons hantées.

Les manifestations de défunts sont rares et exceptionnelles, et d'autant plus rares que l'on s'éloigne davantage du décès. Malgré leur rareté, un strict examen ne laisse aucun doute sur leur réalité.

La télépathie existe entre les morts et les vivants comme entre les vivants » (FLAMMARION 1925b: 25–26).

³³ У оригиналу: « Pour moi, cet amour était un tel culte que leur mort n'a pu m'être annoncée qu'à la suite de mille ménagements, et qu'il m'a toujours été absolument impossible d'aller visiter leur tombe au petit cimetière d'Iloud. Longtemps avant d'y arriver, mes yeux s'emplissent de larmes qui les voilent entièrement, et mes jambes ne me soutiennent plus. C'est une impression nerveuse contre laquelle j'ai essayé plusieurs fois de lutter sans pouvoir aboutir à aucun résultat. C'est absurde, c'est même contradictoire, mais c'est ainsi » (FLAMMARION 1911a: 62).

Иако у својим објављеним списима никада не открива да ли је спиритизам икада играо утешну улогу у његовом животу, на овом месту се ипак примећује дубока непомиреност са губитком драгих особа.

Први период занимања за спиритизам може се одредити као кратка „медијумска фаза“, током које Фламарион развија лично искуство са медијумским аутоматским писањем и „каналисањем“ духова који се представљају као астроном Галилео Галилеј (Galileo Galilei) или теолог и писац Франсоа Фенелон (François Fénelon) (MONROE 2008: 2). Само би се у овом периоду могло говорити о Фламариону као о спиритисти у уском смислу те речи, као о припаднику одређених салона у којима су одржаване сеансе, мада се он чак и на почетку проучавања ограђује од дистинкције између терминлошких одређења као што су спиритуалисти и спиритисти.

Фламарион се касније донекле одрекао ових искустава наводећи да из њих нису проистекла никаква нова сазнања о астрономији, као и да су се све поруке могле приписати аутосугестији (FLAMMARION 1899: 292). „Галилејеве“ оностране поруке добијене Фламарионовим посредством налазе се у обе књиге *Становника другог света* (*Les Habitants de l'autre monde*), са назнаком да је медијум био „господин К. Ф.“. У уводном тексту за ово дело Фламарион изражава веру у бесмртност душе, и сматра да време позитивизма и експерименталне науке нарочито погодује за испитивање питања загробног живота, иако су духови одувек присутни међу људима: „Искрено верујемо у бесмртност душе; али настојимо да ову истину учинимо очитом, видљивом, опипљивом, и да јој дамо непоколебљиву сигурност тако што ћемо је утврдити на доказима добијеним из експеримената”³⁴ (FLAMMARION 1863: 7). У обе свеске *Становника другог света* налазе се искази добијени типологијом и директним медијумским писањем, а на сеансама се јављају духови чаробњака Мерлина или франачке краљице Клотилде из својих будућих живота на Сатурну или Јупитеру. У прилозима у којима је Фламарион наведен као медијум реч је о спиритизму као звезди водилји будуће науке, али и о месту човечанства у „предсобљу знања” (*vestibule du savoir*), то јест о потреби да се наука и експерименти даље развијају да би се спиритистичке појаве боље расветлиле (FLAMMARION 1863: 106). Фламарион и касније често користи мотив човечанства које се налази у „предсобљу бескраја”, и у научнопопуларним делима као што је *Популарна астрономија*, и у књижевним делима као што је *Уранија*.

Друго место на коме је „г. Фламарион” означен као медијум одговоран за наведене поруке налази се у чланку о „уранографским студијама” (*Études uranographiques*) у Кардековом *Revue Spirite*. Ова епизода, иако релативно ретко помињана у литератури, носи значајну тежину када се у обзир узме да је Кардек укључио ове исказе у своју спиритистичку *Генезу* (*La Gènes, les miracles et les predictions selon le spiritisme*, 1868). Према томе, могло би се рећи да, у почетку бављења спиритизмом, Фламарион није био само посматрач или учесник сеанси, већ, барем на кратко, један од аутора који су допринели стварању Кардекове доктрине. Овај утицај највидљивији је у поглављима „Древни и модерни системи света” (*Systèmes du monde anciens et modernes*) и „Општа уранографија” (*Uranographie générale*), која су посвећена историји развитка живота на Земљи и опису Сунчевог система. Док се у осталим Кардековим књигама астрономија спорадично помиње, у пролазним коментарима о несавршености Земље и постојању других, савршенијих планета, у поглављима која се могу приписати Фламариону обрађене теме се не разликују много од његових излагања у *Мноштву насељених светова*. Садржај поменутих одломака представља космичко путовање у малом под вођством Галилејовог духа: од питања настанка планета Сунчевог система перспектива се полако проширује на Млечни пут, просторе који раздвајају галаксије, и безброј других и непознатих

³⁴ У оригиналу: « Nous croyons sincèrement à l'immortalité de l'âme ; mais nous cherchons à rendre cette vérité manifeste, visible, tangible, et à pouvoir en donner une certitude inébranlable en l'établissant sur des preuves tirées de l'expérience » (FLAMMARION 1863: 7).

светова. Текст „Општа уранографија” садржи питања којима се Фламарион бави у свим потоњим делима: бескрајни простор и вечно трајање времена. Када су касније, поводом Фламарионовог ступања на место почасног председника Друштва за изучавање психичких појава, ови текстови поново објављени, стављени су у нешто другачији контекст. Више се не говори о медијумском писању и порукама које долазе од духова (подесећа се, ипак, да су 1862. године, када су текстови настали, париски спиритисти веровали да је Фламарион реинкарнација Галилеја), већ се говори о „изузетним појавама деловања подсвесног и несвесног” (*manifestations remarquables de l'inconscient et du subconscient*).

Неколико година касније, под псеудонимом Хермес,³⁵ Фламарион у делу *О непознатим силама* (*Des Forces naturelles inconnues, à propos des phénomènes produits par les frères Davenport et par les médiums en général*, 1865) пише о представама познатих медијума, браће Девенпорт, у Паризу, и износи своје прве званичне ставове о природним силама које би биле извор медијумских моћи. Фламарион не прихвата у потпуности спиритистичку хипотезу, то јест не сматра нужно да се појаве које изазивају браћа Давенпорт могу довести у везу са духовима покојника, већ закључује да је узрок појава (које сматра аутентичним) пројекција телепатске силе. Већ у овом делу Фламарион развија формулу писања о спиритистичким појавама коју ће примењивати и у наредним делима: оштро се обрачунава са свим онима који а приори одбацују озбиљност ове тематике и неуморно умножава примере и аналогije са другим научним пољима које би требало да покажу постојање невидљивих сила у природи.

Иако су га многи сматрали за *de facto* наследника спиритистичког покрета, верује се да је након Кардекове смрти 1869. године код Фламариона дошло до свесног одклона од спиритизма, што је покушао да изрази у посмртном говору оснивачу спиритистичког покрета:

Спиритизам није религија, већ наука, наука којој једва познајемо абецеду. Време догми је прошло. Природа обухвата Универзум, и самог Бога, који је некада био створен по лику човека, а ког модерна метафизика може сматрати само Духом у природи. Натприродно не постоји. Манифестације добијене путем медијума, као што су магнетизам и сомнамбулизам, природног су реда и морају бити строго подвргнуте експерименталној контроли. Нема више чуда. Сведоци смо освита једне непознате науке. Ко би могао да предвиди какве ће последице позитивно проучавање ове нове психологије имати у свету мисли?³⁶ (FLAMMARION 1869b: 12)

Мада је Фламарионова намера била да се приклони научним струјама, а удаљи од религиозних аспеката спиритизма, до тренутка Каредкове смрти спиритисти су већ присвојили његова дела, која често цитирају, сматрајући да тако повећавају легитимност свог веровања. Спиритистичка гласила, пре свега *La Revue Spiritie*, објављују приказе већине Фламарионових дела која тумаче у кључу своје доктрине. То се јасно уочава још од *Мноштва насељених светова*, Фламарионовог првог научног дела, закључком да такав домет двадесетогодишњака указује да „или његов дух није на почетку пута или су му ван његовог знања Духови притекли у помоћ” (LA PLURALITÉ 1863: 32). Сличне оцене могу се наћи и везане за књижевна дела: тако се у истом листу говори о *Уранији*, уз подсећање на све Фламарионове квалитете: „Сусрећемо

³⁵ Поред псеудонима Хермес који користи само за дело о браћи Давенпорт, Фламарион је одређена дела из области популаризације биолошких наука потписао именом Филжанс Марион (Fulgence Marion).

³⁶ У оригиналу: « Le spiritisme n'est pas une religion, mais une science, science dont nous connaissons à peine l'abc. Le temps des dogmes est fini. Le temps des dogmes est fini. La nature embrasse l'Univers, et Dieu lui-même, qu'on a fait jadis à l'image de l'homme, ne peut être considéré par la métaphysique moderne que comme un Esprit dans la Nature. Le surnaturel n'existe pas. Les manifestations obtenues par l'intermédiaire des médiums, comme celles du magnétisme et du somnambulisme, sont de l'ordre naturel, et doivent être sévèrement soumises au contrôle de l'expérience. Il n'y a plus de miracles. Nous assistons à l'aurore d'une science inconnue. Qui pourrait prévoir à quelles conséquences conduira dans le monde de la pensée l'étude positive de cette psychologie nouvelle? » (FLAMMARION 1869b: 12).

поново у Уранији тог младог и ватреног љубитеља астрономије, истраживача небеских океана, апостола мноштва насељених светова, верника у бесмртност душе, присталицу магнетизма и спиритизма који је нашироко познат [...] (MEUNIER 1889: 761)

Наредних тридесет година, до 1899. године, Фламарион се спорадично бавио спиритистичким појавама, али оне постају споредне у односу на његове астрономске радове. Према мишљењу биографа, отворена подршка спиритизму била је тешко спојива са Фламарионовим амбицијама на пољу научне популаризације, те је привремен отклон био неопходан (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994). Међутим, било би нетачно говорити о потпуном удаљавању од спиритизма. Фламарион и даље учествује у свим великим спиритистичким догађајима: има фантомски портрет који је 1874. године израдио фотограф Едуар Биге (MONROE 2008: 166; BAUDOUIN 2021a: 93), а поред тога учествује у низу експеримената с познатим италијанским медијумом Еусapiјом Паладино. За предмет овог истраживања је нарочито значајно да сва Фламарионова фикционална дела настају у овом периоду, и да се у њима може ишчитати утицај који је спиритизам имао на његово укупно стваралаштво. Могло би се рећи да је књижевна обрада спиритистичких тема главни начин на који је Фламарион изразио своје занимање за ову тематику у последњим деценијама деветнаестог века. У свим најважнијим приповедним текстовима Фламарион је укључио значајан део спиритистичког веровања. У тексту као што је *Лумен* читав наратив почива на појави духа који кроз дијалог са живим човеком открива тајне оностраног и вишеструких постојања људске душе. У романима као што су *Уранија*, *Смак света* и *Стела* јунаци своје авантуре завршавају сеобом на друге планете, пре свега Марс и Јупитер. У наредним поглављима детаљније ћемо посматрати управо коришћење ових мотива у Фламарионовим књижевним текстовима.

Трећа и последња фаза Фламарионовог бављења спиритизмом почиње 1899. године када, у марту исте године, у листу *Les Annales politiques et littéraires* покреће велику анкету поводом необјашњених појава. Читаоци су позивани да поделе сведочења о мистериозним догађајима који су пратили тренутак нечије смрти. Анкета је покренула значајну јавну полемику и већински негативне одговоре оних које Фламарион назива “неверницима” (BAUDOUIN 2021a: 105-107). Као главну замерку Фламарионовим противници наводили су чињеницу да непроверена лична сведочења не представљају основу за сувислу научну теорију, каквом је Фламарион представљао свој систем. Наредне године, Фламарион је објавио велики број ових анегдота у оквиру дела *Незнани свети и психички проблеми* (*L'inconnu et les problèmes psychiques: manifestations de mourants, apparitions, télépathie, communications psychiques, suggestion mentale, vue à distance, le monde des rêves, la divination de l'avenir*, 1900). Ово дело пре свега настоји да докаже да је област непознатих природних сила легитимна област научног интересовања и да постоје бројни докази који говоре у прилог постојању још необјашњених моћи људске душе. Фламарион у складу са својом намером делимично нетачно³⁷ цитира Виктора Игоа да би илустровао своје тврдње: „Лако је разумети зашто је Виктор Иго написао у *Шекспиру*: ‘Дужност науке је да испита све појаве. Избећи спиритистички феномен значи огрешити се о истину’”³⁸ (FLAMMARION 1900: 238).

Фламарионов однос према спиритизму у овој, последњој фази живота обележен је парадоксом: с једне стране, он се начелно ограђује од веровања у спиритизам и понекад истиче неслагање спиритиста са његовим закључцима; с друге стране, иако се његова тумачења необјашњених природних сила, у складу са општим струјањима у проучавању појава, померају

³⁷ Оригинални цитат Виктора Игоа гласи: « Mission de la science : tout étudier et tout sonder. Tous, qui que nous soyons, nous sommes les créanciers de l'examen ; nous sommes ses débiteurs aussi. On nous le doit et nous le devons. Éluder un phénomène, lui refuser le paiement d'attention auquel il a droit, reconduire, le mettre à la porte, lui tourner le dos en riant, c'est faire banqueroute à la vérité, c'est laisser protester la signature de la science » (HUGO 1864: 52).

³⁸ У оригиналу: « On s'explique fort bien que Victor Hugo ait écrit dans Shakespeare „Il est du devoir de la science de sonder tous les phénomènes. Éviter le phénomène spirite, c'est faire banqueroute à la vérité” » (FLAMMARION 1900: 238).

ка метапсихичким теоријама, Фламарион увек оставља отвореном могућност да истински спиритистички феномени заиста постоје. У *Успоменама* веома кратко и непрецизно говори о својој медијумској фази, и већину поглавља која посвећује спиритизму одваја за историјат Игоовог занимања за спиритизам приликом егзила на Џерзију. Насупрот томе, на више места са жаљењем истиче да никада није добио никакав загробни знак од блиских пријатеља и спиритиста који су обећали да ће му се јавити после смрти (FLAMMARION 1911a: 321, 499) чиме се ипак открива слој личног односа према појавама које се научно посматрају. Новинар Пол Езе (Paul Heuzé), аутор бројних чланака и књига у којима раскринкава недоследне и неистините тврдње медијума и спиритиста, истиче управо ову неодлучност код Фламариона у критици његових ставова. У разговору са Фламарионом, у делу *Да ли мртви живе?* (*Les morts vivent-ils?*, 1921), Езе закључује да научник користи свој угледни положај и да, под велом наводне објективности, заправо прикрива дубоку веру у спиритизам:

— Ви сте, наравно, свесни да се спиритисти, — мислим на аматере, скромне вернике, оне који испитују столове, — увек, уз велику буку, заклањају иза вашег високог ауторитета да би потврдили постојање духова...

— Много греше! А ако су видели духове, гарантујем вам да су онда они напреднији од мене! Ах! Да, имали су среће! Ја их никада нисам видео, а волео бих да јесам! (HEUZÉ 1921: 98)³⁹

Нарочито након Првог светског рата, Фламарион се у потпуности посветио систематизацији грађе коју је сакупљао деценијама. Резултат Фламарионовог последњег рада на тему спиритизма и сродних појава јесте тротомна студија *Смрт и њена тајна* (*La Mort et son Mystère*), која представља наставак истраживања започетог у *Незнаном свету*. Наведени примери преузети су из савремене литературе, наставака анкете који су годинама касније стизали на његову адресу и најразличитијих историјских извора. Тако се разликују појаве које претходе смрти (телепатија, „вид без очију”, знање или виђење будућих догађаја), или оне које наступају након смрти (у различитим временским периодима, од тренутка смрти до више година касније). Ово дело, као и претходна, барем експлицитно ставља по страни спиритистичке облике општења (коришћење сточића, аутоматско писање или говор), али кроз сведочења о спонтаним догађајима која се везују за преминуле ипак утврђује своју позицију вере у опстанак људске душе и њеног деловања на живе и након смрти. Иако већина анегдота које Фламарион наводи припада предратном периоду, ово дело се ипак уклапа у талас обнове занимања за спиритизам након великих погубија. Он истиче да је након Првог светског рата питање судбине постало важније него икада раније, и у првом тому студије подсећа да је највећи број оних који сведоче о спиритистичким феноменима припадао особама које су претрпеле велике личне губитке:

Током злогласног немачког рата, који је уништио петнаест милиона младића у цвету младости, с правом на живот, које су одгајали њихови очеви и мајке често по цену огромних жртава, стигло је на стотине писама. У њима се људске институције оптужују за неправду и варварство, жали се што властодршци нису разумели одбојност према рату коју тако дуго проповеда група пријатеља човечанства, буну се против Бога који дозвољава ова страшна разарања и

³⁹ У оригиналу: « — Maître, vous n'ignorez pas, bien entendu, que les spirites, — j'entends les amateurs, les humbles fidèles, les interrogateurs de tables, — s'abritent toujours, a grand bruit, derrière votre haute autorité pour affirmer l'existence des esprits...

— Ils ont bien tort! et s'ils ont vu des esprits, je vous garantis qu'ils sont plus avancés que moi! Ah! oui, ils en ont de la chance ! Moi, je n'en ai jamais vu, et j'aurais bien voulu, pourtant » (HEUZE 1921: 98).

изражава се да су животи заувек сломљени у ненадокнадивој жалости.⁴⁰
(FLAMMARION 2021: 24)

Значајно је напоменути да своје виђење реинкарнације Фламарион делимично проширује у овом последњем делу у односу на раније ставове. За разлику од спиритистичког учења које сеобу душа ограничава на људска бића, Фламарион се у *Смрти и њеним тајнама* делимично приклања утицају источних концепција реинкарнације и закључује: „Свако од нас је био минерал, биљка, животиња, пре него што је био човек, а човек није последњи ступањ.”⁴¹ (FLAMMARION 2021: 764) Иако помиње и концепт карме, не задржава се на његовом објашњењу, већ пре свега инсистира на еволутивном развоју живота и постепеном удаљавању од материјалног света зарад душевног. Његов коначни став на тему питања душе и духовности остаје веран његовом синкретичком доживљају света: „На тему филозофије и религије, будимо као питагорејци који су стигли у двадесети век са сазнањима садашње астрономије”⁴² (FLAMMARION 2021: 763). На самом закључку ове студије, након више стотина страна посвећених примерима из области необјашњених природних наука, Фламарион остаје чврсто уверен да су питања бесмртности и реинкарнације обухваћена јављањем духова најважније теме са којима се човечанство сусрело од појаве хришћанства, као и да ће даљи увиди у ову тематику драстично променити природу и менталитет људи.

⁴⁰ У оригиналу: « Pendant l’infâme guerre allemande, qui a supprimé dans la fleur de l’âge quinze millions de jeunes hommes ayant droit à la vie, élevés par leurs pères, par leurs mères, souvent au prix d’énormes sacrifices, ce sont des centaines de lettres qui me sont arrivées, accusant l’injustice et la barbarie des institutions humaines, regrettant que la haine de la guerre qu’un groupe d’amis de l’humanité prêche depuis si longtemps n’ait pas été comprise des gouvernants, se révoltant contre Dieu qui permet ces épouvantables destructions, et déclarant leurs existences brisées pour toujours en des deuils irréparables » (FLAMMARION 2021: 24).

⁴¹ У оригиналу: « Chacun de nous a été minéral, végétal, animal, avant d’être homme, et l’homme n’est pas le dernier terme » (FLAMMARION 2021: 764).

⁴² У оригиналу: «Au point de vue philosophique et religieux, soyons des pythagoriciens revenus au XXe siècle avec la connaissance astronomique actuelle » (FLAMMARION 2021: 763).

3. Универзум Фламарионових текстова: тематски и идејни аспекти

3.1. „Филозофска астрономија” као надахнуће за књижевно стварање

Као што смо поменули у уводном делу, појам „астрономска филозофија” (*philosophie astronomique*) представља обухватни термин којим Фламарион назива своје виђење идеалног споја науке и филозофије. Овај појам има централно место у Фламарионовом стваралаштву и обликује његове ставове не само према науци већ и према свим другим областима којима се бавио, укључујући књижевно стваралаштво. Користећи овај појам покушаћемо да расветлимо како се Фламарион односи према науци и природи и како су ови ставови утицали на његову фикцију.

Стожери астрономске филозофије представљени су у роману *Уранија*, у коме се појављују у виду открочења које муза астрономије омогућује младом астроному ког је повела на пут по космосу. Тим именом Уранија назива будућу астрономску науку, коју астроном треба да оствари на Земљи, и која има троструки задатак. Пре свега, астрономија треба да се бави условима који владају на другим планетама и да установи могуће постојање живота на њима:

Доћи ће дан, и врло брзо, пошто сте позвани да га видите, када ће ово проучавање услова живота у различитим провинцијама универзума бити суштински предмет и велика чар астрономије. Ускоро, уместо да се једноставно баве растојањем, кретањем и материјалном масом ваших суседних планета, на пример, астрономи ће открити њихов физички састав, географске аспекте, климатологију, метеорологију, продреће у мистерију њихове животне организације и дискутоваће о њиховим становницима.⁴³ (FLAMMARION 1891: 49–50)

Овај захтев директно проистиче из Фламариновог занимања за „мноштво насељених светова”, које види као главно научно питање свог времена. Други корак у развоју астрономије означава њен спој са филозофијом и овај напредак сматра се кључним: „Астрономија ће стога постати, пре свега, водиља филозофије. Они који размишљају изван астрономског знања остаће изван истине. Они који верно следе њену светлост постепено ће се уздићи у решавању великих проблема. Астрономска филозофија ће бити религија напредних умова”⁴⁴ (FLAMMARION 1891: 52). Велики проблеми које астрономска филозофија треба да осветли односе се на бесмртност душе и њено напредовање кроз реинкарнацију: „[...] мислеће монаде вечно ће живети кроз узастопне и прогресивне преображаје, научићете да постоје умови неупоредиво напреднији од највећих умова земаљског човечанства, и да све напредује ка

⁴³ У оригиналу: « Le jour viendra, et très prochainement, puisque tu es appelé à le voir, où cette étude des conditions de la vie dans les diverses provinces de l'univers, sera l'objet essentiel et le grand charme de l'Astronomie. Bientôt, au lieu de s'occuper simplement de la distance, du mouvement et de la masse matérielle de vos planètes voisines, par exemple, les astronomes découvriront leur constitution physique, leurs aspects géographiques, leur climatologie, leur météorologie, pénétreront le mystère de leur organisation vitale et discuteront sur leurs habitants » (FLAMMARION 1891: 49–50).

⁴⁴ У оригиналу: « L'Astronomie sera donc éminemment, et avant tout, la directrice de la philosophie. Ceux qui raisonneront en dehors des connaissances astronomiques resteront à côté de la vérité. Ceux qui suivront fidèlement son flambeau s'élèveront graduellement dans la solution des grands problèmes. La philosophie astronomique sera la religion des esprits supérieurs » (FLAMMARION 1891: 52).

врхунском савршенству [...]”⁴⁵ (FLAMMARION 1891: 52). Као последица ова два степена развоја астрономије, наступиће и трећа фаза у којој ће научници имати задатак да „узму буктињу у руку” и да рашире знање у што већој мери, међу свим људима. У овом романескном одломку, Фламарион се бави главним питањима свог стваралачког и популаризаторског рада, пре свега постојањем живота у свемиру и вечношћу људске душе. Овој проблематици доследно се враћа у свим својим делима. У центру занимања је вечност животног принципа који се, кроз различите форме, остварује свуда у свемиру, и саобразност живота на Земљи с виталистичком визијом космоса.

Д. Шаперон на следећи начин резимира астрономску филозофију као главни термин и суштину Фламарионовог односа према науци:

[...] целокупно знање свог времена сјединио је у космолошку синтезу идеалистичког надахнућа коју је назвао *астрономска филозофија*. Фламарион је виртуоз поновне употребе концепата и занима се за све: медицину, антропологију, психологију, археологију, палеонтологију, криминологију, биологију, али и животињски магнетизам, спиритизам, окултизам. Фламарион најчешће спаја знања које присваја по цену њихове целовитости и релевантности; или помера поље њихове примене (попут дарвинизма који утиче на законе реинкарнације), или развија невероватне хипотезе (попут психичких таласа). Филозофска астрономија је утопијско место где је свака од идеја у систему који га сачињавају компатибилна са свима осталима. (CHAPERON 2011: 8)

Фламарионов однос према знању и науци може се, дакле, разумети као синкретичан, еклектичан и, надасве, индивидуалан, вођен личним интересовањима и веровањима која нису ограничена строгим дисциплинарним поделама. У деветнаестом веку, тренутку када већина научних области тежи јасном дефинисању и омеђивању у односу на остале, Фламарион настоји да науку сагледа као јединствено поље, које би притом било у снажној вези са духовношћу. У његовом систему сазнања тако има једнако простора и за званичне научне области и за спиритизам, који, по његовом мишљењу, такође завређује статус научне дисциплине. Често се, наиме, у текстовима полази од реалних и установљених изума, какав је телефон или телеграф, да би се одмах затим размишљање проширило на „чудесни напредак” који по истом принципу омогућава комуникацију с другим планетама или с преминулима. У једном од последњих објављених дела, спиритистичком прегледу *Смрт и њене тајне*, он закључује, цитирајући физиолога Клода Бернара: „Уверен сам [...] да ће доћи дан када ће физиолог, песник и филозоф говорити истим језиком и сви ће разумети један другог.”⁴⁶ (FLAMMARION 2021: 756). Значајно је да Фламарион у овом низу наводи и поезију, која има подједнако важно место као природне науке и филозофија.

Астрономска филозофија представљена је као одговор на духовна питања и потребе, и постаје Фламарионов предлог за будућу, *научну* религију. Чак и у нешто идеолошки умеренијим научнопопуларним књигама као што је *Популарна астрономија* јављају се слични ставови о астрономији као вери будућности и астрономима као апостолима и проповедницима:

Данас више нема скривене науке; путеви ка небу су свима отворени; свако може да проучава сјајну стварност у којој је већина људи до сада живела

⁴⁵ У оригиналу: « [...] les monades pensantes vivront éternellement par des transformations successives et progressives, vous apprendrez qu’il y a des esprits incomparablement supérieurs aux plus grands esprits de l’humanité terrestre et que tout progresse vers la perfection suprême [...] » (FLAMMARION 1891: 52).

⁴⁶ У оригиналу: « Je suis persuadé, écrivait-il, qu’un jour viendra où le physiologiste, le poète et le philosophe parleront la même langue et s’entendront tous » (FLAMMARION 2021: 756).

заслепљена. Астрономија је права свеобухватна наука, а такође је и права религија будућности; само она чини да живимо у бескрају и чини нас попустљивим према људској ситности; само она нас учи да ценимо безначајност материјалног живота, величину интелигенције и интелектуалну лепоту универзума; данас се свака душа може уздићи на небеса.⁴⁷ (FLAMMARION 1881: 835–836)

За разлику од постојања живота на другим планетама, за које сматра да се може уверљиво доказати постојећим научним методама, Фламарион признаје да је бесмртност немогуће објаснити у оквирима доступних научних поступака, али да то не значи да треба одбацити занимање за ово питање (FLAMMARION 1911a: 186). Када у *Успоменама* говори о делима у којима је покушао да понуди одговор на ова „велика духовна питања”, Фламарион наводи управо своје књижевне текстове (*Uranie, Récits de l’Infini, Stella, Rêves étoilés, Clairs de lune*). У овим делима аутор настоји да покаже неодвојивост астрономије, идеалистичке и спиритистичке филозофије и јединство „система моралног света и система физичког света” (FLAMMARION 1911a: 187). Баш се у овим делима на слободнији и опширнији начин говори о духовном животу, и нарочито о судбини душе након смрти и њеном наставку путовања кроз свемир. У Фламарионовим научнопопуларним делима, овакве поруке нису скривене ни оспорене, и појављују се углавном у уводним и закључним разматрањима, која су често поетски обојена.

Духовно-филозофски систем који Фламарион заступа у критици је одређен као „научни мистицизам” (CHAPERON 2011: 95) или „спиритуалистички деизам” (COURANT 2020: 331). Фламарионова веровања настала су као последица самосталне научне потраге и преиспитивања католичке вере у младости. Према сопственом сведочењу, оно што је довело до разочарања католичком вером у којој је васпитан јесу антропоцентризам и геоцентризам које је црква дуго заступала, иако је наука одавно оспорила тај став: „Кретање наше планете око Сунца било је пукотина за коју ми се чинило да неизбежно руши здање хришћанства.”⁴⁸ (FLAMMARION 1911a: 171). Осим тога, однос цркве према научницима, нарочито Галилејева судбина, дубински утичу на младог Фламариона, и додатно га удаљавају од католичке догме. Упознавање с теолошким делима Томе Аквинског (Thomas Aquinas), Босијеа (Jacques-Bénigne Bossuet) и Паскала (Blaise Pascal) не успева да понуди задовољавајуће одговоре на његове сумње као научника и верника. Посебна важност приписана је питању живота после смрти и структуре космоса:

Где ћу ја бити за сто година, као и сви живи људи данас? Пакао, чистише и рај не постоје као стварна места у свемиру. Те древне слике, антропоморфне и наивне, можемо тумачити као стања духа. Добро. А опет, не можемо бити нигде. Душа није чист дух, за који се тврди да би десет хиљада могло стати на врх игле. Овако не можемо да замислимо своју будућност. Желимо нешто значајније од материјалног ништавила. Али шта је сам простор? А време? Да ли оно постоји?⁴⁹ (FLAMMARION 1911a: 173–174)

⁴⁷ У оригиналу: « Il n’y a plus aujourd’hui de science cachée ; les chemins du ciel sont ouverts pour tout le monde ; chacun peut étudier la réalité splendide au sein de laquelle la plupart des hommes ont vécu jusqu’ici comme des aveugles. L’Astronomie est la vraie science intégrale, et elle est aussi la vraie religion de l’avenir ; elle seule nous fait vivre dans l’immense et nous rend indulgents pour les petites humaines ; elle seule nous fait apprécier l’insignifiance de la vie matérielle, la grandeur de l’intelligence et la beauté intellectuelle de l’univers ; aujourd’hui toute âme peut faire son ascension dans les cieux » (FLAMMARION 1881: 835–836).

⁴⁸ У оригиналу: « L’orbite de notre planète autour du Soleil a été la fissure par laquelle l’édifice chrétien me parut s’effondrer irrémédiablement » (FLAMMARION 1911a: 171).

⁴⁹ У оригиналу: « D’aujourd’hui en cent ans, où serai-je, ainsi que tous les vivants actuels ? L’enfer, le purgatoire et le paradis n’existent pas, comme lieux dans l’espace. Nous pouvons interpréter les images anciennes, anthropomorphiques

Након ове духовне кризе, приказане у *Успоменама* готово педесет година касније, Фламарион закључује да је једине ауторитете на које је могао да се ослони пронашао у чистом идеализму и делима великих филозофа: Платона, Декарта (René Descartes), Лајбница (Gottfried Wilhelm Leibniz) и Канта (Emmanuel Kant). Иако сам не доводи у везу ове закључке са спиритизмом, неспорно је да се овај период (крај педесетих година деветнаестог века) поклапа с тренутком када Фламарион открива Кардекова дела и почиње да присуствује сеансама. Напоредо са филозофским усмерењем ка идеализму јавља се и занимање за спиритизам, које је током година мењало свој облик, али суштински никада није јењавало. Штавише, Фламарион одговоре на питања о простору у коме душа пребива након смрти проналази у спиритистичком учењу о сеоби на друге планете и сродним делима филозофа блиских фуријеризму, као што је Жан Рено, филозоф који је значајно утицао и на Алана Кардека.

Важан текст за изражавање Фламарионових филозофских погледа јесте студија *Бог у природи* (*Dieu dans la nature*). Ово рано дело, објављено 1867. године, настало је као последица одбацивања црквене догме, али и доминантне улоге материјализма у научним круговима. У овом тексту се отворено оспоравају дела немачких материјалиста Јакоба Молешота (Jacob Moleschott) и Лудвига Бихнера (Ludwig Büchner), која су у француском преводу доживела значајан успех (COURANT 2020: 322–324). Фламарион истовремено одбија да прихвати атеистичке аргументе о непостојању бога, али сматра да званичне религије ограничавају домет божанског свдећи га на људску меру. *Бог у природи* (текст за чији наслов Фламарион објашњава да треба разумети као *Проматрање Бога кроз природу* (*La Contemplation de Dieu à travers la nature*)) брани уверење „између два екстрема”, односно покушава да представи „нетеолошку критику савременог материјализма” (FLAMMARION 1869a: XIX).

Основна претпоставка од које Фламарион полази у овом делу јесте да естетски доживљај природе и света сведочи о уређености космоса, и, самим тим, о постојању божанског принципа. У уводу текста наводи: „Разматрали смо у природи хармоничне односе који сачињавају праву лепоту света, а у естетици ствари у којима смо нашли величанствену појаву врховне мисли.”⁵⁰ (FLAMMARION 1869a: V). Целокупна стварност приказана је као уређена, потчињена правилностима и испуњена јединственом сврхом, а доказе за своја уверења Фламарион налази у природним законима, нарочито у законитостима небеске механике, који су тешко појмљиви човеку и чију праву меру можемо само замислити. Он замишља ситуацију у којој би човек могао на тренутак да искорачи из суженог становишта и сагледа и разуме кретање небеских тела:

Кад би нам било дато да се на тренутак ослободимо привида под чијим утицајем верујемо да стојимо у центру света, и када бисмо могли да једним погледом обухватимо кретање којим су све сфере оживљене, били бисмо изненађени величанственошћу ових покрета. Пред нашим одушевљеним очима, огромна небеска тела би се брзо окретала око себе, бачена пуном брзином у пусте празнине, попут циновских топовских кугли које је незамислива сила пројекције послала у бесконачност.⁵¹ (FLAMMARION 1869a: 41–42)

et naïves, comme des états d'âme. Fort bien. Mais enfin, nous ne pouvons pas n'être nulle part. L'âme n'est pas un esprit pur, dont on prétend que dix mille pourraient tenir sur la pointe d'une aiguille. Ce n'est pas ainsi que nous pouvons nous représenter notre future. Nous voulons quelque chose de plus substantiel que le rien matériel. Mais l'espace lui-même qu'est-ce que c'est ? Et le temps ? Existe-t-il ? » (FLAMMARION 1911a: 173–174).

⁵⁰ У оригиналу: « Nous avons considéré dans la nature les rapports harmoniques qui constituent la beauté réelle du monde, et dans l'esthétique des choses nous avons trouvé la manifestation glorieuse de la pensée suprême » (FLAMMARION 1869a: V).

⁵¹ У оригиналу: « S'il nous était donné de nous affranchir un instant des apparences sous l'empire des quelles nous nous croyons en repos au centre du monde, et s'il nous était permis d'embrasser dans un coup d'œil d'ensemble les mouvements

Кроз описе узвишених призора који изазивају дивљење и страх, поштовање и усхићење, Фламарион објашњава природне законе из области астрономије и физике, али и истиче да посматрање природе открива присуство „силе” и „водећих закона” који стоје иза свега што опажамо (FLAMMARION 1869a: 75). Према мишљењу Е. Куран, Фламарион на овај начин износи свој „естетски аргумент” за постојање Бога и притом нарочито полаже на стилском обликовању свог текста (COURANT 2020: 327), који такође својом формом, избором слика и фигура треба да одбрани аргументацију о присуству бога проналажењем онога што је у природи поетично и узвишено. Наука и уметност, дакле, добијају исти смисао и задатак да својим изражајним средствима укажу на постојање божанског у природи. У овом погледу Фламарион показује афинитет према платоничкој традицији писања које повезује предочавање истине и стилско обликовање аргумената.

Спој поезије и космогоније присутан је у читавој једној струји француске књижевности деветнаестог века, код Ламартина, Игоа или Малармеа (COURANT 2020), а Фламарионов рад, и као популаризатора и као књижевног аутора, значајно је допринео развоју ове појаве у другој половини деветнаестог века. Фламарион сматра да постоји суштинска веза између астрономије, и, уопштеније, посматрања природе и поетичког осећања. Та веза приказана је као исконска у *Популарној астрономији*:

Нараштаји земаљски, народи и њихова слава, престоли и олтари су нестали: Хомерово небо је још ту. Има ли ичег изненађујућег у чињеници да смо га посматрали, волели, обожавали, испитивали, дивили му се, чак и пре него што смо ишта знали о његовим истинским лепотама и недокучивој величини? Боље него призори мирног или узбурканог мора, боље него планине окићене шумама или овенчане вечним снегом, приказ звезданог неба нас привлачи, обавија, говори нам о бескрају, задаје нам вртоглавицу; јер, више од сваког другог, он захвата душу и дозива је, будући да је он истина, да је бесконачно, да је вечност, да је све.⁵² (FLAMMARION 1881: 677)

Према његовом мишљењу, напредак науке и нова сазнања о природним законима не удаљавају човека од узвишеног и поетичног у природи, већ га, напротив, све више приближавају истински величанственој природи света и помажу му да је боље разуме и пуније искуси. Зато не треба сматрати, истиче Фламарион, да осећај за узвишено произилази из незнања, и да је дивљење могуће само тамо где нема правог познавања узрока појава. Такав став понавља и у *Лумену*, када један од учесника у дијалогу, Испитивач, жали што су, под утицајем нове науке, с неба нестале фигуре зодијака, а дух Лумен одговара да је истина лепша од сваке илузије, а научна чињеница величанственија него свака митолошка представа коју човек може да измисли (FLAMMARION 1873: 187–188). На овај начин у Фламарионовим делима боље познавање елемената стварности доводи и до дубљег искуства њихове узвишености и чудесности.

Јасно је да, као и узвишено, које изражава везу између природе и божанског, категорија чудесног (*merveilleux*) такође има важно место у Фламарионовом научном и уметничком

dont toutes les sphères sont animées, nous serions étrangement surpris de la majesté de ces mouvements. Sous nos yeux émerveillés de vastes globes tourbillonneraient rapidement sur eux-mêmes, lancés à toute vitesse dans les déserts du vide, comme de gigantesques boulets qu'une force de projection inimaginable aurait envoyés dans l'infini » (FLAMMARION 1869a: 41–42).

⁵² У оригиналу: « Les générations terrestres, les nations et leurs gloires, les trônes et les autels ont disparu : le ciel d'Homère est toujours là. Qu'y a-t-il d'étonnant à ce qu'on l'ait contemplé, aimé, vénéré, questionné, admiré, avant même de rien connaître de ses vraies beautés et de ses insondables grandeurs ? Mieux que le spectacle de la mer calme ou agitée, mieux que le spectacle des montagnes ornées de forêts ou couronnées de neiges perpétuelles, le spectacle du ciel étoilé nous attire, nous enveloppe, nous parle de l'infini, nous donne le vertige des abîmes ; car, plus que nul autre, il saisit l'âme contemplative et l'appelle, étant la vérité, étant l'infini, étant l'éternité, étant tout » (FLAMMARION 1881: 677).

универзуму. Прецизније одређено, код Фламариона је реч о „научно-чудесном” или о „чудесном у науци”. Чудесност није схваћена као превазилажење могућег и природног, већ као питање односа према свету, као знак величанствене и бескрајне разноврсности која је садржана у природи. Још важније, чудесност ни на који начин није повезана с натприродним. Појам натприродног (*surnaturel*) категорички се укида у свим Фламарионовим текстовима. Често се наводи да не постоји ништа што би се могло окарактерисати као натприродно, јер је све садржано и обухваћено природом. То је нарочито случај када Фламарион говори о спиритистичким појавама, које његови савременици обично описују као натприродне. Када говори о спиритизму у делу *Незнани свет*, у одломку у коме такође упућује на текст дела *Бог у природи*, истиче:

Штавише, будимо уверени да је све што можемо да посматрамо и проучавамо *природно* и да све чињенице морамо испитати мирно, научно, без заокупљености мистеријом, без узнемиравања и без мистицизма, као када је реч о астрономији, физици или физиологији. Све је у природи, непознато као и познато, а натприродно не постоји. Ова реч је испражњена од смисла. [...] Често називамо натприродним оно што је чудесно, необично, необјашњиво. Једноставно треба рећи да је нешто *непознато*.⁵³ (FLAMMARION 1900: 28–29)

У складу са објашњењем астрономске филозофије које даје Д. Шаперон, нема феномена који би били изван система природе, и, самим тим, изван Фламарионовог интересовања. По његовом мишљењу, само је питање времена када ће наука успети да одговори на питања која су још увек нерешена.

Панентеистички приступ према представљању природе може се посматрати и у односу на Фламарионово укупно научно и књижевно стваралаштво. Најчешће, научна материја која се излаже читаоцу треба да се преобликује у писању, у нефикционалној или фикционалној форми. У оба случаја наглашена је естетска димензија чињеница о којима се говори. У нефикционалним текстовима реч је о краћим илустративним одломцима који нуде живописна поређења природних појава или на тренутак по страни стављају поучни карактер текста и тежиште померају на поетску контемплацију. *Бог у природи* се тако завршава поетичним одломком насловљеним „Универзална молитва”, у којем Фламарион напушта дискурзивну позицију научника који покушава да оправда своју идеалистичку позицију или оспори материјалистичке ставове, и приказује једноставну сцену клањања човека пред чудесном лепотом природе коју посматра. У складу с Кантовим одређењем математички узвишеног, „Универзална молитва” приказује снажан доживљај који изазива поглед на непрегледно пространство океана и бескрајно небо изнад њега.

У фикционалним текстовима развијају се сложеније наративне ситуације. Кроз приповест о пропасти Земље у *Смаку света* и кроз иницијацијски пут младе жене у *Стели*, већ поменути филозофски ставови о природи и естетици изражавају се у књижевном облику. Књижевно писање, ипак, није само начин да се захтевна грађа представи на разумљивији и пријемчивији начин. Код Фламариона је подједнако важно да се „драматизује” сам чин преноса знања (SHAPERON 2011: 9). На тај начин однос између популаризатора и његовог читаоца постаје кључан, и велика пажња се посвећује ефектима које стицање знања има на аутора и његову публику. Проширивање граница знања приказано је као узбудљив и опасан

⁵³ У оригиналу: « Soyons bien convaincus, d'ailleurs, que tout ce que nous pouvons observer et étudier est *naturel*, et que nous devons examiner tous les faits tranquillement, scientifiquement, sans préoccupation de mystère, sans trouble et sans mysticisme, comme lorsqu'il s'agit d'astronomie, de physique ou de physiologie. Tout est dans la nature, l'inconnu comme le connu, et le surnaturel n'existe pas. C'est là un mot vide de sens. [...] On appelle souvent surnaturel ce qui est merveilleux, extraordinaire, inexplicable. C'est *inconnu* qu'il faut dire, tout simplement » (FLAMMARION 1900: 28–29).

чин, као вртоглав сусрет с бескрајним могућностима које се отварају пред оним који наставља да трага за новим сазнањима. Предговор *Прича о бескрају* нарочито наглашава овај став:

Изненадиће вас форма прича које ће уследити, и, упркос говорничким мерама предострожности којима се понекад прикривају понори по чијој ивици ћемо корачати, извесно је да ће неколико читалаца стати на одређеним местима, изненада заслепљени и опијени вртоглавицом. Природа теме не дозвољава да буде другачије; а само би неозбиљни могли да без емоција погледају у БЕСКРАЈ који се отвара под нашим ногама [...].⁵⁴ (FLAMMARION 1873: IV)

Аутор се представља као умешан водич који поседује све потребне вештине, како научне тако и реторичке, помоћу којих води читаоца кроз своје текстове, показујући му онолико колико је човек у стању да разуме, али и суочавајући га с бесконачним. Очараност (*émerveillement*) садржајем науке, али и начином на који популаризатор саопштава чињенице, представљају важна обележја Фламарионовог писања. Тиме он успева да помири две начелно супротстављене тежње, јер, износећи научне чињенице, ипак ни на који начин не покушава да „рашчара“ појаве о којима говори. Напротив, као што смо видели, често се инсистира на узвишеној лепоти коју само наука може да адекватно препозна и дочара.

3.2. Структура Фламарионових књижевних текстова

Књижевни свет приказан у Фламарионовим делима настаје као последица његове тежње да кроз књижевну поетику и форму актуализује астрономске и филозофске принципе које доживљава као важне и аутентичне. И формалним и садржинским средствима Фламарион настоји да читаоца одушеви и заинтересује за науку и филозофију. Као што смо раније поменули, у центру интересовања је природни свет вредан дивљења, у коме постоје сталне могућности за нова сазнања до којих се долази изучавањем астрономије и прихватањем духовних истина. На тај начин се оплемењена публика уводи у свет астрономске филозофије. Обликовање Фламарионовог књижевног света настало је избором стилских и реторичких средстава и различитих књижевних жанрова као што су фантастична приповест, космички путопис, филозофски дијалог, сентиментални и апокалиптички роман. У наставку ћемо детаљније говорити о најзначајнијим фикционалним делима која је Фламарион оставио за собом – збирци текстова *Приче о бескрају* и романима *Уранија*, *Смак света* и *Стела*. Посебно ћемо издвојити места која се могу довести у везу са спиритистичком иконографијом и доктрином.

Зарад лакшег праћења елемената ових мање познатих дела о којима ће бити речи, у наставку смо, поред описа дела, додали табеларне приказе структуре текстова и њихове садржине.

⁵⁴ У оригиналу: « On sera surpris de la forme des récits qui vont suivre, et, malgré les précautions oratoires prises pour dissimuler parfois les abîmes au bord desquels nous marcherons, il est certain que plusieurs lecteurs s'arrêteront en certains points, subitement pris d'éblouissements et de vertiges. La nature du sujet ne permet pas qu'il en soit autrement; et il n'y a que des esprits légers qui pourraient regarder sans émotion l'INFINI qui s'ouvre sous nos pas [...] » (FLAMMARION 1873: IV).

Приче о бескрају (*Récits de l'Infini*, 1873)

Приче о бескрају: структура	
Подела по поглављима	Резиме радње
Први део: <i>Лумен (Lumen)</i>	Низ дијалога између Испитивача (Qaerens) и космичког духа, Лумена (Lumen).
I. Васкрсавање прошлости (<i>Resurrectio Praeteriti</i>)	Лумен и Испитивач се присећају тренутка Луменове смрти, након чега дух објашњава своју каснију судбину и путовање кроз свемир које се завршава на звезди Капели, одакле становници тог света посматрају догађаје који су се на Земљи десили пре седамдесет година. Лумен почиње да прати светлосни зрак који преноси догађаје са Земље, и, кроз посматрање, поново проживљава читав свој живот у току једног дана.
II. Река времена (<i>Refluxum Tempori</i>)	Лумен се удаљава од Земље већом брзином од светлосне и посматра како се историја Француске одвија уназад. Исти феномен примењује и на појединости сваког људског живота, који почиње сахраном, а завршава се рођењем.
III. Човечуљак (<i>Homo Homunculus</i>)	Говори се о несавршености и ограничењима људских чула, могућности постојања другачијих чула на другим планетама. Сваки тренутак историје заувек је „записан” на светлосним зрацима, а под одређеним условима сваки приказ може поново постати видљив у космосу.
IV. Прошли животи (<i>Antiores Vitae</i>)	Две године касније, Лумен се враћа и завршава своје излагање. Говори о животима које је живео хиљадама година раније у сазвежђима Девике, Андромеде, Лабуда и Ориона.
Други део: <i>Прича једне комете (Histoire d'une comète)</i>	Развој планете Земље приказан из угла посматрања Велике комете из 1811. године.
I. Комета први пут примећује Земљу (<i>Où la comète remarque pour la première fois l'existence de la terre</i>)	Шест стотина хиљада година пре наше ере, комета пролази поред Земље на којој постоји само вегетација и примитивни облици животињског света, док на Сатурну цвета технолошки развијена цивилизација.

II. Комета негативно пореди наш свет са осталима (Où la comète fait des comparaisons peu avantageuses entre les autres mondes et le nôtre)	При свом двадесет петом проласку поред Земље, комета опажа дељење коре на континенте и појаву диносауруса. Комета се брине за будућу судбину Земље.
III. Зора (Aurore)	Развој живота на Земљи се наставља. „Свадба” комете и метеорита.
IV. Парижани пре Париза (Les Parisiens d'avant Paris)	Појава интелигентног живота на Земљи. Комета сусреће другу, параболичку комету.
V. Исток (Orient)	Претпоследњи пролазак комете поред Земље 1254. године пре нове ере, она посматра развој различитих цивилизација на свим континентима.
VI. Комета скаче од потопа до 1811. године (Où la Comète saute du Déluge à l'an 1811.)	Повратак комете 1811. године наше ере, њено чуђење над брзим напретком Земљана „од Агамемнона до Наполеона”, разговор Велике комете и Халејеве комете. У епилогу се разматра каква ће Земља бити 4876. године, када ће се комета вратити.
Трећа прича: <i>У бескрају (Dans l'Infini)</i>	Продужетак Луменових порука у виду дијалога са неименованим духом.
I. Пнеуматологија (Pneumatologie)	Лумен наратору шаље шифровану поруку која најављује долазак новог духа.
II. Прича једног духа о времену и простору (Récit sur le temps et l'espace, par un esprit)	Дух који долази са граница видљивог свемира (на путовању од сазвежђа Ориона до Змијоноше), у пролазу поред Земље, говори о бескрајном простирању свемира, релативности времена и вечном свету духова.

Табела 1: Приче о бескрају (*Récits de l'Infini*, 1873)

Збирка *Приче о бескрају* обједињује три дуже приповедне целине, *Лумен (Lumen)*, *Причу једне комете (Histoire d'une comète)* и *У бескрају (Dans l'Infini)*, које су заједно објављене 1873. године. *Лумен* је најпре објављен у периодичи 1867. године, у листу *La Revue du dix-neuvième siècle*, а касније и самостално, 1888. године, у илустрованом издању. *Прича једне комете* је најраније Фламарионово приповедно дело, објављено 1865. године у листу *Le magasin pittoresque*. *У бескрају* је каснија прича, написана 1872. године, и представља наставак *Лумена*.

Прича једне комете користи поступак персонификације небеског тела које постаје протагониста текста. У свом првом излету у фикцију, Фламарион исказује дозу опреза у уводу, у коме објашњава да су сви подаци који се наводе саобразни са научном истином: „Од свих описаних појава, нема ниједне, чак ни најмање, која је имало измишљена. Реч није лутала и

скретала са пута, већ је остала понизна слушкиња своје узвишене господарице Истине.”⁵⁵ (FLAMMARION 1873: 240). Описујући путању комете која у периодима од неколико хиљада година пролази кроз Сунчев систем, текст је пре свега усмерен на опис развоја живота на Земљи, а проласци комете служе да прикажу тренутке у настанку живота на нашој планети.⁵⁶ Комета је прво представљена као величанствена небеска појава, наспрам које Земља делује неважно: „презриво је прошла поред јадног потомства, окренула главу, поносно подигла свој реп, а затим се, окренувши се, вратила у пустиње свемира и с поносом наставила свој сјајан лет преко огромних небеса.”⁵⁷ (FLAMMARION 1873: 242). Сваки наредни пролазак поред Земље комети открива нови напредак, као и постепени развој првих облика живота. Временом, комета почиње да прати земаљске прилике с пажњом, па јој се приписује чак и осећање бриге и страха: „[...] постала је пажљивија, а судбина Земље дирнула је тим пре што је била скромнија. Често је затицала себе како мисли на ово скромно створење; често је забринута пролазила поред највеличанственијих сфера, и не погледавши их.”⁵⁸ (FLAMMARION 1873: 272). Да би се приказали призори из далеке историје којима људи нису могли сведочити, текст представља комету као пажљивог посматрача, а њена елиптична путања која је у редовним периодима доводи у близину Земље омогућава готово научно и продубљено посматрање (CHAPERON 2011: 30). Тежиште текста је на онеобичавању и стварању јединственог увида у постанак геолошког и биолошког изгледа Земље кроз визуру другог небеског тела, али, за разлику од већине Фламарионових фикционалних текстова, *Прича једне комете* не покреће метафизичка и духовна питања.

Лумен је текст који се такође бави питањима перспективе и посматрања Земље из космоса. Форма овог текста, међутим, другачија је од *Приче једне комете*. *Лумен* је представљен у виду филозофског дијалога између анонимног Испитивача (Quaerens) и духа његовог блиског пријатеља који се представља именом Лумен, односно Светлост. Разговор почиње *in medias res*, без икаквих контекстуалних назнака о оквиру, околностима у којима се радња одвија, па чак ни начину на који се дух приказује или оглашава. Испитивач у свом првом питању напосто тражи од Лумена да говори о свему што му се догодило након смрти на Земљи. Једина временска назнака налази се у четвртном делу дијалога, када Испитивач истиче да су од претходног дијалога протекле две године.

Избор форме филозофског дијалога може се приписати наслањању на традицију овог жанра, који одговара јасном и поступном изношењу порука које Фламарион жели да пренесе свом читаоцу. Према мишљењу Е. Куран, могућа инспирација за избор филозофског дијалога јесте Галилејево дело о различитим космолошким системима (*Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*, 1632) који је обликован као разговор двојице научника који представљају два различита разумевања астрономије венецијанском племићу (COURANT 2018: 5). Фламарион своје дело смешта у платоничку традицију филозофског дијалога тиме што у једној од првих реплика Испитивача помиње *Федона*. Може се говорити и о саобразности оваквог испитивања са спиритистичким сеансама. У Кардековим делима која су настала испитивањем медијума који „каналашу” гласове покојника, па и у Фламарионовом делу *Les Habitants de l'autre monde*:

⁵⁵ У оригиналу: « De tous les phénomènes décrits, il n'en est pas un seul, même le moindre, qui soit légèrement inventé. La parole n'est pas venue errer à tort et à travers, mais elle est restée l'humble servante de son auguste maîtresse la Vérité » (FLAMMARION 1873: 240).

⁵⁶ Данијела Шаперон истиче да и у овом, првом Фламарионовом приповедном тексту, као и у каснијим делима, космичко путовање описује елиптичну путању која полази од Земље, удаљава се, и на крају, увек завршава повратком на нашу планету. (CHAPERON 2011: 45)

⁵⁷ У оригиналу: « [...] elle passa dédaigneuse près du pauvre rejeton en détournant la tête, releva fièrement son aigrette, puis, rebroussant chemin, retourna dans les déserts de l'espace et poursuivit avec orgueil son vol splendide à travers les cieux immenses » (FLAMMARION 1873: 242).

⁵⁸ У оригиналу: « [...] elle devint plus attentive, et le sort de la Terre la toucha d'autant plus vivement qu'il était plus humble. Souvent elle se surprit à songer à cette modeste créature ; souvent elle passa soucieuse près des sphères les plus magnifiques sans y jeter un coup d'oeil » (FLAMMARION 1873: 272).

révélations d'outre tombe (које је настало на исти начин), смењују се кратка питања и обично дужи одговори, у којима се износе принципи о загробном животу и судбини душа, који су касније чинили окосницу спиритистичке доктрине.

Фламарионов биографи истичу стилска обележја *Лумена* као једног од његових првих излета у фикционално стваралаштво. У први план избија инсистирање на лирским деоницама приликом описа природних лепота, али и „презасићен” китњаст и језик карактеристичан за „време Наполеона III”. То се огледа у ослањању на цитате и средства емфазе, нарочито гомилањем епитета и дугачким, помпезним реченицама (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 128). Прва реченица *Лумена* добро илуструје овај језички приступ:

Обећали сте ми, о Лумене! да ћете ми испричати причу о оном чудном часу, најчуднијем од свих, који је пратио ваш последњи уздах, и да ћете ми казати како сте у складу са природним законима, иако тако јединственима, поново проживели прошлост у садашњости и проникнули у тајне које су остале тако добро скривене до данас.⁵⁹ (FLAMMARION 1873: 3)

Ла Котардијер и Фуентес виде Фламарионов стил као наслеђе традиције дидактичке књижевности осамнаестог и деветнаестог века, и детаљног и барокног описивања појава какво се, на пример, може наћи код Бернардена де Сен Пјера (Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre). Поред тога, истиче се да је Фламарион списатељско искуство стицао у научнопопуларним и општим часописима који су ауторе плаћали на основу броја написаних редова, што је такође подстицало гомилање речи или понекад понављање раније написаних деоница текста. (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 129)

Повод за настанак овог текста, према Фламарионовим *Успоменама*, јесте бављење питањем брзине светлости и времена које је светлосном зраку потребно да допутује с једне тачке на другу. Фламарион је најпре у чисто научно-публицистичком регистру писао о феномену кашњења у астрономским посматрањима, односно неопходности да се приликом посматрања небеских тела урачуна време које је потребно да светлост дође до Земље (FLAMMARION 1911a: 332). То је сликовито описано запажањем да Сунце није тамо где га ми видимо,⁶⁰ већ да слика коју препознајемо касни неколико минута за правом позицијом ове звезде. Фламарион у својим *Успоменама* сматра да је занимљивост теме о којој је писао, али и његов умешан начин да представи необичан астрономски феномен био главни узрок успеха који је *Лумен* доживео: „[...] верујем да ако се ова књига проширила у јавности у више од сто хиљада примерака, то је било зато што сам се осећао обавезним да на јасан и популаран начин објасним ову врсту парадокса због којег прошли догађаји остају присутни у светлости.”⁶¹ (FLAMMARION 1911a: 333).

Предговор који прати збирку *Приче о бескрају* показује да, иако је Фламариону важно да објасни научни концепт о ком говори, подједнако значајно место у његовом разумевању имају и духовне последице тог феномена. Најпре се истиче да астрономска истраживања омогућавају најзад да се проникне у тематику која је до тада била потискивана у област „морбидног натприродног” (FLAMMARION 1873: V), а затим на крају увода закључује:

⁵⁹ У оригиналу: « Vous m'avez promis, ô Lumen ! de me faire le récit de cette heure étrange, étrange entre toutes, qui suivit votre dernier-soupir, et de me raconter comment, par une loi naturelle, quoique si singulière, vous revîtes le passé dans le présent, et pénétrâtes un mystère qui était resté si obscurément caché jusqu'aujourd'hui » (FLAMMARION 1873: 3).

⁶⁰ Реч је о тексту истоименог наслова (« Le Soleil n'est pas où il paraît être ») који је 1864. године објављен у листу *Magasin Pittoresque*.

⁶¹ У оригиналу: « [...] je crois que si ce petit livre de *Lumen* s'est répandu dans le public à plus de cent mille exemplaires, c'est parce que je me suis cru obligé d'expliquer clairement et populairement cette sorte de paradoxe en vertu duquel les événements passés restent présents par la lumière » (FLAMMARION 1911a: 333).

„Револуције земаљске кугле ће уништити дела људи; али наше душе ће преживети рушевине тела и ствари, и остаће живе у непролазној вечности.”⁶² (FLAMMARION 1873: VIII). И поднаслов „Онострани астрономски разговор” (« *Entretien astronomique d'outre-terre* ») указује на важност духовне и загробне димензије у овом делу. Јер, у *Лумену* се не приказује само природа простирања и кретања светлосног зрака, већ се тај феномен представља у односу на један људски живот који је на Земљи завршен, али се наставља на другим планетама. На тај начин, Лумен као протагониста дешавања у тексту говори о три различита искуства посматрања светлосног зрака која му омогућавају да поново види сопствени живот од најранијег детињства до тренутка смрти, да види историју Француске која се одвија унатраг све до Револуције и погубљења Луја XVI, и да види своја претходна постојања на другим планетама.

И пре него у тексту објасни феномен брзине светлости, Лумен говори о искуству умирања и разлици у разумевању и чулном поимању између живих и мртвих. Смрт је описана као неосетан прелаз: „Рађамо се у небески живот као што се рађамо и у земаљском животу. Међутим, душа, која више није обавијена телесним стегама које је обавијају овде доле, брже стиче појам о свом стању и својој личности.”⁶³ (FLAMMARION 1873: 6). На почетку се истиче и важна категорија која разликује посмртно искуство за различите душе, односно спремност да прихвате закон напретка и прекину „магнетичке везе” које их спајају са Земљом. Представља се и подела по којој постоји тело, животна сила и душа, те се описује функционисање сваког од делова људског бића. Лумен говори и о свом „изгледу” након смрти, који одговара спиритистичким описима *периспирита*, односно прелазног тела: „Нисам имао тело, а ипак нисам био бестелесан, јер сам осетио и видео супстанцу која ме је сачињавала; међутим, нема сличности између ове супстанце и оних које формирају земаљска тела.”⁶⁴ (FLAMMARION 1873: 17).

Тек одласком Луменове душе на Капелу почиње приказ светлосних феномена, почевши од описа чулне моћи којом располажу духови. Приказано је како њихов „духовни вид” продире много даље у простор од људског вида, али и да им омогућава да из видног поља удаље елементе које желе како би се концентрисали на оно што посматрају. Другим речима, описује се да духови имају способност стварања селективне „следе тачке”. Још важније, духовни вид омогућава да се изолује извор светлости од осветљеног објекта и јасно уоче детаљи који би на овој удаљености били невидљиви за земаљске организме. Посматрање светлосних зрака и ишчитавања догађаја који су се збили касније током дијалога добија име „хроно-теле-скопија”:

Видим да у мислима упоређујете овај процес са радом микроскопа који би увећавао време. Управо је о томе реч. Тако ми видимо време увеличано. Овај процес се не може стриктно назвати микроскопом, већ хроноскопом или хроно-теле-скопом (видети време издалека).⁶⁵ (FLAMMARION 1873: 228)

⁶² У оригиналу: « Les révolutions du globe détruiront les œuvres des hommes; mais nos âmes survivront aux ruines des corps et des choses, et resteront vivantes dans l'immobile éternité. » (FLAMMARION 1873: VIII)

⁶³ У оригиналу: « Nous sommes enfantés à la vie céleste comme nous le fûmes à la vie terrestre. Seulement, l'âme n'étant plus enveloppée des langes corporels qui la revêtent ici-bas acquiert plus promptement la notion de son état et de sa personnalité » (FLAMMARION 1873: 6).

⁶⁴ У оригиналу: « Je n'avais pas de corps, et cependant je n'étais pas incorporel, car je sentais et je voyais qu'une substance me constituait; toutefois, il n'y a aucune analogie entre cette substance et celles qui forment les corps terrestres » (FLAMMARION 1873: 17).

⁶⁵ У оригиналу: « Je vois dans votre pensée que vous comparez ce procédé à celui d'un microscope qui grossirait le temps. C'est exactement cela. Nous voyons ainsi le temps amplifié. Ce procédé ne peut pas recevoir rigoureusement la dénomination de microscope, mais plutôt celle de chronoscope, ou de chrono-télé-scope (voir le temps de loin) » (FLAMMARION 1873: 228).

Лумен најављује и да је домет његових порука ограничен за његовог саговорника док он борави на Земљи. Право путовање за Испитивача почиње тек после смрти, када ће се два пријатеља поново срести: „Онда, касније, када престанете да живите на овој осредњој планети, доћи ћу пред вас и заједно ћемо направити право путовање кроз неописива чудеса бескраја.”⁶⁶ (FLAMMARION 1873: 235).

Последице путовања брзином светлости и изоловања призора који су видљиви у једном светлосном зраку приказани су кроз више упечатљивих слика које илуструју могућност да духови перципирају време и простор на сасвим другачији начин. С једне стране, приказ који настаје приближавањем Земљи великом брзином ствара утисак протока времена који одговара Луменовом животу од рођења до смрти. Више пута се наглашава живост и истинитост слике која се посматра: „То није био привид, ни визија, ни авет, ни успомена, ни слика; то је била сама стварност, то је заиста била моја личност, моје мисли и моје тело. Био сам ту пред сопственим очима”⁶⁷ (FLAMMARION 1873: 56).

Након посматрања свог живота, Лумен започиње обратан поступак удаљавања, који дочарава визуелни доживљај времена које протиче уназад, и да се догађаји одвијају у обратном смеру од очекиваног. Најупечатљивије место у овом одељку има опис битке код Ватерлоа која почиње васкрсавањем умрлих војника и њиховим удаљавањем са бојног поља:⁶⁸

Када ми се вид довољно навикао, први пут сам видео неколико мртвих војника како се буди, оживљава из вечне ноћи и устаје одједном! Група по група, велики број их је оживео. Мртви коњи се буде као и јахачи [...]. Био је то заиста Ватерло, али Ватерло *с оне стране гроба*, јер су борци били васкрснули.⁶⁹ (FLAMMARION 1873: 102–103)

Фламарионов опис Ватерлоа више него Стендаловом опису из *Пармског картезијанског манастира* дугује Игоовој поеми „Искупљење” (*L'Expiation*), у којој се Наполеонови (не)успеси релативизују, а његово наслеђе критикује. У *Лумену* се описује како, премотавањем филма уназад, Наполеонов пораз у *Лумену* делује као тренутак његове победе, односно као нови државни удар осамнаестог бримера. Смисао овог места ипак није величање Наполеона, нити војних подухвата, против којих се Фламарион строго заузима. Каснијим удаљавањем од Земље открива се да је Наполеонова посмртна казна да путује уз светлосни зрак који приказује његов пораз током сто осамдесет пет милиона година, колико се процењује да су учесници битке изгубили својом погибијом.

Опсег фантастичних мотива је додатно проширен у четвртом дијалогу, где је реч о прошлим животима, односно животима на другим планетама које је Лумен искусио. У овом делу текста светлосни феномени који су већ установљени у претходним дијалозима служе да прикажу необичне облике живота у далеким сазвежђима. Управљањем духовног погледа ка

⁶⁶ У оригиналу: « Puis, plus tard, quand vous aurez cessé de vivre sur cette médiocre planète, je viendrai au-devant de vous, et nous ferons ensemble un voyage réel à travers les inénarrables splendeurs de l'immensité » (FLAMMARION 1873: 235).

⁶⁷ У оригиналу: « Ce n'était pas un mirage, pas une vision, pas un spectre, pas une réminiscence, pas une image ; c'était la réalité même, c'était positivement ma personne, ma pensée et mon corps. J'étais là, sous mes yeux » (FLAMMARION 1873: 56).

⁶⁸ Могуће је да је ова сцена надахнула филмски приказ сличне ситуације транспоноване на Први светски рат у филму *J'Accuse* Абела Ганса из 1919. године. Ганс је добро познавао Фламарионово стваралаштво, и 1931. године направио је слободну адаптацију *Смака света*. Више о утицају Фламариона на Гансове филмове види у: CUFF 2016.

⁶⁹ У оригиналу: « Lorsque ma vue fut suffisamment habituée à la campagne, je vis d'abord quelques soldats morts se réveiller, ressusciter de la nuit éternelle, et se relever d'un seul trait ! Groupes par groupes, un grand nombre ressuscitent. Les chevaux morts se réveillent comme les cavaliers [...] C'était bien Waterloo, mais un Waterloo d'outretombe, car les combattants étaient des ressuscités » (FLAMMARION 1873: 102–103).

неком од видљивих сазвежђа, Лумен види становнике различитих планета и обично међу тим живим формама препознаје себе и свој живот који се одвијао пре стотину или четири стотине година. У складу са спиритистичким веровањима и Фламарионовим теоријама о астробиологији, светови на којима се Лумен реинкарнирао су двоструко удаљени од Земље – у физиолошком и у моралном смислу. Невероватна грађа бића представљена је као последица различитих физичких услова који владају на различитим планетама. Тако су, на пример, становници звезде Гама у сазвежђу Девике осликани као бића која због густине атмосфере могу да лете без крила, док су становници сазвежђа Ориона приказани као огромно дрвеће које може да се, по вољи, растави на молекуле, а касније, вољом умних честица, поново изгради сопствено тело. Када је реч о моралном стајању светова, они су хијерархијски устројени тако да је сваки наредни Луменов живот нешто савршенији од претходног. Томе сведочи и свет на Капели и њихова изострена чула духовног вида. Значајно је приметити да Фламарион остаје доследан свом занимању за спиритизам, па се напомиње да је на Капели и вођа француских спиритиста, „дух који се инкарнирао на Земљи и објављивао студије под именом Алан Кардек” (FLAMMARION 1873: 224), ког Лумен није познавао на Земљи, али се осећа блиским са њим, зато што се могу присетити ранијег заједничког живота на Ориону.

У *Бескрају*, последња прича у збирци, представља наставак *Лумена* и по форми је веома слична. Након кратког увода у коме Испитивач добија шифровану поруку која се мистериозно појављује на његовим астрономским цртежима, већина текста се састоји од дужих излагања духа, која су, с времена на време, прекинута кратким питањима. За разлику од *Лумена*, где се начин појављивања духа не објашњава, у овом приповедном делу јасно је назначено да се неименовани нови дух јавља само као глас који Испитивач чује:

[...] моје чуло вида није било ни на који начин погођено, и остао сам будан, а да нисам видео никакву другу слику осим оне коју сам имао пред очима. Само је моје ухо било под утиском и чуло је људски глас, спор, дубок, а опет пријатан, истински леп глас, који ми је одржао говор који ћу овде изнети.⁷⁰ (FLAMMARION 1873: 361)

Порука коју дух преноси У *Бескрају* додатно проширује димензије тема о којима је било речи у *Лумену*. Број насељених светова се умножава, као и њихова разноврсност, а време и трајање су додатно релативизовани. За разлику од Луменових светлосних зрака који су носиоци слика из прошлости, чиме је ипак очувана извесна линеарност у поимању времена, нови дух у потпуности разара сваку могућност објективног рачунања времена. Свака мера приказана је као релативна и тренутна:

Временом звезде мењају место, сазвежђа мењају облик, системи су уништени, планете се распадају у прашину и сунца се гасе. Време, односно кретање, дакле, постоји само за материјалне објекте. Оно не постоји са апсолутног становишта; јер у чистом простору, између небеских тела, нема времена ни мере. Ни Дух није подложен времену; он га може измерити само коришћењем планетарних кретања, тих вековних небеских клатна.⁷¹ (FLAMMARION 1873: 393)

⁷⁰ У оригиналу: « [...] le sens de ma vue ne fut affecté en aucune façon, et je restai éveillé sans jamais voir d'autre tableau que celui que j'avais sous les yeux. Mon oreille seule fut affectée et entendit une voix humaine, lente, profonde, et toutefois agréable, une voix vraiment sympathique, qui me tint le discours que je vais reproduire » (FLAMMARION 1873: 361).

⁷¹ У оригиналу: « Avec le temps les étoiles changent de place, les constellations se déforment, les systèmes se détruisent, les planètes s'écroulent en poussière et les soleils s'éteignent. Le temps, c'est-à-dire le mouvement, existe donc pour les objets matériels. Il n'existe pas au point de vue de l'absolu; car dans l'espace pur, entre les corps célestes, il n'y a pas de temps ni de mesure. L'Esprit n'est pas davantage soumis au temps ; il ne peut le mesurer qu'en employant les mouvements planétaires, pendules séculaires des cieux » (FLAMMARION 1873: 393).

Осим сазнања о релативности времена и простора, дух преноси наратору и поруке о бесмртности душе, сличне онима које је изнео и Лумен. Говори се о подели живих бића на материјално тело, бесмртну душу, и прелазну материју, *периспирит*. Међутим, за разлику од дирљивог сусрета са старим пријатељем и наде у поновно виђење у загробном животу, неизмерна откровења која дух преноси у овом тексту, код Испитивача изазива мешавину страха и дивљења:

— Без могућности да умрем? повикао сам, згрожен једноставним и сигурним тоном којим ми је Дух представио ове застрашујуће истине.

— Бесмртан, неуништив, заувек. Ниједна створена душа не може остарити или умрети. Запамтите да су милиони милијарди векова *ништа* у вечности, и да након њиховог проласка почињемо из почетка као да их нисмо проживели... и да је ваше постојање сада без *могућег краја*.

— Вечни живот!...без...краја...! поновио сам, покушавајући да разумем, осећајући како ми се мозак топи у лобањи. Ах!... и падох као што мртав човек пада.⁷² (FLAMMARION 1873: 409)

Непојмљива мера космоса о којој дух говори доводи до губитка свести код живог саговорника, чиме је разговор прекинут, и прича *У Бескрају* завршена.

Уранија (Uranie, 1889)

Уранија: Структура	
Подела по поглављима	Резиме радње
Први део: <i>Небеска муза</i> (La Muse du ciel)	• Нараторово путовање на различите планете под Уранијиним вођством.
I. Младачки сан (Rêve d'adolescence)	• Заморан рад у опсерваторији и опчињеност малом статуом Ураније која у сну оживљава.
II. Небеска муза. Путовање међу универзумима и световима. Непозната човечанства (La Muse du Ciel. Voyage parmi les Univers et les Mondes. Les humanités inconnues)	• Уранија води јунака у сазвежђе Андромеде, на планету у систему три разнобојна сунца, насељену двополним крилатим бићима.
III. Бескрајна разноврсност бића. Метаморфозе. (Variété infinie des êtres. Les métamorphoses)	• Даље путовање кроз свемир открива нова бића, другачије морфологије тела. Приповедач и Уранија напуштају Млечни пут.

⁷² У оригиналу: « — Sans pouvoir mourir? m'écriai-je, épouvanté du ton si simple et si affirmatif avec lequel l'Esprit me présentait ces effrayantes vérités.

— Immortel, indestructible, pour toute l'éternité. Aucune âme créée ne peut vieillir ni mourir. Songez bien que les millions de milliards de siècles ne sont rien dans l'éternité, et qu'après leur écoulement on les recommence comme si on ne les avait pas franchis... et que votre existence est désormais sans fin possible.

— Vie éternelle !... sans... fin...possible! répétais-je, en cherchant à comprendre, et en sentant mon cerveau se fondre dans mon crâne. Ah !... et je tombai comme tombe un homme mort » (FLAMMARION 1873: 409).

IV. Бесконачност и Вечност. Време, простор и живот. Небески видици (L'Infini et l'Éternité. Le Temps, l'Espace et la Vie. Les horizons célestes)	Откриће нових галаксија и Уранијино предавање о бескрајном простору и времену; будућност астрономске филозофије.
V. Светлост из прошлости, откровења музе (La lumière du passé. Les révélations de la Muse)	Уранија показује наратору свет у Цезарово време; буђење из сна и поседовање клатна са музом астрономије које добија од Жоржа Спероа.
Други део. <i>Жорж Сперо</i> (Georges Spero)	Приповедач прекида своју причу и приповеда о животу свог пријатеља који је посветио живот питању шта бива после смрти.
I. Живот (La Vie)	Портрет замишљеног и повученог Спероа, и његова спиритуалистичка филозофија.
II. Приказа (L'Apparition)	Путовање у Норвешку, Сперо упознаје Иклеу преко атмосферског феномена (Брокенска сабласт).
III. Бити ил' не бити (To be or not to be)	Интелектуални склад и сарадња између ликова, излагање заједничке филозофије.
IV. Амор (Amor)	Остварење љубави Жоржа и Иклее, венчање и повратак у Норвешку.
V. Поларна светлост (L'Aurore boréale)	Путовање балоном током олује и погибија љубавног пара.
VI. Вечно напредовање (Le Progrès éternel)	Наратор присуствује магнетичкој седници и добија поруку са Марса преко медијума.
Трећи део. <i>Небо и земља</i> (Ciel et Terre)	Синтеза претходна два дела, на трагу откровења које је добио од Ураније и од Жоржа Спероа, наратор се посвећује нарочитој врсти астрономије.
I. Телепатија (Télépathie)	Преглед различитих дела која пишу о телепатији, визијама самртника и сновима који најављују догађаје.
II. Екстатичко путовање у небеса (Iter extaticum cœleste)	Ново путовање у сну, овај пут на Марс, и разговор са два становника те планете.
III. Планета Марс (La planète Mars)	Спероов дух се указује наратору и открива му тајне живота на Марсу где се реинкарнирао.

IV. Непокретна тачка у свемиру (Le point fixe dans l'univers)	• Надахнут претходним визијама, наратор разумева да бескрајни свемир нема центар, нити непокретну тачку.
V. Душа заодевена ваздухом (Ame vêtue d'air)	• Разговор са ликовним уметником о женској лепоти прераста у есеј о атомским везама.
VI. Науком до истине (Ad Veritatem per scientiam)	• Закључак романа: јунак проналази Спероов научни тестамент двадесет пет година након његове смрти.

Табела 2: *Уранија (Uranie, 1889)*

Роман⁷³ се састоји из три дела, која би могла да стоје засебно ако се у обзир узму приповедани догађаји. Такав је случај био са средишњим делом „Жорж Сперо”, који је, касније, штампан под истим насловом у првом издању збирке *Звездани снови (Les Rêves étoilés)* 1888. године. Радња је, међутим, ипак споредна у односу на филозофски и дидактички садржај, заступљен у дугим излагањима које Уранија дели са наратором, и које Сперо у другом делу дели са Иклеом, а у трећем, након реинкарнације, са Фламарионовим наративним субјектом. Тематска повезатност ових деоница и њихов градацијски распоред чини главни кохезивни елемент читаве целине. Уранијине поруке и судбина Жоржа Спероа одређују животни пут наратора, и у потпуности обликују његов систем веровања и приступ астрономији.

Трећи део „Небо и Земља” (Ciel et Terre) структурно је најслабије повезан, што се посебно односи на *Непокретну тачку у свемиру* и *Душу заодевену ваздухом*, које се дијегетички и тематски удаљавају од централног тока дела. То је поново потврђено тиме што су се, у нешто краћем облику, без делова текста који алудира на оквир романа, оба поглавља нашла као засебне приче у првом издању *Звезданих снова*. Последње поглавље ипак заокружује исприповедано, и на плану сижеа, пошто су сви претходни догађаји утицали на то да наратор посвети преко двадесет пет година астрономији какву му је завештала Уранија, и на идејном плану, пошто пронађени научни тестамент који је Жорж Сперо саставио понавља најважније идеје о астрономској филозофији.

Карактеризација ликова је релативно шематизована, те су наратор и Жорж Сперо готово истоветне фигуре младих занесењака којима је наука важнија од питања свакодневног живота. Значајно је, међутим, да је приповедач романа представљен, односно да се радња у првом и трећем делу текста одвија у првом лицу. Према Тодорову, таква врста приповедача нарочито одговара фантастичној књижевности (TODOROV 2010: 80). Осим тога, приповедача можемо поистоветити са аутором, који у роману даје фантастичну и идеализовану слику свог уласка у свет науке и проналажења свог астрономског позива. Детаљи о раду у рачунском одсеку опсерваторије и каснијем оснивању сопствене звездарнице у Живизију одговарају биографским подацима. Лик Икlee представља нешто занимљивију фигуру, јер она илуструје спој сентименталног заплета и интелектуалне радозналости који се јављају напореда, и по томе је слична лику Стеле, мада јој је посвећено мање пажње. Инсистира се на њеној учености и чињеници да студира нову област „психолошке физиологије”, чиме се већ од почетка њена занимања поклапају са Жоржовим радовима.

Уочљиве су паралеле *Ураније* са Балзаковим романима *Серафита* и *Луј Ламбер*. Није случајно да је реч о романима који се занимају за магнетизам и сведенборгизам, и који су на

⁷³ Ово одређење потиче од самог аутора: Фламарион *Уранију* описује као „астрономски” или „звездани” роман (*roman sidéral*).

важан и трајан начин обликовали ове теме у француској књижевности. Као млади пророк који читав свој живот подређује својим веровањима, Фламарионов Жорж Сперо је упоредив са Балзаковим Лујом Ламбером, али његова судбина има оптимистичнији карактер и срећнији расплет. Сперо у љубави са женом која дели његове идеале проналази срећу и могућност да комуницира са спољашњим светом, а чак и трагична погибија љубавног пара добија позитиван обрт када се у трећем делу романа Сперо враћа у свом савршенијем марсовском облику. Упоредиви су и завршеци два романа, у којима се износе тестаментарне поруке научника-филозофа. Међутим, док Балзаков наратор с тешкоћом саставља несавршене, фрагментарне реченице којих се Ламберова жена присећа, код Фламариона налазимо тајанствени рукопис, написан јасно и без прецртавања. И сама појава рукописа код Фламариона чудесна је и указује на његов статус филозофских заповести: портрет аутора пада са зида, наизглед погођен Уранијиним погледом, и открива тестамент. Однос приповедача који проналазе поруке такође је опречан у ова два дела: код Балзака се жали због немогућности да се поруке Луја Ламбера изнесу у њиховом пуном облику, али се признаје и фатална природа превелике посвећености која је однела његов живот. Срећно откриће изгубљеног рукописа у *Уранији* пак вешто служи Фламариону као завршна прилика да се још једном прегледно изложи поруке и поуке које су изречене у претходним поглављима.

Када је реч о *Серафити*, чини се да Фламарион алудира на Балзаков текст због значајног присуства нордијског окружења у коме се љубавни пар Жорж и Иклеа упознају. Ту је и тема андрогиније, која је мање значајна, али опет присутна код Фламариона, у одломцима у којима се открива да су Жорж и Иклеа заменили полаве на Марсу због савршене складности њихове љубавне везе. Фламарион само успутно помиње овај податак и на тај начин се ослања на платоничку традицију, док је код Бакзака тема андрогиније у самом срцу романа и развија се како кроз лик Серафитуса/Серафите тако и односа ликова који су заљубљени у анђеоско створење.

Фантастични или чудесни мотиви који се могу довести у везу са спиритизмом у овом делу су бројни. Најпре, ту је само оживљавање алегоријске представе музе астрономије која се појављује, након што је раније вештачки покренута игром светлости. Приповедач померањем лампе мисли да Уранијина фигура мења изразе лица:

Осмех јој је био тако умиљат! И њене бронзане очи красио је каткад прави поглед. Требало је још само да проговори. Кад наредне ноћи, тек што сам заспао, видео сам пред собом узвишену богињу, и овај пут она је проговорила. Ох! Она је дакле била жива! [...] „Хајде, рече ми она, хајде на небо, тамо високо, далеко од Земље.”⁷⁴ (FLAMMARION 1891: 10)

Појава оживљене Ураније се везује за сан, али приповедач искрено верује у истинитост свега што је доживео, иако митолошка прилика нестаје након његовог буђења. Његово путовање кроз небески простор у пратњи богиње одвија се као бестелесни лет у ком учествује само дух. Фантастичну неодређеност, на кратко, одржава и изненадни нестанак сата са Уранијом након сусрета са њом у сновима.

Друго упечатљиво место које се непосредно може довести у везу са спиритистичким веровањима и представама јесте такозвана „магнетичка седница у Нансију” (*la séance magnétique de Nancy*), односно хипнотичка сеанса којој наратор присуствује на самом крају средишњег дела романа, након погибије Жоржа и Иклеа. Ту се, посредством медијума, открива

⁷⁴ У оригиналу: « Son sourire était si gracieux ! Et puis, ses yeux de bronze avaient parfois un véritable regard. Il ne lui manquait que la parole. Or, la nuit suivante, à peine endormi, je la revis devant moi, la sublime déesse, et cette fois elle me parla. Oh! elle était bien vivante. [...] „Viens, me dit-elle, viens dans le ciel, là-haut, loin de la Terre ” » (FLAMMARION 1891: 10).

порука за коју приповедач верује да упућује на Жоржа и Иклеу. Фламарион не користи реч „медијум”, већ говори о „субјекту” који се током експеримента испитује и који наратору преноси поздраве са Марса (FLAMMARION 1891: 176). Ипак, реч је о одломку који, у читавом Фламарионовом фикционалном стваралаштву, најјасније приказује сцену која личи на спиритистичку сеансу. Хипнотисаном човеку постављају се питања на које он несвесно одговара све до тренутка када настаје каталептички напад и седница се окончава:

Као да ни сам није разумео шта је управо рекао, чинило се да је тражио објашњење, уложио болне напоре, и судећи по грчењу свих мишића на његовом лицу, пао у неку врсту каталепсије, а доктор Б. ... није губио време да га ослободи. Али тренутак луцидности је прошао и више се није вратио.⁷⁵ (FLAMMARION 1891: 179)

Приповедач, који ће тек у наставку текста добити потврду поруке са ове сеансе, верује у оно што види, али није сигуран како треба растумачити необичне догађаје: „Према хипотези коју тренутно прихвата неколико хипнотизера, да ли су на субјекта утицале моје сопствене мисли када му је професор наредио да ми одговори? Или је деловао самостално, заиста се „ослободио“ и *видео* изван наше сфере? Не могу да одлучим.”⁷⁶ (FLAMMARION 1891: 179).

Трећи део *Ураније* ће, најзад, приказати појаву духа Жоржа Спероа и потврдити све претходне визије. Његовом доласку претходи приповедачево размишљање о преносу телепатских порука. Читаво поглавље прекида ток догађаја, и у њему Фламарион излаже низ примера, од античких предања до сведочења савременика о необјашњивим предосећањима и визијама, и још једно космичко путовање у сну. У поглављу *Iter extaticum caeleste*, које наслов преузима од дела Атанасија Кирхера (Athanasius Kircher), наратор се у сну затиче у непознатом пределу који убрзо препознаје као Марс на основу позиције звезда. Помоћу „шестог чула и магнетске комуникације” марсовска бића читају мисли Земљанина и започињу разговор у коме му откривају надмоћ свог света у односу на Земљу. Путовање се изненада завршава буђењем, а астроном, као и пред претходним зачудним догађајима, остаје збуњен: „Да ли се сан са мном поиграо? Да ли се мој дух заиста пренео на планету Марс, или сам само био жртва своје уобразиље?”⁷⁷ (FLAMMARION 1891: 267). Управо одсуство драгог пријатеља Жоржа Спероа у овој марсовској визији уноси сумњу и у сан и у ранију поруку коју је магнетисани човек изговорио.

Указивање духа представља кулминацију свих спиритистичких мотива. Оно најпре изазива страх и усхићење код наратора:

„Чекај, да ли је могуће? Пусти да те погледам, да те додирнем.” Прешао сам рукама преко његовог лица, преко тела, косе и имао сам потпуно исти утисак као да је то живо биће. Разум се опирао против онога што су осетиле очи, руке, и уши, а ипак нисам могао да сумњам да је то заиста био он. Немогуће је било

⁷⁵ У оригиналу: « Comme s'il n'eût pas compris lui-même ce qu'il venait de dire, il sembla chercher une explication, fit de pénibles efforts, à en juger par la contraction de tous les muscles de son visage, et tomba dans une sorte de catalepsie, d'où le docteur B... ne tarda pas à le délivrer. Mais l'instant de lucidité avait fui et ne revint plus » (FLAMMARION 1891: 179).

⁷⁶ У оригиналу: « D'après l'hypothèse actuellement admise par plusieurs hypnotistes, le sujet avait-il subi l'influence de ma propre pensée, lorsque le professeur lui ordonna de me répondre? Ou, plus indépendant, s'était-il véritablement « dégagé » et avait-il vu au delà de notre sphère? Je ne me permettrai pas de décider » (FLAMMARION 1891: 179).

⁷⁷ У оригиналу: « Avais-je été le jouet d'un rêve? Mon esprit s'était-il réellement transporté sur la planète Mars, ou bien étais-je dupe d'une illusion absolument imaginaire? » (FLAMMARION 1891: 267).

да је реч о двојнику. А потом, свака сумња је нестала када је рекао: „Моје тело сада спава на Марсу.”⁷⁸ (FLAMMARION 1891: 272)

Приповедач и даље не успева да разуме како његова чула могу да опазе духовну форму, а Жорж Сперо објашњава принцип којим се успоставља додир између духова и људи, који се састоји у непосредном деловању духова на нервни систем и чиме се изазива само осећај који одговара ономе што човек може својим чулима да препозна:

Не делујем на твоју мрежњачу нити на оптички нерв, одговорио је, већ на твоје ментално биће и на твој мозак. Тренутно сам у комуникацији са тобом, директно утичем на мождано седиште твоје сензације. У стварности, моје ментално биће је безоблично, као твоје, и као све душе. Али када се, као што то чиним у овом тренутку, ставим у директну везу са вашим мислима, можете ме видети само онаквог каквог сте ме познавали. [...] Исто је и у стањима сомнамбулизма, хипнотизма и сугестије.⁷⁹ (FLAMMARION 1891: 283).

Као што се види из одломака, у роману је присутан покушај да се, након почетних реакција, фантастични догађаји сместе у оквир научног разумевања, да се објасне и, на тај начин, покажу као веродостојни. Тако се све појаве стављају под окриље неуролошких наука: поруке које се добијају помоћу хипнозе везане су строго за медицинску средину, чиме се имплицитно поручује да је мало извесно да је реч о превари или о представи медијума за лаковерну публику. Дух, који се може опазити чак и додиром, пореди се са појавом дуге на небу: оба феномена су истовремено и видљива, али и последица људског перципирања одређених особина светлосних зрака.

Смак света (*La Fin du monde*, 1894)

Смак света: структура	
Подела по поглављима	Резиме радње
Први део: <i>У двадесет петом веку, Теорије</i> (Au vingt-cinquième siècle; les théories)	Уочавање комете која прети да се судари са Земљом изазива општу панику, научници из целог света износе своје ставове о могућем смаку света. Комета најзад удара Земљу, али је штета мања него што се очекивало.
I. Небеска претња (<i>La menace céleste</i>)	Свет је стао у ишчекивању научне оцене о комети која прети Земљи; три месеца раније прво виђење комете и почетак јавних расправа.

⁷⁸ У оригиналу: « „Voyons ! est-ce possible? Laisse-moi te regarder, te toucher”. Je passai les mains sur son visage, sur son corps, dans sa chevelure, et j’eus absolument la même impression que si c’eût été un être vivant. Ma raison se refusait à admettre le témoignage de mes yeux, de mes mains et de mes oreilles, et pourtant je ne pouvais douter que ce ne fût bien lui. Il n’y a pas de sosie pareil. Et puis, mes doutes se seraient envolés dès ses premières paroles, car il ajouta aussitôt : „Mon corps dort en ce moment sur Mars” » (FLAMMARION 1891: 272).

⁷⁹ У оригиналу: « Ce n’est pas sur ta rétine ni sur ton nerf optique que j’agis, répliqua-t-il, mais sur ton être mental et sur ton cerveau. Je suis en ce moment en communication avec toi, j’influence directement le siège cérébral de ta sensation. En réalité, mon être mental est sans forme, comme le tien et comme toutes les âmes. Mais lorsque je me mets comme en ce moment en relation directe avec ta pensée, tu ne peux me voir que tel que tu m’as connu. [...] Il en est de même aussi dans les états de somnambulisme, d’hypnotisme, de suggestion » (FLAMMARION 1891: 283).

II. Комета (La Comète)	Комета постаје видљива голим оком, спектар реакција од панике до радозналости.
III. Седница у Институту (La séance de l'Institut)	Директор опсерваторије и председник астрономског друштва изnose чињенице о комети; депеша са Марса прекида заседање због потребе да се порука растумачи.
IV. Како ће свет скончати (Comment le monde finira)	Исте вечери, заседање у академији се наставља. Телеграм са Марса предвиђа да ће комета погодити Италију. Изnose се другачије теорије о крају света које немају везе са ударом комете. У међувремену, новински магнати се заузимају за наставак послова и отварање берзе.
V. Ватикански концил (Le concile du Vatican)	Папа сазива екуменски сабор како би и теологија дала свој одговор на претњу из космоса. Води се расправа о васкрсењу након Апокалипсе и тумачењима библијских текстова.
VI. Веровања о смаку света кроз историју (La croyance à la fin du monde à travers les âges)	Приповедање о догађајима из двадесет петог века се прекида и износи се преглед историјских веровања која су се везивала за појаве комета.
VII. Удар (Le choc)	Комета се приближава Земљи, и пада недалеко од Рима. Велики број људи умире од пожара и гушења, али највише жртава односе страх и паника. Новине користе општу пометњу да рашире лажну вест о пропасти католичке цркве због погибије папе и свих црквених великодостојника. Након гашења пожара, живот се наставља.
Други део: Кроз десет милиона година (Dans dix millions d'années)	Више милиона година након пада комете, долази до спорог и постепеног гашења живота на Земљи.
I. Етапе будућности (Les étapes de l'avenir)	Преображаји људског друштва до двестог века: уједињење европских народа у једну државу, нестанак свих језика сем енглеског, укидање ратова и војски, и укидање јавних дугова. Развој науке омогућава све лежернији живот, велики број радњи постаје пребачен на машине.

II. Преображаји (Les métamorphoses)	Протоком векова, долази до великих геолошких промена, нарочито спуштања терена и подизања нивоа мора, због чега већина Европе бива потопљена. Многе животињске врсте нестају, вегетација је у потпуности подређена човековим потребама.
III. Врхунац (L'apogée)	Људска цивилизација достиже свој врхунац: развијају се електрична и психичка чула, век је продужен на пет стотина година и болести су искорењене. Наука је подредила све аспекте живота. Иако се чини да напретку нема краја, насељиви део Земље се све више смањује.
IV. Таштина над таштинама (Vanitas vanitatum)	Почиње полако пропадање Земље постепеним нестанком воде и водене паре у атмосфери, долази до захлађења, а биљни и животињски свет су сасвим измењени. Смањује се и број људи, који живе искључиво у напредним стакленим градовима у појасу Екватора.
V. Омегар (Omégar)	У једном од последњих градова на Земљи, живот је сведен на борбу за опстанак и коришћење науке како би се створила храна. Младић Омегар остаје сам и размишља о самоубиству. Мистериозна прилика коју види у сну одвраћа га од те намере.
VI. Ева (Eva)	У другом преосталом граду, близу некадашњег Цејлона, девојка Ева оплакује смрт мајке. Вођен Евином телепатском поруком, Омегар успева да је нађе и препознаје у њој прилику из свог сна. Дух Евине мајке указује им се на тренутак и предвиђа нови живот човечанства на Јупитеру.
VII. Последњи дан (Dernier jour)	Омегар и Ева проводе последње дане запитани над судбином човечанства; пред смрт им се указује Кеопсов дух, који њихове душе одводи на Јупитер.
Епилог: Након краја земаљског света (Après la fin du monde terrestre)	Закључно излагање о гашењу Сунца и постепеној смрти његовог система, али и вечном настанку живота у другим системима.

Табела 3:Смак света (La Fin du monde, 1894)

Смак света објављен је 1894. године и, по мишљењу Фламарионових биографа, иако није реч о политичком роману одговара на атмосферу економске и унутрашње политичке кризе у Француској која је владала тих година (FUENTES, LA COTARDIÈRE 1994: 231). За разлику

од претходних дела, у којима је реч или о идеализованим онеобиченим световима на удаљеним планетама или о далекој прошлости Земље, *Смак света* управља поглед ка далекој будућности и крају живота наше планете. Роман је подељен на два дела, која би могла и да стоје самостално, пошто оба приповедају заокружену причу о претњама које у будућности чекају Земљу. Први део, *У двадесет петом веку*, у потпуности је посвећен сценарију у ком планети прети огромна комета за коју се верује да се мора сусрести са Земљом. У поглављима се наизменично смењују догађаји на јавном заседању највећих светских научника у Паризу и реакције обичног света који страхује од комете. Велики део посвећен је одломцима који износе дидактички садржај о виђењима различитих наука, од астрономије, преко геологије, до климатологије, као и различитим предвиђањима о крају света. Једно од поглавља, „Веровања о смаку света кроз историју”, у потпуности прекида ток приповедања и говори о реакцијама које су, кроз историју, пратиле појаве комета.⁸⁰ Други део романа под називом *За десет милиона година* описује постепено напредовање планете током векова, и неизбежан тренутак декаденције до ког долази због исцрпљења природних ресурса.

Ликови у овом роману су, такорећи, непостојећи. У првом делу смењује се велики број говорника, који су представљени само на основу својих титула и припадности различитим научним дисциплинама. Излагања научника представљена су без икаквог личног уплива у тематику. Напротив, сви говорници на научним заседањима остају савршено смирени и објективни. Више пута се скреће пажња на младу астрономкињу која је такође описана само као „la jeune calculatrice”, и која успева да најтачније израчуна тренутак када ће се комета сударити са Земљом. Њен лик је, ипак, превасходно илустрација за место које ће жене имати у будућим научним проучавањима. У другом делу, једини ликови, Омегар и Ева, више одговарају алегоријским представама, и немају никаквих важнијих специфичности које би их јасно идентификовале осим као последње представнике људске расе. Њихова имена указују на двоструку судбину човечанства: последње слово грчког алфабета, омега, алудира на крај живота на Земљи, док библијско име женског лика упућује на нови почетак живота на другој планети.

Друштво будућности у овом роману налази се између утопије и дистопије, односно оличава обе стране медаље: развој који достиже савршенство на различитим плановима, и касније пропадање које човечанство враћа на племенско уређење. У фази напретка, наука у потпуности управља свим странама живота: чување енергије се одвија складиштењем сунчеве светлости и подземних топлих извора, исхрана је сведена на напитке и таблете, градови од челика и стакла штите људе од све неповољније климе, а путовања се одвијају искључиво летелицама због чега су границе и царине временом укинуте. Ипак, може се приметити да Фламарионова слика врхунца људске цивилизације у себи садржи и дискретне елементе неједнакости. Иако је република усвојена као најбољи облик владавине и жене добијају право гласа, демократија није усвојена у Уједињеним европским државама двадесет петог века, већ је на челу учени државни савет. Још упечатљивији пример представља неједнака расподела времена, односно овлаш објашњен процес путем ког су сати у току дана различито раздељени према томе да ли се појединац бави умним радом. Како би научници могли да без умора обављају свој посао, они од доконих, оних који „убијају време” преузимају два сата, тако да њихови дани трају двадесет шест сати (FLAMMARION 1894: 280). Поред тога, и након пропасти Земље само је освешћеним, напредним духовима загарантована бесмртност и инкарнација на напреднијим планетама. Последња три поглавља, у којима се уводе ликови Омегара и Еве, показују да они можда и нису последњи представници човечанства, али у тексту јесу одабрани представници позитивних вредности које су пред изумирањем. Њихова племенитост и

⁸⁰ Фламарион се истом тематиком бавио и у једном од поглавља *Популарне астрономије*, а у критици је запажено да се овај роман уписује у низ поетских и прозних текстова са есхатолошком тематиком у француској књижевности с краја деветнаестог века (COURANT 2016).

посвећеност науци обезбеђују им нови живот на Јупитеру, док на Земљи остају да живе ретке групе људи које су сведене на животињско преживљавање.

Смак света проширује домет преображаја људског живота и на област психичких моћи. Фламарион у будућности представља остварење свих својих теорија и истраживања на тему „непознатих природних сила”. Појава новог, психичког чула у потпуности мења начин општења међу људима. Телепатски контакт и призивање другог бића помоћу психичких сила постају будућност комуникације:

Душе су лако комуницирале једна са другом на даљину. Етеричне вибрације које су биле резултат мождане активности преносиле су се помоћу трансцендентног магнетизма који су чак и деца знала да користе. [...] Ове способности, које су дуго биле латентне у људском организму, проучаване су, анализиране и развијане. Није било неуобичајено видети како једна мисао из даљине призива другу и чини да се пред њом појави слика жељеног бића.⁸¹ (FLAMMARION 1894: 282)

Управо овај начин комуникације омогућава ликовима Омегара и Еве да се пронађу и упознају. Омегар најпре доживљава Еву као мистериозно присуство, невидљиви додир који га спречава да попије отров у тренутку када верује да више неће видети ниједно људско биће. Касније Ева у сну несвесно хипнотише Омегара и наређује му да јој се придружи: „[...] њена мисао лебдела је изнад океанског града, а усамљена душа тражила је једину сродну душу која је још живела на Земљи. У последњем океанском граду, Омегар ју је чуо. Полако, као у сну, попео се до летелица. Подвргнут тајанственом утицају, покорио се том далеком гласу.”⁸² (FLAMMARION 1894: 336). Сцену сусрета између последњег човека и последње жене прати и мотив оживљавања мртвих, пошто тело Евине мајке на тренутак оживљава како би им пренело пророчанство о њиховом будућем боравишту:

Али, одједном, Омегар је устао, престрављен. Покојница се пробудила. Повукла је руку коју је држао, отворила је очи, покренула се и погледала их. ‘Будим се из чудног сна’, рекла је, не изгледајући изненађена Омегаровим присуством. ‘Ево, децо моја, ево га.’ Испруживши руку, показала им је на небу планету Јупитер, која је зрачила блиставим сјајем.⁸³ (FLAMMARION 1894: 338)

Роман при крају приказује остварење поменутог спиритистичког пророчанства. Као што је случај и у осталим Фламарионовим делима, љубавни пар завршава живот на Земљи и путује на другу планету. У *Смаку света* сеоба душа се дешава посредством Кеопсовог духа који на Јупитер одводи две светле тачке које представљају Омегара и Еву.

„Она пружи руке ка Јупитеру, и понесена новом снагом, повика усхићено: ‘Да, истина је! Ето истине коју си нам наговестио. Како су лепи! Бесмртни духови,

⁸¹ У оригиналу: « Les âmes communiquèrent facilement entre elles à distance. Les vibrations éthérées qui résultent des mouvements cérébraux se transmettaient en vertu d'un magnétisme transcendant dont les enfants mêmes savaient se servir. [...] Ces facultés, longtemps latentes dans l'organisme humain, avaient été étudiées, analysées et développées. Il n'était pas rare de voir une pensée en évoquer une autre à distance et faire apparaître devant elle l'image de l'être désiré » (FLAMMARION 1894: 282).

⁸² У оригиналу: « [...] sa pensée errante alla flotter au-dessus de la cité océanienne et son âme solitaire alla chercher pour sœur la seule âme qui vécut encore sur la Terre. Dans la dernière cité océanienne, Omégar l'entendit. Lentement, comme en rêvant, il monta à l'embarcadère des aéronefs. Subissant une mystérieuse influence, il obéit à la voix lointaine » (FLAMMARION 1894: 336).

⁸³ У оригиналу: « Mais, tout d'un coup, Omégar se leva, terrifié, les yeux hagards. La morte s'était réveillée. Elle avait retiré la main qu'il avait prise dans les siennes ; elle avait ouvert les yeux ; elle fit un mouvement elle les regarda. « Je sors d'un rêve étrange, dit-elle, sans paraître surprise de la présence d'Omégar ; tenez, mes enfants, le voici. » Étendant la main, elle leur montra dans le ciel la planète Jupiter, qui rayonnait d'un splendide éclat » (FLAMMARION 1894: 338).

ја сам са вама. Као што си рекао, ништа не умире. Ја сам утешена. Омегар је са мном. Ми настављамо да живимо, ми живимо, увек ћемо живети!”⁸⁴
(FLAMMARION 1894: 357)

Тренутак смрти представљен је као екстатичко искуство, као тренутак апотеозе, о чему сведоче Евине последње речи упућене Кеопсу. Након смрти Омегара и Еве интелигентан живот сели се на Јупитер, а на Земљи остају само ретке човеколике скупине који живе као животиње и не представљају одраз некадашњих домета људског рода.

Стела (Stella, 1897)

Стела: структура		
Подела по поглављима		Резиме радње
I.	После валцера (Après la valse)	• Стела Д'Осијан присуствује свом првом балу и добија првог удварача, војводу Де Жимијења.
II.	Свет и црква (Le Monde et l'Eglise)	• Дигресија о Стелином религиозном образовању у манастиру.
III.	Епикурејска вечера (Le dîner d'Epicure)	• Монденска окупљања и испразни разговори чине Стелину свакодневицу.
IV.	Монденска веридба (Fiançailles mondaines)	• Др. Писап прориче Стелину судбину (срећан и кратак живот) и предвиђа велике промене.
V.	Домен непознатог (Le Domaine de l'inconnu)	• Захваљујући рођаку, војводи Де Ноармутјеу, Стела открива дело „Домен непознатог” од Самотњака и препознаје се у поглављу о људском електрицитету.
VI.	Госпођица Ева (Mademoiselle Eve)	• Упоредна анализа Библије и теорије Самотњака доводи до сумње и кризе вере.
VII.	Прелазни период (Période de transition)	• Јаз између салонских разговора о натуралистичкој књижевности и Стелине новопронађене жеље за филозофским знањем.
VIII.	Пиринеји (Les Pyrénées)	• Путовање у планине на граници са Шпанијом, Стела сазнаје да Самотњак станује у близини.
IX.	Критика и дискусија (Critique et discussion)	• Дискусија између племства и свештеника о Самотњаку и (не)спојивости његових разнородних

⁸⁴ У оригиналу: « Elle étendit les bras vers Jupiter. Ranimée par une force nouvelle, elle s'écria, transportée d'admiration : Oui, c'est vrai. La voilà, la Vérité, celle que tu m'as fait pressentir. Qu'ils sont beaux ! Esprits immortels, je suis avec vous. Ah ! tu l'as dit, rien ne meurt. Je suis consolée. Omégar est avec moi. Nous continuons de vivre, nous vivons, nous vivons, toujours nous vivons ! » (FLAMMARION 1894: 357).

	занимања; доктор Бернар открива његов идентитет.
X. Самотњак (Le Solitaire)	• Стела и њена пратња упознају Самотњака, Рафаела Даржилана, који их нерадо прима у своју опсерваторију.
XI. Звездано небо (Le Ciel étoilé)	• Стела, војвода и војвоткиња Де Ноармутје посматрају ноћно небо у опсерваторији; Рафаел велича астрономију као краљицу међу наукама.
XII. Други светови (Les autres Mondes)	• Стела поново посећује Рафаела, посматра Марс и учи да црта астрономске карте. У писмима пријатељици она исповеда своја осећања.
XIII. Искра (L'Étincelle)	• Рафаел постаје свестан својих осећања према Стели и изјављује јој љубав.
XIV. Војвода и војвоткиња (Duc et Duchesse)	• Упркос противљењу своје породице, Стела одбија просидбу војводе Де Жимијења.
XV. Наука, част и љубав (La Science, l'Honneur et l'Amour)	• Доктор Бернар посредује између Стелине породице и Рафаела, али он не жели да је осуди на скроман и повучен живот и да живи од њеног мираза.
XVI. Хеорјско одрицање (Héroïque abnégation)	• У стању сомнамбулизма, Стела одлази до Рафаела, али он одлучује да је пусти да се врати у Париз.
XVII. Ad augusta per angusta	• Вишемесечна раздвојеност проузрокује болест код Стеле и Рафаела. Стели се више пута указује Рафаелова прилика.
XVIII. Врхунска срећа (Bonheur suprême)	• Стелин дух се указује Рафаелу и најављује њен повратак у његов замак; почетак заједничког живота.
XIX. Живот удвоје (La Vie à deux)	• Стела учи о сазвежђу Херкул.
XX. Живот удвоје се наставља (La Vie à deux se continue)	• Наредне вечери астрономска посматрања се настављају: мерење позиције звезданог јата, посматрање звезде која се гаси и дуплих звезда.
XXI. Живот удвоје траје и даље (La Vie à deux se perpétue)	• Венчање Стеле и Рафаела; Стела с временом постаје равноправан помоћник у астрономским истраживањима.
XXII. Где се креће из Лурда да би се успело до Бога (Où l'on part de Lourdes pour monter à Dieu)	• Рафаелова расправа са доктором Бернаром о религији; доктор брани позицију атеизма, а Рафаел веру у

	стално напредовање живота у космосу и реинкарнацију.
XXIII. Отворено небо (Plein ciel)	• Дијалог Стеле и Рафаела о животу у свемиру и смрти.
XXIV. Наука–истина–срећа (Science–vérité–bonheur)	• Рафаел добија све више признања и присталица, али наставља да живи повучено. Три писма откривају судбину Стелиних пријатељица које живе испразне и досадне животе.
XXV. Путовање (Voyage de vacances)	• Десет година касније, током путовања по аустријским Алпима, Стела и Рафаел гину у електричној олуји која настаје због проласка комете.
XXVI. Небески духови – земаљски прах (Esprits célestes–poussière terrestre)	• Доктор Бернар сазнаје за погибију пара и испуњава Стелин тестамент да се њен и Рафаелов pepeo сахране заједно у њиховом врту.
XXVII. Бескрај–Вечност (Eternité–Infini)	• Стела и Рафаел путују васионом и буде се реинкарнирани у новим телима на Марсу.

Табела 4: *Стела* (Stella, 1897)

Фламарионово последње фикционално дело састоји се од двадесет седам поглавља, и, за разлику од *Ураније*, представља јединствену наративну линију о поступку буђења свести и прихватања научног сазнања код главне јунакиње. Условно би се могло говорити о три етапе у приказивању овог процеса: Стелино упознавање са делом Самотњака (од првог до десетог поглавља), лично упознавање са аутором (од десетог до осамнаестог поглавља), и придруживање животу и раду научника (од деветнаестог поглавља до краја романа). Анализе романа истичу и да, за разлику од претходних Фламарионових књижевних текстова, који су тражили адекватну и приступачну форму у којој ће изразити значајну количину астрономских чињеница, *Стела* тежиште пребацује на сам поступак стицања знања (SNAPERON 2003: 11–13). Као и у претходним делима, присутне су теме живота на другим планетама, позиције видљивих звезда, бескрајног простирања космоса, али се опширна поучна предавања смењују с догађајима који чине сентиментални слој романа. У првом делу романа, то је представљено кроз Стелино читање Самотњakovих делâ и оклевање између монденског и филозофског живота, док је касније у роману присутно више дијалога између Стеле и Рафаела у којима се дискутује о космолошким теоријама. Заиста би се могло закључити да, од свих фикционалних дела које је Фламарион створио, *Стела* највише пажње посвећује развијању фабуле и ликова, који су у другим делима често само назначени, мада је и домет ових аспеката дела ограничен.

Приметно је, такође, да је астроном Рафаел Даржилан поново један од аватара самог аутора. То се најбоље види у поглављу „Критика и дискусија”, у ком сви присутни ликови разматрају дела Самотњака. Наслови имагинарног романа *Космас* и дела *Аерографија* или *Домен непознатог* упућују на стварне наслове као што су *Атмосфера* или *Незнани свет и психичке силе*. Опис тематике којом се имагинарни астроном бави сасвим одговара Фламарионовим радовима:

Астрономија се за њега не ограничава само на математичко мерење положаја звезда: она се састоји пре свега у истраживању услова живота на површини других светова. Овај живот, на Марсу, Венери, Јупитеру, Сатурну или у другим соларним системима, било садашњим, прошлим или будућим, занима нас не само зато што

може да личи на наш, већ и зато што нам преображава изглед звезданог неба [...].”⁸⁵ (FLAMMARION 1925a: 135)

С друге стране, критика упућена Даржилановим разнородним интересовањима подједнако упућује на различите замерке с којима се сам Фламарион сусретао:

„Што се мене тиче, признајем да ваш Самотњак није као други астрономи; он је пре астрозоф.

– Зовите га како волите, одговори гроф. Неки чак кажу и да је астрoфил.

– Ох! рече бароница, он је занесењак!

– Ја му замерам нешто много озбиљније, настави доста гласно политехничар. Он је књижевник, он пише романе.”⁸⁶ (FLAMMARION 1925a: 141)

Д. Шаперон посебно истиче чињеницу да је једно од каснијих издања романа у оквиру Фламарионове популарне илустроване едиције *Collection illustrée à 95 centimes* било скраћено, односно да су три поглавља изостављена (FLAMMARION 2003: 275). Реч је о деоницама које би се могле сматрати провокативним са различитих становишта: поглавље „Где се креће из Лурда да би се успело до Бога” (*Où l’on part de Lourdes pour monter à Dieu*), у коме се износи оштра критика цркве и религије, затим поглавље „Наука–истина–срећа” (*Science–vérité–bonheur*), које у оквиру писама Стелиних пријатељица разоткрива испразну природу монденских бракова. За нас је, ипак, од највеће важности одлука да се изостави последње поглавље романа у коме се реализује реинкарнација на Марсу. Изостанак приказа међупланетарног путовања и утеловљења у нове облике знатно ублажава спиритистичку и космолошку димензију дела, а теорије о којима се говорило током читавог текста не добијају своје конкретно остварење. Мало је вероватно да би се ова одлука могла приписати Фламарионовој вољи да остави по страни спиритистичке ставове, нарочито пошто је објављивање *Стеле* истовремено са његовим поновним јавним иступањем на тему необјашњених психичких сила, као и са новинском анкетом која доводи до дела *Незнани свет и психичке силе*, а коју је Фламарион започео две године касније.

Због настојања да се пронађе систем веровања који би заменио догму католичке цркве, *Стела* је понекад читана као спиритистички пандан Золином роману *Доктор Паскал* (CHAPERON 2003: 11; ORSET 2022: 168–172). У оба текста заступљене су научне идеологије којим се ликови унутар романа воде: код Золe апсолутни принцип постаје биологија и наследни детерминизам, а код Фламариона спој астрономије и спиритизма. *Стела* је описана и као „магнетички роман” (ORSET 2022: 159) због значајног присуства мотива који имају везе са магнетизмом и електрицитетом који су узрок и објашњење чаробних приказа које јунаци доживљавају. Можемо уочити да у роману постоји двострука магнетичка веза; једна која љубавнике привлачи једно ка другом на даљину, и друга, ништа мање важна привлачна моћ поучног популаризаторског дискурса, који својом убедљивошћу нагони јунакињу да настави потрагу са знањем, и да напусти живот какав је до тада водила. У овом смислу, Фламарион у својој спиритистичкој концепцији света истиче један од њених изворних елемената, односно

⁸⁵ У оригиналу: « L’astronomie, pour lui, ne se borne pas, à la mesure mathématique des positions des astres : elle consiste surtout dans la recherche des conditions de la vie à la surface des autres mondes. Cette vie, sur Mars, Vénus, Jupiter, Saturne ou dans les autres systèmes solaires, qu’elle soit actuelle, passée ou future, nous intéresse non seulement parce qu’elle peut ressembler à la nôtre, mais encore parce qu’elle transfigure pour nous l’aspect du ciel étoilé [...] » (FLAMMARION 1925a: 135).

⁸⁶ У оригиналу: «Quant à moi, j’avoue que votre Solitaire n’est pas un astronome comme les autres ; c’est plutôt un astrosophe.

– Appelez-le comme vous voudrez, répliqua le comte. Il y en a qui même qui le traitent d’astrophile.

– Oh, fit la baronne, c’est un illuminé !

– Et moi, j’ai un reproche beaucoup plus grave à lui adresser, reprit assez vivement le polytechnicien. C’est un littérateur. Il a écrit des romans » (FLAMMARION 1925a: 141).

месмеризам. Према Месмеровим теоријама, „невидљиви флуид прожима цео универзум и повезује људска бића са животињама, биљкама, предметима, и једне са другима. Све људске болести узроковане су искључиво лошом циркулацијом овог флуида у људском организму. За излечење је неопходно поново успоставити равнотежу космичког флуида” (МЕНЕУСТ 2006: 76). У Фламарионовом роману је најпре реч о „људском магнетизму”, појави коју Стела примећује код себе још у детињству у виду електричног варничења њеног тела, и коју нико не може да објасни. Читање *Домена непознатог* откључава за Стелу читаво научно поље, и помаже јој да открије своју праву природу. Научна литература је место самопрепознавања, али и дивљења:

То је за њу било откровење, излазак сунца, ширење бескрајних хоризоната. Чаура који се буди под зрацима пролећа, грозничаво креће и кида омотач да би полетела у слободан простор, не пролази кроз потпунију метаморфозу од преображаја целог бића који је млада девојка доживела док је гутала странице ове књиге. Чинило јој се да је све предвидела, и да су је цео њен претходни живот, њена лична природа, њена невољност према монденском животу, њени прави укуси, њене способности, припремили да пије са овог извора живе воде.⁸⁷ (FLAMMARION 1925a: 64)

Стела се, на овај начин, уписује у низ историјских појава које су претходиле спиритизму, али се са њим често повезују, као што је „електрична девојка” Анжелик Котен коју је средином деветнаестог века изучавала група угледних научника.⁸⁸ Врхунац представе физичких манифестација ове врсте дешава се на крају романа, у сцени заједничке смрти јунака, када варнице и пламенови прекривају њихова тела, тако да делује као да горе, иако не осећају топлоту: „Пламен је наставио да вијори над њиховим главама, преко рамена, преко руку, преко шака. [...] Када су легли на крзна, видели су хиљаде варница како лете са њих. Сва природа је била засићена струјом.”⁸⁹ (FLAMMARION 1925a: 448–449).

Поред појединачних магнетичких појава које проистичу из нарочитих способности које лик Стеле поседује, у роману је приказан и низ догађаја који илуструје везу која повезује љубавни пар. Као што смо поменули, љубавни заплет је уско повезан са процесом стицања астрономског знања, па се тако буђење љубави књижевно уобличава кроз низ вечерњих посматрања и разговора о небеским телима. Звезда Вега из сазвежђа Лире постаје Стелин одабрани симбол, због њене изузетне осетљивости која као жице лире примећује невидљива струјања у ваздуху. У делу романа када се љубавници растају зато што окружење сматра да скроман живот и анонимно порекло Рафаела Даржилана не одговарају Стелиној позицији у аристократском друштву, сусрети између два лика остварују се посредством сомнамбулизма и визија. Прво, Рафаел хипнотише Стелу на даљину, и дозива је „снагом своје психичке силе” како би она могла да дође у његов замак. Упркос површинским сличностима с другим

⁸⁷ У оригиналу: « Ce fut pour elle une révélation, un lever de soleil, un développement d’horizons sans fin. La chrysalide qui s’éveille sous les rayons du printemps, s’agite fiévreusement et brise son enveloppe pour prendre son vol dans le libre espace, ne subit pas une métamorphose plus complète que la transformation de tout son être éprouvée par la jeune fille à mesure qu’elle dévorait les pages de ce livre. Il lui semblait qu’elle eut tout pressenti, et qu’elle eût été préparée par toute sa vie antérieure, sa nature personnelle, ses réticences mondaines, ses goûts réels, ses aptitudes à boire à cette source d’eau vive » (FLAMMARION 1925a: 64).

⁸⁸ 1846. године, астроном Франсоа Араго, заједно са физичарем Бекерелом и биологом Сент-Илером, истраживао је тврдње да Анжелик Котен (Angélique Cottin), млада девојка скромног порекла, има способност да помера предмете без додиривања и производи различите магнетичке феномене. Закључак научника био је да појаве нису биле истините, али се у спиритистичкој литератури тај случај често наводио као сродна појава. Види детаљније: EDELMAN, MALÉFAN 1989.

⁸⁹ У оригиналу: « Les flammes continuaient de voltiger sur leurs têtes, sur leurs épaules, sur leurs bras, sur leurs mains. [...] En se couchant sur les fourrures, ils en virent jaillir des milliers d’étincelles. La nature entière était saturée d’électricité » (FLAMMARION 1925a: 448–449)

књижевним приказима хипнотизера који жене стављају под своју моћ, лик Рафаела не би се могао упоредити са, на пример, Жозефом Балсамом Александра Диме (ORSET 2022: 166), јер је његова контрола само тренутна: „Указала се пред њим, бела и чиста, као небеска визија, и стала. Њене очи биле су отворене, и он је знао да је обичан сан заменио хипнотички сан. Пред собом је имао некога ко би слепо пратио сваку његову наредбу, али он није желео аутомат.”⁹⁰ (FLAMMARION 1925a: 281). Хипноза је приказана као тренутно средство које омогућава да се ликови сретну, а не као средство контроле или присиле.

Психичке силе се манифестују и током краткотрајног растанка Стеле и Рафаела у виду визија. Стела у Паризу сваке ноћи, када сат откуца један, види Рафаелов лик који након неколико секунди нестаје у светлећем облаку. Њене визије описане су тако да се могу разумети и као део болести која наступа због туге. С друге стране, и Рафаел Даржилан доживљава сусрет са Стелином духовном двојницом, која га посећује у опсерваторији:

[...] тих звук, попут шуштања свиле, дошао је до његовог пажљивог уха, и када се окренуо на страну одакле је звук допирао, видео је Стелу, на само неколико корака од њега. Прилазила је полако, као да је клизила преко паркета. Била је бледа попут лаког облака, полупровидна, осветљена месечином, али је у лицу била румена. Очи је било тешко разазнати, иако су гледале право у њега, и када је прилика прошла пред њим, астроном је јасно видео како се глава окреће и очи настављају да гледају у њега. (FLAMMARION 1925a: 297–298)

Управо у овом делу романа Фламарион подсећа на своје радове из области непознатих природних сила, зато што Рафаел на тренутак замењује два различита феномена, појаву двојника живе особе и приказ духа покојника, те почиње да верује да Стелина прилика заправо означава њену смрт, а не њен повратак и почетак њиховог заједничког живота. Фламарионово романескно виђење појава одлази корак даље него што су његова научнопопуларна истраживања отишла, и замишља да је класификација јасно успела да утврди особине и разлике између врста необичних догађаја који се опажају. Тако се истиче да је Рафаел у стању шока заборавио „да астрално тело поприма различите особине”⁹¹ у зависности од тога да ли припада живој или мртвој особи.

Магнетизам је, осим као индивидуална и сентиментална појава, описан и као принцип који повезује све што постоји у природи и космосу, па се говори и о „међупланетарној сили привлачења” (*magnétisme interplanétaire*), која ће једног дана омогућити комуникацију међу световима. Рафаел верује да ће комуникација између светова бити могућа једног дана, али не верује у телесно путовање на друге планете:

[...] ако можемо бити сигурни да се никада нећемо моћи телесним путовањем пребацити из једног света у други, било би брзоплето порицати да ова путовања никада неће начинити духовна и невидљива бића, душе, људске душе и да се једног дана неће успоставити комуникација између Марса и Земље помоћу психичких сила.⁹² (FLAMMARION 1925a: 210)

⁹⁰ У оригиналу: « Elle apparut devant lui, blanche et pure comme une vision céleste, et s'arrêta. Ses yeux étaient ouverts, et il savait que le sommeil normal avait fait place au sommeil hypnotique. Il avait devant lui un sujet qui aurait obéi aveuglément à tous ses ordres ; mais il ne voulait point d'un automate » (FLAMMARION 1925a: 281).

⁹¹ Наизменична употреба термина „астрално тело”, који се везује за теозофију Хелене Блавацке, и термина „периспирит”, који уводи Алан Кардек, да би се описао прелазни облик који повезује телесни и духовни облик, сведочи о Фламарионовом познавању оба езотерична правца, али и терминолошкој флексибилности.

⁹² У оригиналу: « [...] si nous pouvons être assurés que jamais on ne pourra se transporter corporellement d'un monde à l'autre, il serait téméraire de nier que jamais ces voyages ne puissent être réalisés par des êtres spirituels et impondérables,

Привлачност коју јунак осећа према планети Марс и његове теорије о путовању на друге планете добијају потврду у последњем поглављу романа, када се њихове душе уздижу и добијају нова тела. Тиме је низ појава које су почеле са магнетизмом свој врхунац достиже у спиритистичкој сеоби душа, која учвршћује овај идејни аспект романа. Комета која је изазвала електричну олују у којој земаљска тела јунака гину односи њихове душе са собом, а они се касније буде на Марсу, где се на основу „својстава астралног тела” образује органско тело „кондензацијом честица” (FLAMMARION 1925a: 465).

3.3. Тематски елементи Фламарионових дела

У наставку ћемо описати на који начин Фламарион развија доминантне теме у свом књижевном стваралаштву. Користећи примере из фикционалних и есејистичких текстова, скренућемо пажњу на основне мотиве и поступке којима се доследно враћао од почетка своје списатељске каријере. На првом месту, то су теме бескрајног и вечног простирања космоса из ког произилази хипотеза о постојању живота у васиони, као и бесмртност душе која подразумева реинкарнације на различитим световима. Ослањајући се на идеје о бекрајном и вечном космосу, Фламарион развија своје приказе богато насељеног небеског простора у коме такође постоји бескрајна разноврсност ванземаљског живота који у свом напретку често надмашује живот на Земљи. На ове, централне теме надовезује се питање меланхоличног односа према незаустављивом протоку времена, која се такође јавља као последица промишљања космоса. Међутим, ово осећање сете превазилази се кроз оптимистичне стожере астрономске филозофије која обећава вечни наставак живота. Још један скуп тема које су важне за разумевање Фламариновог дела јесу питања везана за однос појединца према спољном свету, најпре у виду односа према вољеном бићу, а затим и према ширим друштвеним скупинама. Љубавни односи приказани су у Фламарионовим делима као кључни за научно проучавање, зато што омогућавају да се оствари пренос знања између ликова научника и њихових вољених жена и ученица. То је начин на који Фламарион често слика популаризаторски поступак ширења сазнања о астрономији. Кад је реч о односу према друштву, он је у Фламарионовим текстовима обележен унутрашњим конфликтом: с једне стране, постоји снажна воља да се знање подели са свима, нарочито са припадницима најнижих друштвених слојева, док је, с друге стране, неоспорно присутан интелектуални елитизам који подразумева да се стицање знања вреднује више од свих осталих аспеката људског живота.

3.3.1. Космизам и свемоћ природе: бесконачан и вечан космички простор и „мноштво насељених светова”

Астрономске теме представљају најважнији слој Фламариновог уметничког света. Све остале теме којима се бави проистичу из његовог става о астрономији, односно из концепције астрономске филозофије, о којој је раније било речи (види поглавље 3.1). Фламарион сматра да је циљ његовог писања да публици што више приближи чудесне космичке законе, и на тај начин подучи и оплемени своје читаоце. Иако Фламарион не користи

par des âmes, des âmes humaines et qu'un jour une communication ne soit établie entre Mars et la Terre par les forces psychiques » (FLAMMARION 1925a: 210).

често појам космогоније, критичарка Е. Куран напомиње да његово стваралаштво баштини старије значење ове речи, које се у деветнаестом веку углавном повлачи пред превасходно математичким сагледавањем астрономских питања. Фламарионова дела тако обухватају и сродне појмове космографије (описивање небеског простора и небеских тела) и космогоније (теорије о настанку и развоју космоса), али истичу естетски карактер, то јест одржавају везу са етимологијом старогрчког појма *cosmos* који, између осталог, означава и „ред” и „склад” (COURANT 2020: 13). Све појаве и закони који постоје у природи разумеју се као делови истог савршено уређеног система који је проистекао из божанског принципа: „Светлост, топлота, струја, магнетизам, привлачност, афинитет, биљни живот, инстинкт, интелигенција, имају извор у Богу. Осећај за лепо, естетика науке, математички склад, геометрија, осветљавају ове вишеструке силе привлачном јасноћом и заодевају их дахом идеала.”⁹³ (FLAMMARION 1869a: 493). Према Фламарионовом схватању, наука и уметност имају заједнички задатак да својим деловањем осветљавају, изражавају и величају ове природне законитости.

Суштинска питања којима се Фламарионово стваралаштво бави у односу на космос јесу питања размере, односно питања његовог бескрајног простирања у простору и времену, и, с друге стране, тема живота у космосу, то јест постојања мноштва насељених светова у небеском пространству. Ова тематика снажно је заступљена у свим његовим књижевним и некњижевним делима. Фламарионова популаризаторска делатност започиње научно-филозофским делом *Мноштво насељених светова* (*La Pluralité des mondes habités*), у ком износи историјат размишљања о животу у свемиру и сопствене хипотезе о овом питању, формиране на основу података о географским, климатским и хемијским условима. *Замишљени и стварни светови* (*Les Mondes imaginaires et les Mondes réels*), дело објављено неколико година касније, представља обраду истог питања у виду критичког прегледа претходних књижевних и филозофских представа, од антике до половине деветнаестог века.

У досадашњој литератури (NATHAN 1976, CHAPERON 2011, HOPKINS-LOFÉRON 2023) истиче се да је за сва Фламарионова књижевна дела карактеристична наративна ситуација у којој је представљен субјекат који из даљине посматра прилике на неком небеском телу. Фламарион у књижевном облику репродукује и преобликује позицију астронома који посматра небо помоћу телескопа, замишљајући често много више од онога што је заиста видљиво. У свим романима појављују се фигуре астронома (Рафаел Даржилан у *Стели*, наратор-Фламарион и Жорж Сперо у *Уранији*, читав низ неименованих астронома и математичара у *Смаку света*) које помно проучавају небески простор и, најчешће у дугим монолозима, излажу својим саговорницима и читаоцима податке о величини планета или њиховој удаљености. Према књижевној критици, једна од главних одлика Фламарионовог стваралаштва лежи управо у жељи да се код читалаца дочарају бројне сложене слике и космос прикаже као неисцрпни извор нових приказа (CHAPERON 2011: 69). Показати астрономске појаве, учинити видљивим (*faire voir*) оно што је удаљено и страно један је од кључних начина помоћу којих Фламарионов текстостви остварују своју дидактичку намеру да знање пренесу обичном човеку (*faire savoir*).

Визуелни садржај и начин његовог објашњавања и преношења нарочито су тематизовани у књижевним текстовима, мада се и некњижевна научнопопуларна дела такође ослањају на технике приближавања астрономских појава. У овим текстовима чести су изрази као што су „замислимо да” („*imaginons-nous*”, „*supposons-nous*”), којима се писац и читалац заједно у мислима преносе у небески простор одакле посматрају планете и сазвежђа. На пример, у есеју о звездама падалицама (*Les Étoiles filantes*) Фламарион полази од слике звезде коју замишљено посматра непозната млада девојка и непосредно након тога закључује да је

⁹³ У оригиналу: « Lumière, chaleur, électricité, magnétisme, attraction, affinité, vie végétale, instinct, intelligence, prennent leur source en Dieu. Le sentiment du beau, l'esthétique des sciences, l'harmonie mathématique, la géométrie, illuminent ces forces multiples d'une attrayante clarté et les revêtent du parfum de l'idéal » (FLAMMARION 1869a: 493).

сам приказ и писца и читаоца пренео на небо: „[...] овај одбегли метеор управо нас је пренео у космос, у ову бесконачну лабораторију где се одигравају судбине светова.”⁹⁴ (FLAMMARION 1924: 57). Разматрање астрономске појаве, као и увек, завршава се преласком на духовни план. Фламарион поистовећује човечанство са звездом падалицом. Истиче се да је људска душа слична метеору који дуго путује космосом покоривајући се његовим тајанственим законима, а само на тренутке сусреће са материјалним светом. То срећемо и у другим делима као што је прича *Звезде и атоми* (*Étoiles et Atomes*), у којој задржавање погледа на одабраном небеском телу помаже посматрачу да усмери своје размишљање и да се не изгуби у бескрајном простору који се налази пред њим: „Не губећи се у дубини бесконачних перспектива, везао сам се мишљу, као што сам био везан погледом, за ову просту звезду седмог реда у сазвежђу Великог медведа [...]”⁹⁵ (FLAMMARION 1924: 186).

Књижевно писање дозвољава да се метафора о путовању на друга небеска тела далеко прошири и претвори у фантастично космичко путовање, које отвара приказе који иначе нису доступни људском оку. У *Уранији* проналазимо читав низ таквих ситуација, од почетног „екстатичког” путовања приповедача са музом астрономије, до каснијег преношења на Марс у сну, одакле се Земља посматра са сетом све док се јунак не упозна са савршенијим животом који влада на Црвеној планети. *Лумен*, иако представља један од Фламарионових најранијих излета у фикционално писање, одлази најдаље у смелу спекулацију о путовању кроз свемир. О величини свемира и његовим становницима сазнајемо кроз излагање духа који на основу различите удаљености од појединих планета, сагледава своја претходна постојања на другим световима. Велики део овог текста посвећен је питању перспективе посматрања која се мења више пута.

Посматрање небеског простора и његових перспектива, у *Лумену* и у другим делима, неодвојиво је од питања мере и мерења времена и простора. Први део *Ураније* под називом „Небеска муза” представља постепено и све веће удаљавање од Земље и напуштање Млечног пута. Прва од Уранијиних порука на овом путовању јесте да би се кретање кроз свемир могло наставити вечно, јер је број галаксија неограничен, односно – оне су „без броја”. Усмерења и правци кретања готово да губе сваки смисао, а сусрет са бескрајним простором релативизује и само кретање:

– Погледај само! Још непрестано и на све стране излазе ти пред очи читава мора небеских острва, нових васељена.

– Мени се чини, Уранијо, да се ми већ подавно и врло брзо пењемо по безграничном небу?

– Једнако бисмо се могли тако да пењемо, прихвати она, па опет за то никад не бисмо дошли до одређене границе какве. Могли бисмо пловити тамо доле, у десно, у лево, напред, назад, наниже, буди у ком правцу, никад и нигде не бисмо на границу ударили. Никад, никад ! Знаш ли где смо сад? Знаш ли, којим смо путем прошли? Ми смо... тек у предсобљу бесконачности, као да смо још на Земљи. *Нисмо још ни један корак одмакли!*⁹⁶ (ФЛАМАРИОН 1892: 49–50)

⁹⁴ У оригиналу: « [...] ce météore fugitif vient de nous transporter en plein cosmos, dans ce laboratoire infini où se jouent les destinées des mondes » (FLAMMARION 1924: 57).

⁹⁵ У оригиналу: « Sans me perdre dans la profondeur des perspectives infinies, je m'attachai par la pensée, comme j'y étais attaché par le regard, à cette simple étoile de septième grandeur de la constellation de la Grande Ourse [...] » (FLAMMARION 1924: 186).

⁹⁶ У оригиналу: « Regarde ! Tu vois encore, toujours, et partout, de nouveaux archipels d'îles célestes, de nouveaux univers. — Il me semble, ô Uranie ! que depuis bien longtemps déjà, et avec une grande vitesse, nous montons dans le ciel sans bornes ? — Nous pourrions toujours monter ainsi, répliqua-t-elle, jamais nous n'atteindrions une limite définitive.

Представа релативног простора, где свака тачка губи своје координате ако се сагледа у односу на бескрај, понавља се и касније у *Уранији*. У поглављу „Непокретна тачка у простору” понавља се идеја да неограничено простирање нема центар. Овакав однос према простору присутан је у скоро свим Фламарионовим делима која осликавају путовање кроз космос. Позиција човека и целог човечанства у тим оквирима постаје такође занемарљива. У причи *Једно путовање на небо* (*Un Voyage dans le ciel*), као и у *Уранији*, приповедач се у мислима поступно креће од Венеције до сазвежђа Јужног крста. На удаљености од осам хиљада милијарди миља од Земље све планете Сунчевог система постају невидљиве, а само Сунце остаје приметно као било која друга звезда. Приповедач размишља о важности Земље у овим оквирима, и са телескопског плана прелази на микроскопски: „Наша планета, која нам се чини тако важном, постаје микроскопска тачка немогућа за откривање чулима као што су наша, а читава њена историја изгледа, слушана са те даљине, као лет вилиног коњица, па још и мање од тога [...]”.⁹⁷ (FLAMMARION 1924: 115)

Када је реч о питању мерења времена, Фламарион се нарочито ослања на научна открића. На више места у текстовима оспорена је библијска хронологија настанка света: у *Стели* јунакиња сама саставља две упоредне временске линије, библијску и археолошку, односно научну, и закључује да црквено учење не може бити истинито у дословном смислу. И раније, у причи *Једно путовање на небо*, критикује се становиште цркве као научно незасновано. Неколико пута се и истиче да небеса као што су грчки Олимп или Мухамедов рај постоје само у уметничким представама које су створили људи, али не и у стварном небеском простору (FLAMMARION 1873: 398). Важно место у представљању времена у Фламарионовим делима игра идеја о смртности планета, односно ентропији, која је, иако установљена раније, широко популаризована током деветнаестог века (COURANT 2016: 41). Трајање живота на Земљи стављено је у другачији временски контекст, истовремено је ограничено и приказано као занемарљиво кратко у поређењу са бесконачним трајањем космоса. Таква је основна теза романа *Смак света*, који описује смрт Земље након више милиона година. Удар комете угрожава један део Земаљске кугле, али право пропадање планете не одиграва се у једном тренутку, већ током векова у којима се и човек и природа значајно мењају и прилагођавају. Роман се пак не завршава смрћу последњих људи, већ епилогом који приказује да иако живот на Земљи нестаје, он наставља да се развија на другим местима у другим облицима: „А стварање се наставило, ново, разноврсно, не земаљско, не марсовско, не сатурновско, не сунчево, већ друго, ванземаљско, надљудско, неисцрпно.”⁹⁸ (FLAMMARION 1894: 384)

Још важнију улогу од ентропије има тема брзине светлости. Фламарион се сусрео са идејом о времену које је потребно да се светлост пренесе у свемиру, односно са чињеницом да не постоји симултаност између посматраних небеских тела у Хумболтовом *Космосу* (SHAPERON 2011: 49), који у биографским текстовима наводи као важно дело за развој свог светоназора. Разматрајући ово питање у својим делима, Фламарион додатно релативизује линеарност протока времена у космосу и повезује феномене простора и времена. Ова тематика најдетаљније је приказана у *Лумену*, који и настаје из потребе да се у књижевном облику спекулише о теми путовања брзином светлости: „Године, дани и сати састоје се од кретања

Nous pourrions voguer là-bas, à gauche, à droite, devant nous, derrière nous, en bas, vers n'importe quelle direction, jamais, nulle part, nous ne rencontrerions aucune frontière. Jamais, jamais de fin. Sais-tu où nous sommes ? Sais-tu quel chemin nous avons parcouru ? Nous sommes... au vestibule de l'infini, comme nous y étions sur la Terre. Nous n'avons pas avancé d'un seul pas ! » (FLAMMARION 1891: 43–44).

⁹⁷ У оригиналу: « Notre planète, qui nous semble si importante, devient un point microscopique impossible à découvrir pour des sens tels que les nôtres, et son histoire tout entière semble, écoutée de si loin, le vol d'une libellule, et moins encore [...] » (FLAMMARION 1924: 115).

⁹⁸ У оригиналу: « Et la création se continua, nouvelle, diverse, non terrestre, non martienne, non saturnienne, non solaire, autre, extra-terrestre, surhumaine, intarissable » (FLAMMARION 1894: 384).

Земље. Изван ових кретања, земаљско време више не постоји у свемиру [...]”⁹⁹ (FLAMMARION 1873: 17). Изузетно стање у ком се налази Лумен као дух између две реинкарнације омогућава му да доживи време на сасвим другачији начин од становника Земље, чији доживљај ограничавају различити услови. У исти мах приказано је да време постоји само као релативни однос који је засебан за сваку планету, али и да сви тренуци историје остају доступни посматрачу који може да путује брзином светлости. Призори из прошлости остају вечно забележени на светлосним зрацима који полазе од сваког небеског тела, као „гласници” који свемиром проносе фотографске записе (FLAMMARION 1873: 44). Луменов саговорник Испитивач пореди овај феномен са васкрсавањем прошлости и сценом на којој поново играју личности које су давно умрле (FLAMMARION 1873: 37).

Најоригиналнија слика ове врсте у *Лумену* јесте спекулација о планети која би вршила сличну функцију као филмска трака. Иако никада није видео такво небеско тело, дух Лумен претпоставља његово постојање негде у бескрају космоса. Овакво хипотетичко небеско тело морало би имати облик цилиндра и одговарајући хемијски састав како би примало би светлосне зраке са друге планете, који би се утиснули на њену површину као „трајне фотографије нанизаних догађаја” (FLAMMARION 1873: 136). Окретањем планете око њене осе настао би низ повезаних кадрова који би се одвијали као филмски запис читаве историје једног света, која би на тај начин, у визуелној представи, оживљавала на површини ове необичне планете. На овај начин се у тексту обнавља и потцртава идеја да је све што се икада одиграло у земаљској историји остало забележено на неком светлосном зраку и вечно постоји у међупланетарном простору као траг.

Врста кретања кроз простор, то јест промена угла посматрања, може сасвим онеобичити природу посматраних догађаја: тако пораз код Ватерлоа може трајати милионима година за Наполеонов кажњени дух. С друге стране, Лумен удаљавањем од Земље брзином светлости може да доживи људски живот приказан као „свет окренут наглавачке”, у коме је рођење тужан догађај који подразумева излазак из земље, а смрт радостан повратак у мајчину утробу. Тиме је доживљај времена измењен на још један начин, то јест трајање догађаја и смер њиховог ређања не одговарају поимању које је доступно на Земљи. Не треба заборавити да је и у *Лумену*, и у његовом наставку *У бескрају* измештање изван времена и простора привилегија преминулих духова који живима саопштавају истине о бескрају и вечности. Манипулација временом која је могућа за бестелесне духове, на тренутак постаје у приповедању доступна и за људског посматрача.

Релативизација времена и простора уз поруке духова у искуственом поимању доводи до губитка равнотеже, те су протагонисти дела често обузети снажним осећањима. Јачина бескрајних призора простора и времена потреса јунака *Ураније*:

Обузе ме неко силно узбуђење. Последње речи Уранијине прожимаше ме до сржи у костима, као нека језа ледена. ‘Никад краја! Никад! Никад!’ понављах једно за другим. Нити сам могао друго шта да мислим нити да говорим. Па опет, очи ми се засенише величанственошћу призора и, место скрушености, која ме је гушила, овлада мноме одушевљење.¹⁰⁰ (ФЛАМАРИОН 1892: 50)

⁹⁹ У оригиналу: « Les années, les jours et les heures sont constitués par les mouvements de la Terre. En dehors de ces mouvements, le temps terrestre n'existe plus dans l'espace [...] » (FLAMMARION 1873: 17).

¹⁰⁰ У оригиналу: « Une grande émotion s'était emparée de mon esprit. Les dernières paroles d'Uranie m'avaient pénétré jusqu'aux moelles comme un frisson glacial. „Jamais de fin! jamais! jamais!” répétais-je. Et je ne pouvais dire ni penser autre chose. Pourtant la magnificence du spectacle reparut à mes yeux, et mon anéantissement fit place à l'enthousiasme » (FLAMMARION 1891: 44).

Смењивање осећања страха и дивљења пред непојмљивим и узвишеним призорима које Уранија ставља пред астронома карактерише тон читавог путовања. Интензитет слика које је видео најзад и доводи до буђења и тако прекида путовање кроз космос: „Али сви ти необични призори тако су помутили мој мозак да ме је одједном почела да тресе нека грозница. Прође ме језа од главе до пете, и вероватно ме је то изненада пробудило из сна [...]”¹⁰¹ (FLAMMARION 1891: 62). Необична природа свих призора са којима се космички путник сусреће доводи до засићености, па чак и губитка свести јер је људским чулима немогуће да тајне свемира одједном сагледа и разуме.

Чак и када остаје на Земљи, Фламарион као приповедач својих дела релативно често се препушта осећањима у лирским одломцима. Упечатљив пример је „Универзална молитва”, која представља епилог филозофског дела *Бог у природи* и уједно засебан есеј у збирци *На небу и на земљи*:

Посматрао сам... Али био сам тако ситан усред ове благодати да ме је величина призора преплавила. Осећао сам како моја личност нестаје пред неизмерношћу природе. Убрзо ми се учинило да не могу ни да говорим ни да мислим. Огромно море бежало је у бескрај. Више нисам постојао и поглед ми је био замућен. Размишљао сам, не видећи ништа, изгубљен у планинама.¹⁰² (FLAMMARION 1886a: 137)

Сусрет са величанственом лепотом природе чини да посматрач постаје неважан и на крају потпуно нестаје у односу на предмет посматрања. У Фламарионовом стваралаштву, сазнавање истина о астрономији представљено је као неопходан и кључан пут за свако живо мислеће биће, али и као вртоглаво искуство које често далеко превазилази сазнајне могућности и осећања обичног човека.

3.3.2. Бесмртност душе и реинкарнација као процес вечног усавршавања на другим планетама

Према Фламарионовом мишљењу, иако је проучавање астрономије најплеменитије и најважније од свих занимања, оно ипак није само себи циљ, већ је готово увек неодвојиво од своје метафизичке димензије. Зато се у *Незнаном свету* истиче:

Усудио бих се чак да додам да се не бисмо занимали за проучавање звезданог универзума да смо сигурни да нам је он стран и да ће нам остати заувек стран, да о њему лично никада ништа нећемо сазнати. Чини ми се да је бесмртност у звездама логична допуна астрономији. Како нас небо може занимати ако живимо само један дан на Земљи?¹⁰³ (FLAMMARION 1900: XII–XIII).

¹⁰¹ У оригиналу: « Mais la commotion produite par tous ces tableaux extraordinaires avait tellement ébranlé mon cerveau que je fus pris soudain d'un grand tremblement. Un frisson me parcourut de la tête aux pieds, et c'est sans doute ce qui amena mon réveil subit [...] » (FLAMMARION 1891: 62).

¹⁰² У оригиналу: « Je regardais... Mais j'étais si petit au milieu de cette action de grâces, que la grandeur du spectacle m'accabla. Je sentis ma personnalité s'évanouir devant l'immensité de la nature. Bientôt il me sembla que je ne pouvais ni parler ni penser. La vaste mer fuyait à l'infini. Je n'existais plus et mes yeux se couvrirent d'un voile. Je contemplais sans voir, perdu sur la montagne » (FLAMMARION 1886a: 137).

¹⁰³ У оригиналу: « J'oserais même ajouter qu'il n'y aurait pas grand intérêt pour nous à étudier l'univers sidéral si nous étions certains qu'il nous est et nous restera éternellement étranger, si nous ne devons jamais en rien connaître

Проучавање физичких закона у оваквој идеалистичкој и спиритистичкој концепцији, као што смо већ поменули, отвара пут ка размишљању о будућности и о судбини човека након смрти. У свим Фламарионовим књижевним текстовима, од најранијих дела до радова из каснијег стваралачког периода, приказана је смрт неког од јунака и њихово посмртно путовање кроз космос ка другим планетама, и новим инкарнацијама. У случају *Лумена* и *Ураније*, духови се привремено враћају да би својим пријатељима који још увек живе на Земљи открили тајне оностраног постојања, док се у *Смаку света* и *Стели* спекулације о животу после смрти остварују на крају оба романа сеобом покојника на Јупитер или Марс.

Анатол Франс (Anatole France) прецизно сажима слику живота после смрти у Фламарионовим делима:

Господин Фламарион нам обећава блажену бесмртност. По њему ће наша душа, после смрти, летети од звезде до звезде и искусити бескрајно задовољство љубави и сазнања; бићемо мислећи лептири. Остаће нам од људске слабости оно што је потребно да бисмо били нежни, а од нашег незнања оно што је потребно да бисмо били радознали. Имаћемо чула; али ће она бити моћна, изузетна и саздана да нам задају мало патње, а много задовољства. Признајем да је немогуће да замислити бољу организацију будућег живота.¹⁰⁴ (FRANCE 1891: 209)

Таква је суштина Фламарионовог раја, који се може замислити као „неуништива и дивно опремљена опсерваторија” (*un observatoire indestructible et merveilleusement outillé*) (FRANCE 1891: 209). Вечни живот душе одиграва се у виду низа отеловљења на различитим планетама, које се једне од других разликују у свему. Боравком на различитим световима, у различитим телима, душа стиче искуство и знање и напредује у свом физичком и моралном савршенству. Овакво држање према смрти није одлика само Фламарионовог књижевног света, нити има за циљ да само подстакне уобразиљу читаоца, већ представља стварно и дугогодишње веровање које је Фламарион понављао и у својим нефикционалним делима, премда у нешто ублаженој форми.

Загробни живот је, дакле, у Фламарионовим делима једнак идеји живота ван Земље, то јест ванземаљског живота који се одвија широм космоса на различитим планетама и у различитим временским периодима. Сликање живота на другим планетама, односно спекулација о физичком и умном стању њихових становника на основу научно доступних астрономских чињеница једна је од важних одлика Фламарионовог стваралаштва, и, у времену у ком су његова дела настала, представља оригиналну и смелу књижевну тематизацију. Он настоји да се у приказивању ванземаљског живота одвоји од антропоморфне слике и осмисли врсте живота које би одговарале на изузетно различите услове живота. Велики број примера кратких ванземаљских описа може се наћи у *Лумену* (док истоимени јунак сагледава своја претходна постојања) и у *Уранији* (док приповедач са музом путује до границе Млечног пута). При путовању кроз свемир укратко се назначавају главне црте необичних светова поред којих се пролази, а њихов изглед истиче, како би се у представи саговорника, који још увек припада становницима Земље, оспорила слика о човечанству као јединственом или изузетном.

personnellement. L’immortalité dans les astres me paraît être le complément logique de l’astronomie. En quoi le ciel peut-il nous intéresser si nous ne vivons qu’un jour sur la Terre ? » (FLAMMARION 1900: XII–XIII).

¹⁰⁴ У оригиналу: « M. Flammarion nous promet une immortalité bienheureuse. À l’en croire, notre âme, après la mort, volera d’astre en astre et goûtera sans fin la volupté d’aimer et de connaître ; nous serons des papillons méditatifs. Il nous restera de la faiblesse humaine ce qu’il faut pour être tendre, et de notre ignorance ce qu’il faut pour être curieux. Nous aurons des sens ; mais ils seront puissants et exquis et propres à nous donner peu de souffrance avec beaucoup de plaisir. J’avoue qu’il m’est impossible de concevoir une meilleure organisation de la vie future » (FRANCE 1891: 209).

На различитим неименованим планетама у *Уранији* развијају се бескрајно разнолики облици живота. На једном од њих становници имају активну свест о свим својим телесним процесима, као када би људи „[...] погледом продрли у свој организам помоћу нерава, и видели како се храна претвара у млеч, она у крв, а крв у месо, мишићну или нервну масу [...]”¹⁰⁵ (FLAMMARION 1889a: 26) Овакво устројство посматрачу у роману чини се нарочито лепим (истиче се управо естетски карактер), зато што таква бића могу јасно и интуитивно да сазнају податке о свим својим болестима и телесним поремећајима. На другој планети, која је приказана као фосфорни и „електрични” свет, живе бића која свој темперамент, пол или доб изражавају кроз осветљеност тела различитим бојама: „Само би наши свици могли да обликују веома рудиментарну идеју о природи утисака које осећају ова посебна бића.”¹⁰⁶ (FLAMMARION 1889a: 30). И представа бића са суседног сателитског света надахнута је инсектима које налазимо на Земљи, а овај пут је реч о људима–лептирима који проводе трећину живота у тешком, несавршеном телу, да би затим прешли у стање чауре и касније наставили живот као лака крилата створења која живе још двеста година. Живот на овом свету приказан је као жеља за смрћу јер се после тога очекује реинкарнација (FLAMMARION 1889a: 31).

У *Лумену* се такође говори о различитим облицима живота у свемиру, али је узрочно-последична веза са човечанством израженија, пошто се о њима говори као о претходним постојањима која је Лумен проживео, и која, након смрти, посматра из космоса. У оптимистичној и прогресистичкој визији живота каква је приказана у овом делу, дух препознаје себе и своје претходне животе у свим световима на које управи свој поглед. Посматрајући сазвежђе Девике у коме живе необични летећи људи, Лумен у једном од бића препознаје свој лик, а затим се и присећа читавог свог живота на том свету, који је водио сто седамдесет година раније:

Са каквом сам срећом поново проживео ову фазу свог претходног постојања, и поново спојио златни ланац који је прекинула Земља!... Истина је, мој драги Испитивачу, ја сам тада живео на овој планети Девике. Заиста сам видео себе, и могао сам да наставим да посматрам низ својих поступака и непосредно сагледавам најбоље тренутке овог већ далеког постојања.¹⁰⁷ (FLAMMARION 1873:163)

Враћањем у даљу прошлост помоћу феномена „теле-хроно-скопије” (посматрања прошлих догађаја на светлосном зраку), Лумен препознаје и живот који је водио пре петнаест стотина година, у сазвежђу Лабуда у коме живе људи-биљке, чиме се наглашава вечно трајање и усавршавање у удаљеним просторима васионе. Покрет гране приказан је као знак препознавања:

Знате да је у одређеним околностима потребан само гест да се особа препозна. Ево шта ми се десило испред ове слике. Тај покрет дрвета смокве пробудио је читав свет сећања у мом уму. Овај човек-биљка такође је био ја, пре петнаест

¹⁰⁵ У оригиналу: « [...] en plongeant ses regards dans l'organisme par l'intermédiaire des nerfs, il verrait comment l'aliment se transforme en chyle, celui-ci en sang, le sang en chair, en substance musculaire, nerveuse, etc. [...] » (FLAMMARION 1889a: 26).

¹⁰⁶ У оригиналу: « Nos vers luisants seuls seraient aptes à se former une idée, très rudimentaire, de la nature des impressions ressenties par ces êtres spéciaux » (FLAMMARION 1889a: 30).

¹⁰⁷ У оригиналу: « En vérité, mon cher Quaerens, c'est bien moi qui vivais alors sur cette planète de la Vierge. Je me voyais réellement, et je pouvais continuer d'observer la série de mes actions et revoir directement les meilleurs moments de cette existence déjà lointaine » (FLAMMARION 1873:163)

векова, и препознао сам своју децу у смоквама са љубичастим цветовима које су ме окруживале [...] ¹⁰⁸ (FLAMMARION 1873: 211).

Свака претходна и старија инкарнација коју је јунак доживео приказана је као све удаљенија од облика и појмова који су упоредиви са овоземаљским и човечанским. Морфологија бића о којима се говори све је више онеобичена што се јунаци просторно и временски удаљавају од Земље, те би се могло рећи да се Фламарион у овом погледу приближава постхуманистичком поимању живота као децентрализованог у односу на човека, а подједнако богатог и вредног у свим својим облицима. Лик Ураније у истоименом роману подсећа да је живот у свемиру оличење другости и да не треба ни покушати да га разумемо кроз људске категорије и појмове. У тренутку када се сусреће са андрогиним ванземаљским бићима, наратор *Ураније* је збуњен:

Мушко и женско у једном! приметих ја. Па онда се усудих те још запитах: Је ли то боље?

– То је *друго*. [...] Треба се сасвим отрести земаљских осећаја и мисли, ако се хоће да разуме бесконачна различност, која се огледа у толиким облицима света. Као год што су се на вашој планети из године у годину мењале врсте, почевши од оних чудноватих створења из првих геолошких периода, па докле се човечанство није појавило, и као год што се и сад у животињском и биљном свету виде најразличнији облици, почевши од човека, па до корала, од птица па до риба, од слона па до лептира, тако су исто природне силе изродиле толики безброј различитих створења и ствари на много широј површини безбројних земаља небесних. ¹⁰⁹ (FLAMMARION 1891: 24–25)

Разноврсност живота на Земљи постаје доказ да би се на много већем пространству и у значајно другачијим условима развило још веће мноштво облика које је тешко замислити и разумети, а који би опет сви били савршено прилагођени животним околностима у којима функционишу.

Међутим, и поред слављења различитости и неупоредивости необичних облика живота, у Фламарионовим текстовима ипак је присутна идеја о хијерархији различитих постојања, која се не одликује толико у физичким одликама различитих бића, колико у њиховим интелектуалним способностима. Сви Луменови прошли животи представљени су као обдарени умним способностима, јер се за сва бића која је насељавао истиче да су способна да мисле, осећају и комуницирају са другима. Ипак, на савршенијим световима, какав је планета Капела, коју Лумен насељава након Земље, чула постају изоштренија, телепатска комуникација све савршенија и чешћа, а материјалне и телесне стеге све мање присутне. Све ове особине високо су цењене у Фламарионовом разумевању способности.

¹⁰⁸ У оригиналу: « Vous savez qu'en certaines circonstances il suffit d'un geste pour faire reconnaître une personne. C'est ce qui m'arriva devant ce tableau. Ce geste du figuier de la Voie lactée réveilla dans mon esprit tout un monde de souvenirs. Cet Homme-Plante, c'était encore moi, il y a quinze siècles, et je reconnus mes enfants dans les figuiers aux fleurs violettes qui m'entouraient [...] » (FLAMMARION 1873: 211).

¹⁰⁹ У оригиналу: « Androgynes! répliquai-je. Et j'osai ajouter : Est-ce mieux ? — C'est autre. Ce sont de grands troubles de moins dans une humanité. Il faut, continua-t-elle, se dégager entièrement des sensations et des idées terrestres pour être en situation de comprendre la diversité infinie manifestée par les différentes formes de la création. De même que sur votre planète les espèces ont changé d'âge en âge, depuis les êtres si bizarres des premières époques géologiques jusqu'à l'apparition de l'humanité, de même que maintenant encore la population animale et végétale de la Terre est composée des formes les plus diverses, depuis l'homme jusqu'au corail, depuis l'oiseau jusqu'au poisson, depuis l'éléphant jusqu'au papillon ; de même, et sur une étendue incomparablement plus vaste, parmi les innombrables terres du ciel, les forces de la nature ont donné naissance à une diversité infinie d'êtres et de choses » (FLAMMARION 1891: 24–25).

Када је реч о приказивању јунака који су живи, они увид о будућим и прошлим животима могу да добију само уз посредовање поменутих духова који су се већ одвојили од телесног света. Као што сазнања о размерама космоса и његовом трајању уносе тон немира и несигурности у Фламарионовим делима, тако и учење о сталном напредовању кроз реинкарнацију релативизује значај живота на Земљи и могућности људских чула и ума. Човек и живот на Земљи уопште више се не могу сматрати централним ни у просторном, ни у временском, ни у вредносном смислу. Земља је представљена као само једно од станишта на вечном путу напредовања бесмртне душе. Зато се инсистира на ограничењу домета чулне спознаје. На пример, у причи *Тајна постања (Le Mystère de la création)* напомиње се: „Не суди физичким очима. Гледај умним очима. Да нас је, уместо нашим очима, природа обдарила другим органима којима нису доступни зраци светлости, већ други утисци, имали бисмо потпуно другачију представу о Универзуму. Не веруј сведочанству својих очију ни својих руку.”¹¹⁰ (FLAMMARION 1924: 74). Прича се завршава уверењем да једина стварност у коју два приповедача верују јесте „видљивост невидљивог”, односно постојање и преимућство оног што је невидљиво (*la visibilité de l'invisible*) (FLAMMARION 1924: 80). Овакав закључак је готово опште место код Фламариона, а различити призори доводе приповедача до њега. У причи о Париским аренама (*Les Arènes de Paris*) посматрање остатака галских скелета, након разматрања њиховог необичног изгледа и немогућности да се тачно одреди како су умрли ови далеки преци, завршава се давањем речи самим скелетима који поручују читаоцима да треба живети умним, а не чулним животом, јер оно што је невидљиво уређује живот и увек преостаје на различитим местима у времену и простору (FLAMMARION 1924: 102).

Веровање у постојање бескрајно разноврсних бића у свемиру и могућност да људска душа насели необична ванземаљска тела и на тај начин искуси нове осете и осећања представља важно обележје Фламарионових књижевних текстова. На трагу идеја које је наследио од својих спиритистичких веровања, он своје приказе астрономских путовања обogaђује духовном и моралном димензијом која се остварује у облику сеобе душе у нова тела. У оваквој концепцији еволутивног напредовања живих бића лествица реинкарнација креће ка све савршенијим и (из перспективе човечности) чуднијим облицима.

3.3.3. Апокалиптична тематика и носталгија над рушевинама човечанства

Посматрање живота после смрти, далеке будућности и прошлости Земље, и сагледавање вишевековне судбине читавих планета намећу размишљање о пролазности и пропадању свега што постоји. Меланхоличан тон и носталгична осећања присутни су у различитим Фламарионовим прозним текстовима, а одломци ове природе понекад се јављају и у научнопопуларним прегледима. Осећање меланхолије и жалости над пролазношћу свих појава и бића која се проучавају превазилази се тако што у текстовима, на крају, преовладава вера у идеје астрономске филозофије, која заступа наду у стални преображај и напредовање. Осећања туге одговарају општем осећању несталности живота, али се не преносе на ниво појединца, који након смрти наставља процес усавршавања и реинкарнације.

Меланхолија у Фламарионовим делима има упориште у делима књижевних претходника. У случају *Лумена* или *Ураније* запажен је утицај дела *Les Ruines, ou méditations*

¹¹⁰ У оригиналу: « Ne juge pas avec les yeux du corps. Vois avec les yeux de l'esprit. Si, au lieu de nos yeux, la nature nous avait doués d'organes différents non accessibles aux rayons lumineux, mais accessibles à d'autres impressions, nous aurions de l'Univers une tout autre idée que celle que nous en avons. Ne crois ni au témoignage de tes yeux ni à celui de tes mains » (FLAMMARION 1924: 74).

sur les révolutions des empires (Рушевине, или размишљања о пролазности царстава) грофа де Волнеа (Constantin François de Chassebœuf, comte de Volney) (CHAPERON 2011: 96–103). Овај историјски и филозофски текст објављен је крајем осамнаестог века и извршио је значајан утицај на обраду теме пропасти у француској књижевности деветнаестог века.¹¹¹ Уочава се да Волне свој друштвено-историјски преглед цивилизација изводи у виду путовања на коме га прати алегоријска представа именована као „дух рушевина и гробова” (*génie des ruines et tombeaux*), који приповедача води кроз време и простор, као што то код Фламариона чине ликови Лумена и Ураније. Други значајан узор јесте Гренвилова (Jean-Baptiste Cousin de Grainville) прозна епопеја *Le Dernier Homme* (Последњи човек) у којој се описује пропаст човечанства у будућности и прича о Омегару и Сидерији, љубавном пару од којег зависи судбина света. Озбиљан и патетичан тон присутан код Гренвила приликом описа пропадања и рушевина јавља се и код Фламариона, а поједини проучаваоци претпостављају да је илустрација из *Популарне астрономије* на којој су приказане будуће рушеvine Париза (FLAMMARION 1881: 49) надахнута овом епопејом (CHAPERON 2011: 104). Фламарион из овог дела преузима и име јунака *Смака света*, али, за разлику од трагичне судбине Гренвиловог Омегара који се убија, Фламарионов и јунаци бивају награђени новим животом на Јупитеру.

Сета се у Фламарионовим делима најчешће јавља као последица суочавања с временским и просторним размерама које превазилазе људско поимање. Земља се посматра као бескрајно удаљен завичај приликом путовања на друге планете, и да би се читаоцу представила огромна раздаљина која постоји у свемиру, писац се, поред чуђења или одушевљења, ослања и на жалосна осећања која изазивају описи космичких слика. У *Уранији*, јунак на Марсу изражава „тужну љубав” према свету с ког је дошао:

Очи ми се на њој зауставише, а срцем ми овлада оно тужно осећање љубави, које га увек прожима кад год станемо да мислимо на оно нам драго створење, од којег нас толики грдни простор дели. Дуго сам погледао на тај завичај, где се толика разноврсна осећања укрштају и сударају у разним приликама и животним менама [...]¹¹² (ФЛАМАРИОН 1892: 233–234).

Истовремено, и поглед уперен ка звездама са Земље ствара меланхолични доживљај због непремостиве разлике која постоји између пролазности људских живота на Земљи и вечности космоса. У уводној причи у збирци *На небу и на Земљи* (*Dans le ciel et sur la terre*) приповедач и његова саговорница размишљају о звездама као о једином непролазном сведоку Земаљске историје:

Није ли то права веза човечанства кроз векове? Колико се погледа сусрело, колико је мисли, колико жеља управљено ка тим истим звездама током последњих четрдесет или педесет векова! Који политички систем, која религија, које људско мишљење је преживело до данас од изградње пирамида? Ништа није опстало, ни расе, ни народи, ни језици, ни отаџбине! Али ове верне пратиље су још увек ту.¹¹³ (FLAMMARION 1886a: 7)

¹¹¹ Види: MORTIER 1974: 136–141.

¹¹² У оригиналу: « Mes yeux s'arrêtèrent sur elle, imprégnés de ce mélancolique sentiment d'amour qui serre les fibres de notre coeur lorsque notre pensée s'envole vers un être chéri dont une cruelle distance nous sépare; je contemplai longuement cette patrie où tant de sentiments divers se mélangent et se heurtent dans les fluctuations de la vie [...] » (FLAMMARION 1891: 249).

¹¹³ У оригиналу: « N'est-ce pas là le vrai lien de l'humanité à travers les âges ? Combien de regards se sont rencontrés, combien de pensées, combien d'aspirations se sont retrouvées sur ces mêmes étoiles depuis quarante et cinquante siècles ! Quel système politique, quelle religion, quelle opinion humaine a survécu depuis la fondation des pyramides ? Rien n'est resté, ni races, ni peuples, ni langues, ni patries ! ... Mais ces fidèles confidentes sont toujours là » (FLAMMARION 1886a: 7).

Посматрање природе на Земљи такође наводи Фламарионове приповедаче да изразе тугу над протоком времена. Такав је случај у опису заласка сунца у причи „На планинама” (*Dans les montagnes*), где се у вези са феноменом смењивања светлости појављује суморно поређење с мртвачким бледилом, као и редак приказ смрти као пропадања:

„Неколико минута касније, три алпска врха поново су засветлела и заблистала као ружичасте планине; затим, као да је у висинама атмосфере прошао неки злодух, одједном је изгледало као да умиру и губе своје топле и живе нијансе да би били обавијени тамним и зеленкастим бледилом леша. [...] Целу природу као да је обавила тешка сета, а усамљени шетач могао је само жалосно да се замисли над брзим и неумољивим смењивањем дана, годишњих доба и година.”¹¹⁴ (FLAMMARION 1886a: 110–111)

Просторна и временска димензија су неодвојиве у Фламарионовој филозофској концепцији. Свест о удаљености небеских тела, која се изражава преко мотива брзине светлости и времена које је потребно да би светлосни зрак допутовао до тачке посматрања, такође узрокују меланхолично размишљање у Фламарионовом уметничком свету. У *Стели* се, тако, разматра могућност да су се далеке звезде које се посматрају угасиле још пре више векова, и ова врста посматрања се пореди с разговором с мртвима (FLAMMARION 1925a: 325). У истом делу поглед на звезде које су можда угашене суочава посматрача с визијом амбиса, будућег пропадања које чека сваки звездани систем:

„Ко би могао хладно да погледа ово далеко Цефејево сунце и да у њему не препозна мрачног пророка краја света, антихриста последњих дана?... Не личи ли ово угашено око прошлости на око отворено ка будућности, које нас одатле гледа не видећи нас, као око већ мртво, јадно сочиво већ затамнело од муке!”¹¹⁵ (FLAMMARION 1925a: 39).

Као што је случај у претходном примеру, меланхолија се понекад приписује и самим небеским телима код Фламариона. Ова слика понавља се и у вези с Халејевом кометом у *Приповести једне комете*, чија туга због брзих преврата на Земљи постаје видљива за сваког посматрача. Фламарион у фусноти упућује на инспирацију за ову слику цитирајући Џона Хершела (John Herschel), који је 1836. године светлоплавој светлости која остаје за кометом приписао жалостан карактер (FLAMMARION 1873: 336). Иста сетна перспектива приписана је и Великој комети као јунакињи приче; њен повратак након три хиљаде године отвара простор за приказ будућности Земље:

„Да ли ће наша сјајна престоница бити тамо где су данас престонице последње године комете? Троја!... Нинива!... Теба!... и сто других чија имена нису преживела? Да ли ће самотни ветар дувати на плажама где је била Француска,

¹¹⁴ У оригиналу: « Quelques minutes après, les trois Alpes s'illuminèrent de nouveau et brillèrent comme des montagnes roses ; puis, comme par le passage d'un génie malfaisant dans les hauteurs de l'atmosphère, elles parurent mourir tristement et perdirent leurs teintes chaudes et vivantes pour s'envelopper de la sombre et verdâtre pâleur d'un cadavre. [...] Il semblait qu'un recueillement immense enveloppait la nature entière, et le promeneur isolé dans ces campagnes ne pouvait que songer avec mélancolie à la succession rapide et fatale des jours, des saisons et des années » (FLAMMARION 1886a: 110–111).

¹¹⁵ У оригиналу: « Qui donc pourrait regarder sans émotion ce lointain soleil de Céphée et ne pas reconnaître en lui le sombre prophète de la fin du monde, l'antéchrist des derniers jours?... Cet oeil éteint du passé ne semble-t-il pas un oeil ouvert sur l'avenir, qui de là-bas nous regarde sans nous voir, comme un oeil déjà mort, pauvre cristallin déjà terni par l'agonie! » (FLAMMARION 1925a: 184).

а жалосне врбе нечујно повијати над дојучерашњом Сеном?”¹¹⁶ (FLAMMARION 1873: 340).

У истом тексту предвиђа се и могућност да ће једног дана фрагменти давно умрле Земље стићи до других планета, где ће их научници тих светова узалуд покушавати да растумаче, као што научници на Земљи не успевају да објасне судбине метеора.

Сличне представе будућих рушевина и непрепознатљивих предела који ће настати као резултат протока векова честе су у Фламарионовим текстовима, чак и у нефикционалним делима. У *Популарној астрономији* појављује се слика будућег посетиоца Европе који, наслоњен на рушевине, посматра место где је некада био Париз (FLAMMARION 1881: 52). Најразвијенија наративна ситуација овог типа налази се у роману *Смак света* који је у потпуности посвећен апокалиптичној тематици, најпре у виду теорија и претње коју представља долазак комете, а затим, у другом делу, у виду стварног постепеног пропадања Земље услед нестанка воде и атмосфере. Крај романа (пре епилога који описује судбину целог Сунчевог система, а након одласка Омегара и Еве на Јупитер) приказује смрт и пустош:

Но, Земља пак беше мртва. Она је продужила обртање у простору, као какво тужно гробље, на коме никаква птица не певаше више. Вечита тишина обавијаше развалине покојног човечанства. Цела човечанска историја ишчезнула је као какав горди дим. А у небесној бездни, ни један надгробни камен, никаква успомена не означаваше место, где је наша весела планета испустила свој последњи дах.¹¹⁷ (ФЛАМАРИОН 1895: 208)

Обликовање мотива рушевина и теме пролазности није једнозначно и не везује се увек за пропадање и меланхолију. У есеју „Нова шума у срцу Париза” (*Une forêt naissante au milieu de Paris*) Фламарион проналази лепоту и узвишеност у споју рушевине и бујне природе која заузима место некадашње велелепне грађевине. Читав текст посвећен је опису напуштене зграде Државног савета која је изгорела приликом побуна 1871. године, и која је, десет година касније, зарасла у нову шуму. Фламарион усваја романтичарску поетику која у рушевинама проналази нарочит естетски квалитет (према речима Бенжамена Констана, „зграде ћуте, а руине говоре” (MORTIER 1974: 201)) и о призору који посматра говори на следећи начин: „Како су палате лепе када су срушене! Никада ово здање није деловало тако огромно, тако величанствено. Док шетамо напуштеним и празним салама, чини се као да смо се на тренутак затекли међу остацима римског Колосеума или форума у Помпеји” (FLAMMARION 1881: 72). Лепота призора и богатство биљног и животињског света који цветају усред остатака људских творевина отварају могућност да се сагледа и замишљени будући изглед града, па се у закључку текста излаже да би за само неколико векова читав простор Париза и Француске могао изгледати слично као поменуто природно острво у срцу града.

Слика могућег препорода преноси се и на ниво читавих планета; појединачни животни век сваке планете можда је ограничен, али се атоми који су сачињавали некадашњи живот уграђују у нову материју неког будућег света. Такав је развој приказан у епилогу *Смака света*, када у експлозији Сунца нестаје Сунчев систем и почиње формирање нове звездане маглине. Такав је и закључак истоименог публицистичког текста који говори о могућим сценаријима

¹¹⁶ У оригиналу: « La brillante capitale où nous sommes sera-t-elle où sont aujourd’hui les capitales de la dernière année de la Comète ? Troie !... Ninive !... Thèbes !... et cent autres dont les noms n’ont pas même survécu aux ruines ? Le vent des solitudes soufflera-t-il dans les plages où fut la France, et les saules plaintifs se pencheront-ils silencieusement sur la Seine d’autrefois ? » (FLAMMARION 1873: 340).

¹¹⁷ У оригиналу: « Mais la Terre était bien morte. Elle continua de rouler dans l’espace comme un morne cimetière sur lequel aucun oiseau ne chanta plus. Un silence éternel enveloppa les ruines de l’humanité défunte. Toute l’histoire humaine s’était évanouie comme une vaine fumée. Et dans l’abîme céleste pas une pierre mortuaire, pas un souvenir ne marqua la place où notre pauvre planète avait rendu son dernier soupir » (FLAMMARION 1894: 361).

краја постојања планете Земље: „Природа стално држи у резерви неисцрпну силу васкрсења. Све се мења, све се трансформише, али ништа није уништено. Сунца и светови се поново рађају из свог пепела. Живот је вечан.”¹¹⁸ (FLAMMARION 1905: 62)

Старење и смрт појединца такође се не изражавају као тужни догађаји у Фламарионовим делима. Када је у питању ова тема, у фикционалним текстовима готово у потпуности преовлађује вера у вечни живот душе и њено усавршавање након боравка на Земљи. Крај живота представљен је као „врата кроз која душа пролази да би стигла до своје судбине” (FLAMMARION 1925a: 398). У истом одломку из *Стеле* истиче се спокој и осмех покојника чија се душа ослободила овоземаљских стега и приближила својој истинској постојбини у космичком простору:

Тај утисак сличан је оном који аеронаут доживљава у балону када стигне изнад облака: издиже се изнад сивог, тешког, блатњавог, и изненада се нађе у опојној светлости и осети продорну радост која га испуњава срећом. Више не жели да се врати на земљу. Тако, и још јасније, душа зрачи на крају живота. У тренутку је увидела светлост и тај утисак остаје још дуго на непокретном лицу, док бол и плач окружују покојника погребним обичајима.¹¹⁹ (FLAMMARION 1925a: 398)

Смрт јунака у Фламарионовим романима не представља крај њиховог постојања, и сва дела пропраћена су подацима о њиховој судбини ван Земље након тренутка смрти: љубавни парови из *Ураније* и *Стеле* реинкарнирају се на Марсу, а у *Смаку света* на Јупитеру. Повратак ликова као што су Лумен или Жорж Сперо у *Уранији* који својим живим саговорницима откривају тајне загробног живота такође потврђује оптимистичну представу људске судбине. Нарочито је у *Лумену* важно место посвећено периоду између две инкарнације у различита тела, када душа привремено добија увид у све своје прошле животе. С тог наративног становишта, лик Лумена може да открије свом пријатељу Испитивачу тајне живота у другим звезданим системима. Може се, евентуално, када су у питању сетна осећања везана за појединачне животе, говорити, о присуству „носталгије за небом”¹²⁰ (*nostalgie du ciel*), односно о утиску јунака да ће се њихова судбина наставити и након постојања на Земљи и њиховој чежњи да што пре започну нови живот у космичком простору.

У аутобиографским текстовима, односно у *Успоменама*, ствари стоје унеколико другачије, јер се с извесном тугом говори о одсуству очекиваних спиритистичких појава (FLAMMARION 1911a: 241). Наиме, Фламарион више пута признаје да од покојних пријатеља никада није примио никакав онострани знак, иако су сви спиритисти, међу којима су и Алан Кардек и париски издавач Дидије, обећавали да ће му се јавити после смрти. На овом месту, Фламарион проговара о личној потреби да ступи у контакт са оностраним, што је изузетно ретко, јер се најчешће труди да спиритизам посматра са становишта научне објективности.

Д. Шаперон с правом меланхолију издваја као једно од важних обележја Фламарионове поетике. Зато је важно разумети њено место као једног од регистара којима популаризатор и књижевник приступа како би код читаоца изазвао снажна осећања према иначе апстрактним астрономским појмовима о којима се може сувопарно говорити у науци. Као што смо видели,

¹¹⁸ У оригиналу: « La nature tient perpétuellement en réserve une force inépuisable de la résurrection. Tout change, tout se transforme, mais rien n'est détruit. Les soleils et les mondes renaissent de leurs cendres. La vie est éternelle » (FLAMMARION 1905: 62).

¹¹⁹ У оригиналу: « C'est une impression analogue à celle que l'aéronaute éprouve en ballon lorsqu'il arrive au-dessus des nuages: il sort du gris, du lourd, du fangeux, et se trouvant tout d'un coup dans une enivrante lumière, ressent une joie pénétrante qui le remplit de bonheur. Il ne voudrait plus redescendre. Ainsi, et plus dégagée encore, rayonne l'âme au sortir de la vie. En un instant, elle a vu la lumière, et l'impression en reste longtemps sur le visage inanimé, tandis que le deuil et les larmes entourent le défunt d'un appareil funèbre » (FLAMMARION 1925a: 398).

¹²⁰ Тим речима се описује Жорж Сперо у *Уранији*.

извор ових слика код Фламариона треба тражити у делима књижевних претходника који су обликовали општа места говора о рушевинама и пролазности. Када је реч о проблематици која се односи на преживљавање људске душе, она није обојена сетним осећањима или жаљењем за прошлошћу, већ када су те теме у питању, превлађују стожери астрономске филозофије и веровања у реинкарнацију. Тако се осећања меланхолије и туге, иако су несумњиво присутна у Фламарионовом стваралаштву, ипак разрешавају и превазилазе кроз наду у нови живот, и на плану појединачних људских живота, и на плану целих космичких система који се обнављају. Овакво веровање у складу је са Фламарионовим идеалистичким и спиритистичким ставовима, то јест са његовом вером у превасходности духовног принципа и његово вечно обнављање.

3.3.4. Љубав као кључан део научног проучавања и космичког путовања

Лични однос према науци, прожет лирским тоном и приказима узвишених осећања која може да изазове само посматрање неба, у Фламарионовим текстовима изражава се и кроз љубавне мотиве. Уопштено говорећи, обликовање љубавне тематике осцилира између, с једне стране, сензуалног тона приликом писања о научним истраживањима, и, с друге стране, приказа љубави која се јавља као бестелесна, односно као превасходно психичка и телепатска веза.

У Фламарионовим делима љубавни пар је често постављен као основна јединица заједништва. Прикази породичних односа су сасвим одсутни, а продубљене слике већих друштвених скупова су ретке. Уопштено се назначава да су међупланетарна друштва складна и сложна, али њихово уређење или опис функционисања обично остаје у позадини. Љубавни пар у неким случајевима метонимијски замењује све представе људског живота. На пример, читаво човечанство и његова судбина сведени су на пар Омегар–Ева у *Смаку света*, а њихова смрт представљена је као крај људске врсте (иако на Земљи настављају да живе расуте групе деволуираних људи). И у роману *Стела*, иако опстанак човечанства није угрожен, пар који чине Стела и Рафаел приказани су као парадигматски представници идеализоване људскости, а свим другим ликовима посвећено је далеко мање пажње.

Љубавна повезаност и привлачност у Фламарионовим делима изједначене су са другим привлачним силама које владају у природи, па љубавни односи на микрокосмичком плану постају слика универзалног и свеprisутног магнетизма и гравитације. Следећи одломак из *Звезданих снова*, из приче „Путовање на небо” (*Voyage dans le ciel*) илуструје овај став:

Звезде које гравитирају у дубинама неизмерности, Земља која кружи у сунчевом зрачењу, Месец који диже плиму на површини океана [...] човек чије се срце узнемирава, зауставља или убрзава свој рад када види вољену особу, чује њен глас, призове у сећање њену слику, сва ова бића, све ове ствари, поковавају се истом закону, универзалној привлачности која, у разним облицима, управља целокупном природом и води је. Према чему? Према још једној привлачности, према привлачности ка непознатом!¹²¹ (FLAMMARION 1888a: 122)

¹²¹ У оригиналу: « Les étoiles qui gravitent dans les profondeurs de l'immensité, la Terre qui circule dans le rayonnement solaire, la Lune qui soulève les marées à la surface de l'océan [...] l'homme dont le coeur se trouble, suspend ou précipite son cours à l'apparition d'un être aimé, au son de sa voix, au souvenir de son image, tous ces êtres, toutes ces choses, obéissent à la même loi, à l'attraction universelle qui, sous des formes diverses, régit la nature entière et la conduit. Vers quoi? Vers une autre attraction encore, vers l'attraction de l'inconnu ! » (FLAMMARION 1888a: 122).

Привлачност према ономе што је непознато и тежња да се овлада новим сазнањима код Фламариона се изражава у виду еротизације знања, тако да се и стицање и преношење научних истина боји сензуалним осећањима. Није реч само о „сублимацији” љубавног осећања кроз науку већ о љубави као продужетку и додатку жељи за знањем (GARRABET 2013: 73).

Посебно место у Фламарионовој поетици заузима однос према музи Уранији као оличењу астрономије. Наратор–Фламарион у истоименом роману према музи астрономије изражава осећања љубави која не представљају пуку метафоричку везу са предметом изучавања. На више места се од почетка романа наглашава се да је јунак истински заљубљен у Уранију, то јест у скулптуру која краси клатно у опсерваторији. Однос према астрономији који је на почетку романа описан као „неодређено, неописиво осећање дивљења и готово љубави”¹²² (FLAMMARION 1891: 2) налази своје оличење у скулптуралној представи: „Што се мене тиче, ако не предмет, онда одсудни узрок моје прве љубави, моје страсти из младости било је... једно клатно! То је доста чудновато, али је тако.”¹²³ (FLAMMARION 1891: 3–4). Сцене посматрања статуе задржавају се на набрајању делова тела који делују као да оживљавају, а, због ове опчињености уметничким приказом, приповедач од пријатеља добија чак и прикладан надимак – Камиј Пигмалион. И касније, када алегоријска представа оживљава током ноћног путовања, текст инсистира на чињеници да прихватање знања које Уранија открива има сензуалну димензију; односно, наратор истиче да би „пољубио сваку реч” коју муза изговара.

Стицање знања и улазак у свет науке представљен је као љубавни сусрет и у *Стели*. По угледу на традицију коју, у седамнаестом веку, започиње Фонтенелово дело *О мноштву светова* (*Entretiens sur la pluralité des mondes*), однос између популаризатора науке и његове публике представљен је као однос између ученог мушкарца и радознале жене која се упознаје са знањима из природних наука.¹²⁴ Откриће до тада непознате и потенцијално неприкладне књиге *Домен непознатог* буди радозналост код главне јунакиње, која се врло брзо изражава у виду потраге за анонимним аутором. Већ сам чин читања о необичним темама као што је магнетизам, спиритизам или телепатија истовремено има трансгресивну и просветитељску вредност, те се истиче да Стела чита у тајности. Данијела Шаперон открива да рукописна верзија романа садржи далеко провокативније сцене откривања књиге: текст не само да инсистира на додиривању страница и чињеници да Стела спава са књигом у кревету већ уводи и необичан мотив повеза од људске коже (SHAPERON 2011: 192–193). Покушаји Стелиног ујака да успостави разлику између писца и дела¹²⁵ и убеди јунакињу да сусрет са омиљеним аутором нужно доноси разочарање показују се као нетачни; код Фламариона нема „смрти аутора”, већ се писана реч научника показује као искрен и подесан одраз његове личности. Упознавање са астрономом представљено је не само као задовољавајуће, већ као искуство које мења живот јунакиње из корена. Знање и љубав су оличени у лику астронома Рафаела, и постају једно те исто: „Размишљала је о лепотама астрономских истина, и размишљала је такође о астроному.

¹²² У оригиналу: « [...] un sentiment indéfini, indéfinissable, d'admiration et presque d'amour » (FLAMMARION 1891: 2).

¹²³ У оригиналу: « Pour moi, mon premier amour, mon adolescente passion avait, non pour objet assurément, mais pour cause déterminante,... une Pendule!... C'est assez bizarre, mais c'est ainsi » (FLAMMARION 1891: 3–4).

¹²⁴ Осим што се уклапа у постојећу књижевну традицију, питање образовања жена одговара Фламарионовој идеолошкој борби, пошто се нарочито заузимао за ограничавање утицаја католичке цркве на образовање девојака (GARRABET 2013: 71) Приказ Стелиног ограниченог образовања у манастирској школи и знања које касније стиче самосталним читањем популарних дела такође илуструје овај Фламарионов став.

¹²⁵ Чак и на овом месту је потрага за знањем повезана са телесним, и разоткривање идентитета изједначава се са разодевањем, пошто гроф де Ноармутје шaljиво примећује да се Стела не би бунила да омиљеног писца „затекне у кућном огртачу” (FLAMMARION 1925a: 133).

[...] Повезивала га је са самим небом, и више није могла да погледа у звезде а да не види његов лик, и мислила је на њега непрестано.”¹²⁶ (FLAMMARION 1925a: 212)

У овом роману, прави пут ка достизању истине јесте у проналажењу сродне душе, и у научном истраживању у пару. Јунакиња истиче: „Љубав и наука морају ићи руку под руку.”¹²⁷ (FLAMMARION 1925a: 318), а роман посвећује више поглавља посматрању ноћног неба, током чега се астроном Рафаел удвара Стели кроз дискусију о астрономији. И љубавни пар који у *Уранији* чине Жорж Сперо и Иклеа такође је представљен као сусрет научне и сентименталне сагласности. Поступак заједничког филозофског промишљања једнак је заљубљивању, и оба лика подједнако су посвећена једно другом и потражи за знањем. Још јасније него у *Стели*, у *Уранији* је изречено да квалитет истраживања не може бити одвојен од љубавног осећања, док се поново говори о музи астрономије:

Тиме што је у њој отеловио проучавање универзума, зар се не чини да је песнички осећај наших отаца желео да употпуни науку животом, милошћу и љубављу? Она је врхунска муза. Њена лепота као да нам говори да, да бисте истински разумели астрономију и бесконачност, морате... бити заљубљени.¹²⁸ (FLAMMARION 1891: 148)

Одсуство љубави према другој особи као и наука која би била резервисана само за проучаваоца, код Фламариона се приказују као претерани, погрешни, па чак и фатални избори. У *Стели* се критикује потпуна посвећеност науци која занемарује све остале аспекте живота, али се и ова критика формулише коришћењем мотива љубавног завођења, па чак и постепеног поседовања тела и хипнозе:

Наука је прелепа жена, жена достојна дивљења, заводљивог лица, обожавана од свог љубавника ког узбуђује до највише мере, тера га да све напусти, све заборави, све презре због ње. [...] Једног дана он осети благо намотавање код ногу, око чланака. Овај притисак путује све више и више, око ногу, око тела, до срца, до руку парализованих загрљајем, до рамена, до врата, а змија са осмехом на лицу стеже једног љубавника, гуши га, ломи и гњечи, а жртва пада хипнотисана, смешећи се још увек божанственом чудовишту.¹²⁹ (FLAMMARION 1925a: 335–336)

У Фламарионовом вредносном систему могуће је, иако ретко, да се предност сасвим да љубави у односу на науку. Карактеристично место у овом смислу јесте прича „Тајна постања” (*Le Mystère de la création*) из збирке *Месечине* (*Clairs de lune*), у којој се оклева између нихилистичког виђења универзума и спиритуалистичке концепције. Један од приповедача износи два приступа животу са којима се сусрео истовремено: један је оличен у фигури старог астронома који цинично одбија постојање било каквог реда и трајног смисла, а други у девојци

¹²⁶ У оригиналу: « Elle songeait aux splendeurs de la vérité astronomique, et elle songeait aussi à l’astronome. [...] Elle l’associait au ciel lui-même, ne pouvait plus regarder une étoile sans voir apparaître son image, pensait à lui sans cesse » (FLAMMARION 1925a: 212).

¹²⁷ У оригиналу: « L’amour et la science doivent marcher ensemble » (FLAMMARION 1925a: 318).

¹²⁸ У оригиналу: « Et puis, en personnifiant en-elle l’étude de l’univers, le sentiment poétique de nos pères ne paraît-il pas avoir voulu compléter la science par la vie, la grâce et l’amour ? Elle est la muse par excellence. Sa beauté semble nous dire que, pour comprendre vraiment l’astronomie et l’infini, il faut... être amoureux » (FLAMMARION 1891: 148).

¹²⁹ У оригиналу: « La Science, vois-tu, c’est une belle femme, une femme admirable, au séduisant visage, qui se fait adorer par son amant, le passionne au plus haut degré, lui fait tout abandonner, tout oublier, tout dédaigner pour elle. [...] Un jour, il sent un léger enroulement à ses pieds, autour ses chevilles. Cet enveloppement monte, monte, autour des jambes, autour du corps, jusqu’au cœur, jusqu’aux bras paralysés par ses serres, jusqu’aux épaules, jusqu’au cou, et le serpent au souriant visage enserre le pauvre amant, l’étouffe, l’écrase et le broie, et la victime tombe hypnotisée en souriant encore au divin monstre... » (FLAMMARION 1925a: 335–336).

која верује у хармонију универзума. Мада се о догађајима говори са дистанце и са одређеном дозом амбивалентности, приповедач закључује да „љубав можда види тачније и далекосежније него разум”¹³⁰ (FLAMMARION 1924: 79). Значајно је да се у овом тексту веровање у вечност љубавног осећања доводи у везу са веровањем у вечни живот. Изјваљујући му љубав, девојка говори приповедачу о свом веровању да смрт није крај постојања:

– Зар не мислите да се можемо волети заувек?

– Али нећемо живети заувек!

– Ах! Ви верујете у смрт? *Ја не верујем.*¹³¹ (FLAMMARION 1924: 78)

Други модалитет у коме се изражава љубавна тематика у Фламарионовим текстовима повезан је са постојањем ванземаљског живота, живота после смрти и замишљања другачијих могућности чулног опажања. Овоземаљска љубав приказана је као пуки увод у узвишенију везу која постоји на другим световима, а интелектуална и психичка повезаност кључни је весник који најављује да се љубав наставља и после смрти. У слици далеке будућности двадесет и петог века у *Смаку света* љубав постаје сама себи циљ и сврха (FLAMMARION 1894: 278), а склапање бракова и обавеза стварања потомства постају готово неважни. На психичкој повезаности се нарочито инсистира у *Стели* кроз мотив хипнозе (FLAMMARION 1925a: 280–281), али и приказивањем двојника у два различита наврата, пошто и Рафаел и Стела виде сабласне прилике које илуструју интензитет магнетичке повезаности између ова два лика (FLAMMARION 1925a: 291; 297). У *Уранији* се посебно поцртава „церебрална” природа везе између Жоржа и Икле: „За физиолога, обоје би били живо сведочанство чињенице да, супротно популарном веровању, сва уживања потичу из мозга, а интензитет осећаја одговара психичкој осетљивости бића.”¹³² (FLAMMARION 1891: 140)

Ипак, иако се љубавна тематика изражава кроз отворено величање умне и бестелесне димензије, спајање љубавних мотива са мотивом ванземаљског живота често у први план ставља нове и посебне морфолошке и чулне способности космичких бића, чиме се телесност ипак враћа као важна категорија у обради овог питања. Блискост заљубљених ликова се, на пример, често изражава кроз мотив сеобе душа, то јест замене тела између љубавника. У *Лумену* и у *Уранији* се дословно истим речима описује цивилизација која на Сиријусу, односно на Андромеди, користи замену тела супружника како би продубила љубавно искуство и степен познавања између два бића:

Такође понекад видимо како два бића, уједињена тако нежним и снажним везама љубави, врше сличну размену тела после неколико година сједињења: душа мужа долази да се настани у телу жене, и обрнуто, до краја њиховог постојања. Интимно искуство живота за сваког од њих постаје неупоредиво потпуније.¹³³ (FLAMMARION 1873: 233; 1891: 34)

¹³⁰ У оригиналу: « L’amour voit peut-être plus juste et plus loin que la raison. » (FLAMMARION 1924: 79)

¹³¹ У оригиналу: « – Ne pensez-vous donc pas que l’on puisse s’aimer toujours?

– Mais nous ne vivrons pas toujours !

– Ah ! vous croyez à la mort ? Moi, *je n’y crois pas* » (FLAMMARION 1924: 78).

¹³² У оригиналу: « Ils eussent été tous deux, pour un physiologiste, le témoignage vivant du fait que, contrairement à l’appréciation vulgaire, toutes les jouissances viennent du cerveau, l’intensité des sensations correspondant à la sensibilité psychique de l’être » (FLAMMARION 1891: 140).

¹³³ У оригиналу: « On voit aussi parfois deux êtres, unis par les liens si doux et si forts de l’amour, opérer un pareil échange de corps après plusieurs années d’union: l’âme de l’époux vient habiter le corps de l’épouse, et réciproquement, pour le reste de leur existence. L’expérience intime de la vie devient incomparablement plus complète pour chacun d’eux » (FLAMMARION 1873: 233; 1891: 34).

У *Лумену*, истоимени дух проналази жену која је била његова супруга на Земљи. Штавише, управо њено присуство на звезди Капели јесте разлог што се Лумен сели на тај свет након смрти на Земљи. Љубавна тематика изражена је кроз посматрање и проживљавање прошлости. Изоштрени вид духова, који им омогућава да посматрају слике прошлости у светлосним зрацима, кључан је за изражавање и проживљавање љубавног осећања. Лумен и Ејвлис настављају своју љубав у загробном свету тако што поново могу да посматрају свој заједнички живот на Земљи:

Волели смо да враћамо поглед на ову светлећу тачку, у којој нам је наше тренутно стање омогућавало да разликујемо читав један свет; волели смо да прошлост нашег сећања венчамо са садашњошћу која нам је стизала на крилу светлости; и, у заносу, у који нас је бацила ова посебна и нова стварност, жарко смо желели да се догађаји наше младости поново укажу пред нама.¹³⁴ (FLAMMARION 1873: 69)

Други начини изражавања и доживљавања љубави отварају се пред постојањем могућности да се ликови инкарнирају у ванземаљским телима. То најбоље показује кратка прича „Једна љубав међу звездама” (*Un amour dans les étoiles*) из збирке *Звездани снови* (*Les Rêves Etoilés*). У овом тексту, преминула девојка Дора посећује свог вереника Андреја како би му открила тајне свог новог живота на звезди Албирео. Она приповеда о „систему сунца плавог Албирео”, где је љубав савршенија и интензивнија него на Земљи, због постојања једног од седамнаест чула, електричног „чула љубави” помоћу кога се могу поимати невидљиви зраци и вибрације које тела пројектују. Искуство љубави на Земљи окарактерисано је као сиромашно, као „музика коју слуша глув човек”¹³⁵ (FLAMMARION 1896: 11). Затим Дора на крилима одводи јунака под шарена сунца своје нове постојбине, где му открива свој прави изглед. Слетањем на планету она постаје „жена – вилин коњиц”:

У својој раздраганости, у свом усхићењу хтедох је загрлити и са њених божанских усана наслађивати се њеном љубави; али, тек што је ногом стала на земљу, а њен земаљски облик одмах се преобрази у други неки, сличан оним бићима каква смо сретали кроз ваздух. То не беше више моја Дора. У осталом она беше још лепша и још сјајнија и крај ње осетих да сам само земаљски црв.¹³⁶ (FLAMMARION 1896: 15)

Ново ванземаљско тело подразумева необичне одлике као што су крила и различити пипци, али се нова појава јунакиње описује као још лепша него на Земљи. Више него у другим Фламарионовим текстовима, љубав, као и различите могућности да се она искуси на другој планети, постају непосредна мотивација за космичко путовање у овој причи. Присутан је чак и приказ самоубиства јунака који пије отров како би се што пре придружио вереници, мада оквирни наратив у причи оставља отвореним питање да ли је путовање на Албирео било халуцинација.

¹³⁴ У оригиналу: « Nous aimions, en effet, retourner nos regards vers ce point lumineux, où notre condition actuelle nous permettait de distinguer un monde ; nous aimions marier le passé de notre souvenir au présent qui nous arrivait sur l'aile de la lumière ; et dans l'extase où nous plongeait cette singularité si nouvelle pour nous, nous cherchions ardemment à voir reparaître devant nous les événements de notre jeunesse » (FLAMMARION 1873: 69).

¹³⁵ У оригиналу: « Vous éprouvez l'amour à peu près comme le sourd entend la musique » (FLAMMARION 1896: 11).

¹³⁶ У оригиналу: « Dans mon ravissement, dans mon extase, je voulus la saisir entre mes bras et savourer sur ses lèvres divines l'exquis bonheur d'être aimé d'elle, mais à peine eût-elle touché le sol que sa forme terrestre, instantanément, fut transformée en une autre pareille à celle des êtres que nous avions rencontrés volant dans les airs. Ce n'était plus ma Dora. Pourtant, elle était plus belle encore et plus radieuse, et, auprès d'elle, je sentis que je n'étais qu'un ver de terre » (FLAMMARION 1896: 15).

Можемо закључити да је жеља за знањем (*libido sciendi*) у Фламарионовим делима често обележена еротским елементима, што се најочигледније уочава кроз приказе љубавних парова који заједно изучавају астрономију. Међутим, и садржај знања које се у делима открива често је еротизован, пошто су ванземаљска бића која ликови у текстовима откривају после смрти често описана кроз обележја њиховог љубавног живота.

3.3.5. Однос појединца према друштву

Однос према друштву у Фламарионовим делима обележена је недоследностима и унутрашњим тензијама: с једне стране, научник жели да своје знање подели са што већим бројем слушаца и читалаца док, с друге, осуђује своју околину и осећа се отуђеним од ње. У свом популаризаторском раду и јавном животу, Фламарион је учествовао у настојањима да се образовање учини доступним што већем броју људи, нарочито сиромашним радницима и женама. Ипак, његови текстови показују растрзаност између интелектуалног елитизма и жеље за демократизацијом знања, то јест потребе да наука буде широко распрострањена. У Фламарионовим текстовима, став појединца према знању, његова воља да се стално усавршава одређују његову вредност у оквиру друштвених система.

Често се критикује незнање које је широко распрострањено, као и одсуство свести о природним законима. Ова замерка појављује се у готово свим Фламарионовим делима, мада је у књижевним текстовима израженија и јаче изречена. У есејистичком тексту „Идеја о могућности општења са другим световима” (*Idée d'une communication entre les mondes*) налазимо строгу осуду особина већине људи који живе приземним и непромишљеним животом:

Они се баве јелом и пићем, размножавањем, гомилањем разних предмета, међусобним патриотским прождирањем и умирањем; али када треба да се запитају где су и шта је универзум, то их се нимало не тиче. Урођено незнање им је довољно. Живе усред неба, а да то не знају и не уживају ни на који начин у интелектуалној срећи коју неколицина узвишених умова везује за спознају истине.¹³⁷ (FLAMMARION 1896: 182)

Најоштрија Фламарионова критика ипак је упућена доконој аристократији и богатим рентијерима који имају времена и средстава да се посвете науци, али то не чине. Такав је, на пример, приказ окружења војводе Де Жимијења, Стелиног монденског вереника са почетка истоименог романа. У поглављу под насловом „Епикурејска вечера” приказано је преклапање фрагмената различитих разговора које Стела слуша током монденске вечере, и у којима се напоредо и без икакве квалитативне разлике говори о позоришту, коњичким тркама, и последњим вестима из црне хронике. Јунакиња се на почетку романа увек није сусрела са научном литературом која ће је коначно одвојити од монденског живота, али је већ на овом месту приказана њена збуњеност и урођена одбојност према површним разговорима. У истом поглављу изречена је и оштра осуда на рачун савремене књижевности у дугој размени мишљења између групе младића из отменог друштва и старијег грофа де Ноармутјеа, кроз кога Фламарион проговара као аутор. У алузији на Золина дела, опонашање говора најнижих

¹³⁷ У оригиналу: « Ils s'occupent à manger et à boire, à se reproduire, amasser des objets de diverses natures, à s'entre-dévorer patriotiquement et à mourir; mais quant à se demander même où ils sont et ce que c'est que l'univers, ce n'est point leur affaire. L'ignorance native leur suffit. Ils vivent au milieu du ciel sans le savoir et sans jouir en aucune façon du bonheur intellectuel attaché par quelques esprits d'élite à la connaissance de la vérité » (FLAMMARION 1896: 182).

слојева друштва и „скатолошка” тематика, који забављају млађу генерацију, сматрају се недостојним узвишених претходника као што су Молијер, Ла Бријер, Лафонтен или Волтер које Фламарион представља као књижевне узор (FLAMMARION 1925a: 110). Позитивно мишљење не добијају ни савремени песници, пошто се износи сатирична верзија херметичног сонета господина Бјенармеа (у овом примеру, јасна је паралела са Малармеовим делима). Као спољни посматрач ових разговора, Стела сажаљева „лилипутанске” хоризонте и „интелектуално слепило” свог окружења које се бави само својим непосредним проблемима и површном тематиком. Научна и мистична дела која Стела чита касније током романа приказана су као противтежа свету из ког је потекла, и она се описују као „дах свежег ваздуха” који је „избавља из тамнице”. (FLAMMARION 1925a: 118)

Могло би се закључити да у периоду од настанка *Ураније* до *Стеле* у Фламарионовом стваралаштву долази до повлачења, затварања у односу на свет и све већег изражавања цинизма према људском роду уопште. Лик Ураније заветује приповедача тог романа да учествује у стварању и ширењу нове науке, као што се и дух Жоржа Спероа враћа на Земљу да би открио знања о животу на Марсу после смрти на Земљи. Муза астрономије у *Уранији* дословно говори о томе да треба пронети „буктињу Астрономије” свим путевима и што више раширити знање међу свим слојевима друштва:

Свак је позван да га светлост обасја, свака жедни за тим, особито они који су унижени, који немају нигде ништа, јер они више мисле, они чезну за науком. Међутим, они који су свачега сити и не виде колико им је незнање, па се још поносе њиме и што од њега не одмичу. Да, светлост Астрономије треба да се разаспе по свету, треба да продре у масу народну, да просвети савест и уздигне срце.¹³⁸ (ФЛАМАРИОН 1892: 62)

Исти однос заступају и два духа која посећују Испитивача¹³⁹ у *Лумену*, односно, у наставку приче, *У Бескрају*, и обећавају да се тек након смрти могу открити и разумети додатне истине. У *Стели*, напротив, јунакиња се придружује научнику-Самотњаку чије књиге уживају велики углед и популарност код публике, али љубавни пар задржава своја истраживања за себе. Истиче се да су астрономи изузетни и привилеговани, зато што су јунаци у роману међу реткима у Француској и на целом свету који су посматрали звезде телескопом. Стелин свет увећава се знањем, али спољно окружење и друштво постају све мање важни, што се очитује и кроз изостајање готово свих других ликова од тренутка када се у роману срећно остварује љубав између Стеле и Рафаела. Лично и појединачно усавршавање кроз образовање постаје важније од шире друштвене слике. На тај начин, Фламарион се у својим књижевним приказима парадоксално удаљава од своје широке просветитељске намере која остаје затворена у круг појединаца који су већ посветили свој живот науци.

Осим негативног односа према незнању, Фламарион најснажнију друштвену критику упућује поводом ратова и свих врста оружаних сукоба. Иако се у суштини одређивао као социјалиста (LA COTARDIÈRE, FUENTES 1994: 245) што је у складу са његовим филозофским опредељењима, Фламарион се никада није продубљеније бавио политичким питањима свог доба. Највећег трага на његово стваралаштво оставиле су тешке успомене на Француско-пруски рат и искуство Париске комуне. Пацифизам се као став појављује у готово свим дужим

¹³⁸ У оригиналу: « Tout le monde est appelé à recevoir la lumière, tout le monde en a soif, surtout les humbles, surtout les déshérités de la fortune, car ceux-là pensent davantage, ceux-là sont avides de science, tandis que les satisfaits du siècle ne se doutent pas de leur ignorance et sont presque fiers d'y demeurer. Oui. La lumière de l'Astronomie doit être répandue sur le monde; elle doit pénétrer jusqu'aux masses populaires, éclairer les consciences, élever les cœurs » (FLAMMARION 1891: 53–54).

¹³⁹ У првој верзији *Лумена*, која је објављена у периодичи, саговорник духова именован је као „Онај који је жедан” (*Sitiens*) чиме се додатно потцртава потреба за знањем у Фламарионовим делима, која је често приказана као најважнија од свих потрага (CHAPERON 2011: 65).

приповедним целинама, а понекад постаје и основна тема текста. Већ у *Лумену* Фламарион представља верске ратове који су поделили планету Делта у сазвежђу Андромеде, и тако истовремено осуђује и верски фанатизам и политичко користољубље који су присутни и на Земљи. Есеј „Људска глупост” (*La Bêtise humaine*) из збирке *На небу и на земљи* (*Dans le ciel et sur la terre*) у потпуности је посвећен критици ратовања, које уништава плодну земљу, жртвује људске животе и задужује све државе широм света. Песимистично се истиче: „Људи су створени таквима: потребни су им господари, потребни су им целати, потребна су им недаћа. Још много година ћемо гледати како деведесет девет људи од стотину осећа потребу да се убијају; а стотог, који их назива лудима, још дуго ће сви сматрати утопистом”¹⁴⁰ (FLAMMARION 1886a: 394). У закључку се поглед измешта ван Земље, и Фламарион се пита да ли би се становници Сиријуса или Капеле смејали Земљанима када би видели како живе. Прича „Разговор са Марсовцем” (*Conversation avec un Martien*) из *Филозофских прича* (*Contes philosophiques*) драматизује управо овакву наративну ситуацију, па се становник друге планете поставља као Монтескјеов „Персијанац”, који у дијалогу открива Земалске обичаје који су му страни, и нарочито се чуди ратоборној природи Земљана. Марсовац изражава чуђење на отмене униформе, сабље које се сијају на сунцу, шарене заставе и друге наизглед лепе предмете који су у служби проливања крви, а наратор приче му заједљиво објашњава да је рат стара људска навика, којој не треба увек ни разлог, ни повод.

Превазилажење уочених негативних аспеката друштва у Фламарионовим делима могуће је само на другим планетама или у далекој будућности. *Смак света* приказује спор развој цивилизације током векова, и представља најразвијенију слику друштвеног уређења код Фламариона. Он не сматра нужно своје замишљено друштво двадесет петог века као идеално (нарочито се осуђује улога штампе и лажних вести), већ своју визију представља као рационално засновану антиципацију промена које би се могле одиграти у наредним вековима. Будућност Земље сагледава се из глобалне перспективе, нема детаљнијих описа појединачних судбина, те се описују увођење права гласа за жене, брисање граница и успостављање Уједињених европских држава,¹⁴¹ као и напредак науке који омогућава чување сунчеве енергије или изуме као што је телевизија. Међутим, иако је остварена политичка и родна једнакост, интелектуални елитизам остаје не само присутан већ и додатно развијен. Као што смо већ поменули у опису дела, у овој верзији будућности нарочите предности добијају они који се баве умним радом, то јест научници који од „доконих” људи преузимају животну енергију и два сата у току дана (FLAMMARION 1894: 280). На сличан начин осмишљен је и развој репродукције: рађање деце постаје ретко у вишим слојевима друштва, у којима љубав постаје сама себи циљ (FLAMMARION 1894: 278).

Када је реч о сликама друштвених скупина на другим планетама, оне су обично представљене као значајно различите и напредније од становника наше планете. Следећи одломак из *Ураније*, у ком се описују становници једне планете из сазвежђа Андромеде, могао би се сматрати узорним примером Фламарионовог описа ванземаљских друштава:

Овај ти се свет чини чудноват, примети Уранија, и ти се питаш, какве ли мисли могу бити у ових створења, какви ли су им обичаји, каква ли им је историја, какве ли су им врсте уметности, књижевности и науке. [...] Знај само то, да су им очи надмашније од ваших најбољих телескопа, да им се сав живчани систем узталаса, кад прође поред њих каква репатица, и да њиме онако електрично

¹⁴⁰ У оригиналу: « Les hommes sont ainsi faits: ils ont besoin de maîtres, ils ont besoin de bourreaux, ils ont besoin de malheurs. On verra, pendant de longues années encore, quatre-vingt-dix-neuf hommes sur cent éprouver la nécessité de s'entrepoigner ; et le centième, qui les traitera de fous, sera longtemps lui-même considéré comme un utopiste » (FLAMMARION 1886a: 394).

¹⁴¹ Идеја Уједињених европских држава вероватно је надахнута Игоовим говором на Париској мировној конференцији 1849. године који је имао великог одјека у јавности (види: METZIDAKIS 1994).

брзо сазнају за ствари које ви на Земљи никад докучити нећете. [...] Уосталом, ова створења се баве само научним истраживањима, то јест она проучавају само природу. Она не знају за оне три страсти, у којима се истроши највећи део земаљскога живота, за незајажљиву страст за богатством, ни за политичко честољубље, ни за љубав, јер њима не треба ништа да живе, нити се она деле на народности, нити имају какве друге владе, до једног управног савета, и зато што су она и мушко и женско у једном.¹⁴² (ФЛАМАРИОН 1892: 28–29)

У овој представи ванземаљског света мање пажње посвећено је разрађеним приказима живота заједнице, а уместо објашњења ове врсте, појављује се опис грађе самих становника. На овај начин, морфолошке и физиолошке одлике необичних бића постају кључни елемент у стварању њиховог друштвеног поретка, то јест, присуство изузетних чула и способности које су урођене на одређеној планети доводи до последичног превазилажења различитих проблема који владају на Земљи. Чулна и интелектуална напредност у сазвежђу Андромеде дозвољава описаним бићима да се ослободе робовања страстима које спутавају становнике Земље, и посвете проучавању природе које Фламарион види као суштинску потрагу за смислом. У *Уранији* се, током путовања у пратњи музе, приказује низ различитих планета на којима физичко устројство обликује друштвени систем; тако се, на неким од поменутих светова, бића лако и савршено споразумевају зато што своје мисли и осећања пројектују у виду слике или обојене светлости, те је тиме нестала потреба за даљим уређивањем међусобних односа. Негативни прикази су ређи, мада се помиње и свет на којем уши становника имају опне које им дозвољавају да изаберу шта ће чути, па су, на пример, политичке несугласице на овом свету приказане као нерешиве. Слажемо се са оценом да су планетарни светови у Фламарионовим делима углавном „физиолошки осмишљене Аркадије” (СНАРЕРОН 2011: 128), идеализовани прикази необичних бића која живе у хармонији са својим природним окружењем, а идеална природа ових светова огледа се увек и у посвећености интелектуалном раду.

Могућност да човек у некој од наредних инкарнација постане становник ових савршенијих ванземаљских друштава такође је обележена елитистичким тежњама које смо поменули. Веровање о томе које ће душе наставити да се усавршавају после смрти у Фламарионовим делима у непосредној је вези са њиховим умним залагањем за време живота. Иако у научнопопуларним текстовима критика незнања обично служи да подстакне читаоце да развијају нова знања и уживају у поступку учења, пред крај живота, у свом обимном прегледу спиритистичких појава *Смрт и њене тајне (La Mort et son Mystère)* Фламарион изражава презир према онима који живе „непромишљеним” животом:

Неретко пролазим испред врата трговца вином црвеног лица који увек групама пијанаца досипа мање или више разводњена пића и слуша њихове различите политичке свађе. Псовке и подсмех обилују, на радост саговорника. Какви ли ће ови људи бити након смрти? А милиони сељака који никада ни о чему нису размишљали, чији свет може да стане у орахову љуску? А безброј доконих у

¹⁴² У оригиналу: « Ce monde te paraît fantastique, fit Uranie, et tu te demandes quelles idées peuvent avoir ces êtres, quelles mœurs, quelle histoire, quelles espèces d'arts, de littérature et de sciences. [...] Sache seulement que leurs yeux sont supérieurs à vos meilleurs télescopes, que leur système nerveux vibre au passage d'une comète et découvre électriquement des faits que vous ne connaîtrez jamais sur la Terre. [...] Ils ne s'occupent, du reste, que de recherches scientifiques, c'est-à-dire de l'étude de la nature. Les trois passions qui absorbent la plus grande partie de la vie terrestre, l'âpre désir de la fortune, l'ambition politique et l'amour, leur sont inconnues, parce qu'ils n'ont besoin de rien pour vivre, parce qu'il n'y a pas de divisions internationales ni d'autre gouvernement qu'un conseil d'administration, et parce qu'ils sont androgynes » (FLAMMARION 1891: 22–24).

великим градовима? Једном речју, шта ће бити са свим тим глупим, необразованим, бескорисним или штетним бићима?¹⁴³ (FLAMMARION 2021: 753)

Ставовима да су они који су необразовани бескорисни за друштво Фламарион се приближава популарним деветнаестовековним теоријама о друштвеном дарвинизму, односно еугеници, по којој закони природне селекције делују и у друштвеном животу, па се верује да одлике које се сматрају непожељним временом треба потиснути и искоренити.¹⁴⁴ Значајна разлика јесте што у Фламарионовим текстовима негативна особина, односно необразовање није урођено, мада се не разматрају превише разлози због којих већина становника Земље не може да се образује. Можда и на основу сопствене биографије и одлучности да самостално надомести недостатак формалног образовања, Фламарион сматра да је сваки појединац одговоран за своје интелектуално уздизање. Занимљиво је да Фламарион у поменутом одломку однос према заслуги и користи у друштву преноси и на загробни живот, па се поставља питање какво би у међупланетарном простору било постојање људи које критикује.

Давно пре *Смрти и њених тајни*, у *Уранији* се износи теорија по којој не настављају све душе пут усавршавања након смрти. У поглављима у којима Жорж Сперо разрађује и износи своју концепцију о животу после смрти понавља се идеја да највећи део душа ни не слуги истину о свом постојању, па се поставља питање: „Благи Боже, шта ће њима бесмртност?”¹⁴⁵ (FLAMMARION 1891: 122). Даље се говори о разлици између „успаваних” и мислећих честица, од којих се прве не разликују од било ког другог атома, чиме се имплицитно закључује да не настављају да живе вечно. Само умно подстакнуте и будне душе настављају да се усавршавају и баштине различита достигнућа остварена на Земљи: „Душе које мисле остају привилегија интелектуалног живота. Оне чувају наслеђе човечанства и увећавају га за будућност.”¹⁴⁶ (FLAMMARION 1891: 123). Овакво виђење у начелу је недоследно спиритистичком учењу, по коме све душе настављају да живе након смрти на Земљи, и настављају да се реинкарнирају, ма колико спор био њихов пут ка напретку. Код Фламариона, за необразоване и незаинтересоване пут се завршава на Земљи. Упадљиво је да иако се запажа да су патолошка друштвена стања распрострањена, нема продубљенијих покушаја да се открију узроци који производе овакве околности. Нагласак углавном остаје на критици и набрајању негативних страна људских друштава:

Погледајте на тренутак Земљу. Какав тужан, какав жалостан приказ! Какав свет беде и глупости! Све то мноштво погнуто према земљи коју с муком гребе не би ли измолило свој хлеб! Све те главе нагнуте ка материји уместо да се уздигну ка посматрању природе! Сав тај напор и труд, који са собом носи слабост и болест! Све да би се скупило мало злата о свачијем трошку! Искоришћавање човека од човека! Касте, аристократија, крађа и рушевине!

¹⁴³ У оригиналу: « Je passe assez souvent devant la porte d'un marchand de vins à la face rubiconde, que je vois toujours occupé à verser à des groupes d'ivrognes des boissons plus ou moins frelatées et à écouter leurs querelles politiques variées. Les jurons et les quolibets vont leur train, à la joie des interlocuteurs. Que seront tous ces gens-là le lendemain de leur mort ? Et les millions de paysans qui n'ont jamais pensé à rien, dont l'horizon tient dans une coquille de noix ? Et les innombrables badauds des grandes villes ? En un mot, toutes les brutes, tous les incultes, tous les êtres inutiles ou nuisibles ? » (FLAMMARION 2021: 753)

¹⁴⁴ Извесно је да је Фламарион био упознат са теоријама Макса Нордауа о „дегенерацији” (*dégénérescence*) цивилизације, а сличне ставове заступао је и Фламарионов пријатељ, филозоф Фердинанд Хефер (Ferdinand Hoefer), аутор дела *L'Homme devant ses oeuvres* које је утицало на обликовање Фламарионове филозофије (CHAPERON 2011: 144–150). Антисемитички ставови, који су били широко распрострањени у Француској у деветнаестом веку, такође се огледају у појединим Фламарионовим текстовима. У *Смаку света* изразито негативно је приказан јеврејски новински магнат који манипулише измишљеним вестима о проласку комете и тако уноси панику у јавност.

¹⁴⁵ У оригиналу: « Que feraient-ils, grands Dieux ! de l'immortalité ? » (FLAMMARION 1891: 122).

¹⁴⁶ У оригиналу: « Les âmes qui pensent restent l'apanage de la vie intellectuelle. Elles conservent le patrimoine de l'humanité et l'accroissent pour l'avenir » (FLAMMARION 1891: 123).

Амбиције, престоли и ратови! Једном речју, лични интерес, увек себичан, често прљав, и владавина материје над духом [...] ¹⁴⁷ (FLAMMARION 1873:193).

Фламарионова идеологија обележена је чврстим веровањем у могућност појединачног и колективног напредовања, које подразумева стално и упорно превазилажење постојећих недостатака и проблема који су присутни у друштву. Воља за усавршавањем кроз стицање знања постаје неопходан предуслов за пут прогреса. У текстовима се јасно уочава разочарање тренутним стањем човечанства, па чак и презир према различитим слојевима друштва, тешко помирљив са просветитељском мисијом популаризатора који се обраћа широкој публици. У Фламарионовој фикцији и есејистици подела на оне који мисле, и самим тим завређују своје место на Земљи и на другим, савршенијим планетама након смрти, и оне који након смрти заувек нестају, остаје строга и непромењива.

¹⁴⁷ У оригиналу: « Regardez un instant la Terre. Voyez quel triste, quel désolant spectacle ! Quel monde de misère et d'abrutissement ! Toutes ces multitudes courbées vers le sol qu'elles grattent avec peine pour lui demander leur pain ! toutes ces têtes penchées vers la matière au lieu d'être élevées pour la contemplation de la nature ! tous ces efforts et ces labeurs, traînant après eux la faiblesse et la maladie ! tous ces trafics pour amasser un peu d'or aux dépens de tous ! l'exploitation de l'homme par l'homme ! les castes, les aristocraties, les vols et les ruines ! les ambitions, les trônes et les guerres ! en un mot, l'intérêt personnel, toujours égoïste, souvent sordide, et le règne de la matière sur l'esprit [...] (FLAMMARION 1873:193).

4. Поетички и жанровски аспекти Фламарионовог дела

Испитивању жанровских одлика Фламарионовог књижевног стваралаштва не можемо приступити са строгог нормативног становишта не само зато што се такав став начелно показао погрешним (SCHAEFFER 1989) него и зато што је реч о делима која спајају фикцију и научнопопуларни садржај, и као таква садрже обележја разних жанровских традиција и изражајних облика. Корпус најважнијих Фламарионових књижевних текстова, иако релативно сужен, није сасвим једноличан. Тако, на пример, *Лумен* комуницира с традицијом филозофског дијалога, док се *Смак света* може довести у везу с апокалиптичном књижевношћу, а *Стела* са сентименталним романом. Сва ова дела настоје да на пријемчив и једноставан начин понуде преглед основних знања о астрономији, али и да прикажу нарочит идеалистички и спиритистички поглед на свет и космос. Сплет ових вишеструких и разнородних тежњи даје Фламарионовим делима облик еклектичних и жанровски хибридних текстова, који се налазе на пресеку научнопопуларног, филозофског и фантастичног дискурса.

Као што смо поменули у уводним разматрањима, Фламарион књижевне текстове доживљава као прилику да искаже своје филозофске ставове, па их махом смешта у категорију „филозофских дела”. То и сам потврђује у предговору *Прича о бескрају*, када говори о томе да је један део читалаца у овом делу видео „само игре уобразиље, фантазију и забавну астрономију”, док Фламарион као аутор доживљава ово дело као „суштински научну студију о физиолошким условима вечног живота у бескрајном свемиру”¹⁴⁸ (FLAMMARION 1873: VI). Поред ове класификације, он уводи и сопствену, описну жанровску етикету „звездани роман” (*roman sidéral*),¹⁴⁹ којим одређује романе *Уранија* и *Стела*, мада није оставио никакво јасније тумачење или дефиницију овог термина. Могуће је да је реч само о синониму за астрономски роман, или термину који има за циљ да јасније разлучи фикционална од нефикционалних дела, али остаје чињеница да код аутора постоји свест о овом приповедном корпусу као засебном делу његовог стваралаштва. Уопштено говорећи, експлицитни аутопоетички ставови су ретки у Фламарионовим делима. У аутобиографском тексту *Биографске и филозофске успомене једног филозофа* говори се само о настанку *Лумена*, јер је овај аутобиографски текст посвећен периоду до краја Француско-пруског рата, пре настанка осталих књижевних дела. Подаци које даје о књижевном обликовању *Лумена* кратки су и не откривају нарочито много о поступку настанка текста: „Мој астрономски роман *Лумен* спонтано је настао у мом уму. Форма дијалога између мртве и живе особе, коју сам замислио, чинила ми се најбољом – па чак и једином могућом – за ту врсту огледа.”¹⁵⁰ (FLAMMARION 1911a: 332). Могло би се чак и рећи да на овом месту Фламарион донекле замеће траг. Скретањем пажње на астрономски феномен брзине светлости, који је центру *Лумена*, он умањује чињеницу да дијалог са покојником није пуко реторичко средство, већ је на значајан начин тематизовано у оквиру текста.

У постојећој литератури питање жанровске припадности Фламарионовог стваралаштва није систематичније обрађивано, мада се проучаваоци, као што ћемо видети, успутно осврћу на појединачне елементе који приближавају Фламарионова дела одређеним генолошким

¹⁴⁸ У оригиналу: « C'est ici, en effet, une étude essentiellement scientifique des conditions physiologiques de la vie éternelle dans l'univers infini » (FLAMMARION 1873: VI).

¹⁴⁹ Термин „звездани роман” налазимо готово искључиво као одредницу Фламарионових текстова, мада се овим именом у једном случају у француској периодици описује и Велсов *Рат светова* (*The War of the Worlds*) (SAINTE CROIX 1899: 3).

¹⁵⁰ У оригиналу: « Mon roman astronomique de *Lumen* venait de se créer spontanément dans mon esprit. La forme de dialogue entre un mort et un vivant, que j'imaginai, me parut être la meilleure – et même la seule possible – pour ce genre de démonstration » (FLAMMARION 1911a: 332).

одредницама¹⁵¹ као што су утопија, научна фантастика и научно-чудесна књижевност. Постоји сродност између поменутих жанровских линија с којима се Фламарионово дело може упоредити. Ове везе показују његову свест о постојању одређене наративне традиције, која сеже од античких фантастичних путовања до савремених научнопопуларних списа. Дијалог Фламарионових текстова с овим жанровским традицијама омогућава да се његово место сагледа у односу на могуће претходнике и савременике у француској и европској књижевности.

Поставља се још и питање да ли, и у којој мери, спиритистичка компонента Фламарионових дела обликује њихов жанр, и да ли се, у ширем смислу, може говорити о постојању „спиритистичког жанра” у књижевности. С једне стране, постоје мишљења да су наративне форме у чијим оквирима се јавља утицај спиритизма разноврсне, те би било непрецизно говорити о јединственом књижевном спиритистичком жанру¹⁵² (D’ANDREA 2014: 17). С друге стране, постоје ставови да се одређена дела могу сматрати остварењима „спиритистичког жанра” који се не издваја својим наративним поступцима већ тематским елементима (РАДУЛОВИЋ 2009б: 165). Чињеница је да су многи романи објављени у Француској током друге половине деветнаестог века и почетком двадесетог носили поднаслов „спиритистички роман”¹⁵³ (*roman spirite*), као и да су спиритисти у својим часописима присвајали одређена књижевна дела као сагласна са њиховим веровањима.¹⁵⁴ Међутим, ако прихватимо тематски критеријум као довољан за одређење засебног спиритистичког жанра, намеће се проблем разликовања узгредног присуства спиритистичких мотива и слика у појединим текстовима од текстова у којим су спиритистичка веровања средишња тема. Као што се и саме спиритистичке појаве могу посматрати у ужем или ширем опсегу, тако и у књижевним текстовима постоје случајеви у којима се духови појављују на начин који је у складу са спиритистичким теоријама о опстанку душе и комуникације са њом, али и још већи број текстова у којима су, у већој или мањој мери, заступљени мотиви медијума, телепатије, хипнозе, телекинезе, факиризма и реинкарнације (BUARD 2017: 304). Осим тога, треба разликовати и однос рационалног и фантастичног тумачења и представљања појава у сваком појединачном тексту, јер се, нарочито у делима са доминантним елементима детективског романа,¹⁵⁵ спиритизам често раскринкава као последица преваре. У наставку ћемо видети и да се мотиви парапсихолошких феномена често јављају у научно-чудесним текстовима с почетка двадесетог века.

У наставку текста посматраћемо Фламарионова дела у односу на следеће традиције као могуће смернице за тумачење њихове хибридне природе: популарна астрономија, фантастична путовања, утопија и научна фантастика. За разумевање Фламарионовог односа према књижевности значајно место има дело *Измишљени светови и стварни светови* (*Les Mondes imaginaires et les mondes réels*, 1865). Овај текст настао је као продужетак његовог првог дела о мноштву насељених светова. Прва половина посвећена је прегледу астрономских чињеница

¹⁵¹ У нашој анализи Фламарионових књижевних текстова, појам „жанра” не користи се у значењу књижевне врсте као најниже генолошке јединице са строго одређеним формалним обележјима, већ као ознака припадности заједничкој традицији, „најшири скуп особина уметничке појаве која се приближава сложеним особинама (књижевног) рода” (ЈОВИЋ 2006: 5)

¹⁵² Ово запажање је нарочито значајно уколико се (као што је то случај у студији П. Д’Андреа) у обзир узму и пародије на спиритистичке теме, које су се често јављале у облику драмских водвиљских комада, и које се значајно разликују од спиритистичких романа.

¹⁵³ Најкомплетнији попис ове популарне књижевности на француском језику може се наћи у BUARD 2017 и MARÉCAILLE 2019.

¹⁵⁴ Алан Кардек је у часопису *Revue Spirite* писао приказе романа које описује као спиритистичке (на пример, у ову групу убраја тематски разнородна дела, као што су *Spirite* Теофила Готјеа и *Double vue* Елија Бертеа) (KARDEC 1865b: 360–366).

¹⁵⁵ Такав је случај у роману Мориса Ренара (Maurice Renard) *Орлакове руке* (*Les Mains d’Orlac*, 1920) или *Душа ноћи* (*L’Ame de minuit*, 1923) Мориса Левела (Maurice Level).

и хипотеза о могућим становницима других планета Сунчевог система, док се друга половина, значајнија за нас, бави, као што открива поднаслов дела, „критичким прегледом научних и романескних, старих и нових теорија о насељености других планета” (*revue critique des théories humaines, scientifiques et romanesques, anciennes et modernes sur les habitants des astres*). Ово дело чини један од првих прегледа књижевности о путовањима на друге светове на француском језику. Избор дела о којима се говори у *Измишљеним и стварним световима* представља хронолошки спој научних и књижевних текстова, које Фламарион пре свега сагледава са позиције научне веродостојности и вероватности чињеница о којима се приповеда, али се ово остварење може посматрати и као Фламарионова књижевно-критичка позиција у односу на дела која претходе његовом.

4.1. Популарна астрономија и фантастично путовање

Целокупно Фламарионово интелектуално стваралаштво, па тако и књижевни текстови, усмерено је превасходно на излагање астрономских знања за широко читалаштво, чиме се његова дела уписују у традицију жанра популарне астрономије. Као што смо већ показали, у нефикционалним делима као што је *Популарна астрономија*, и у есејима из *Звезданих снова* и *На небу и на земљи*, велика пажња се придаје сликовитом и упечатљивом приказивању небеских феномена. У свим приповедним делима, *Причама о бескрају*, *Уранији*, *Смаку света* и *Стели*, значајно место у тексту посвећено је астрономским садржајима, а поступак преноса и саопштавања знања изузетно је развијен. Међутим, у овом фикционалном скупу Фламарионових дела, потреба да се ослика устројство космоса приказана је и као оплемењујућа потрага за истином, односно као путовање кроз небески простор и време. Зато се његова дела могу посматрати и у оквирима традиције планетарних романа, односно фантастичних путовања на друге планете, која своје почетке има још у античкој књижевности. Историјски корпус дела која чине традицију популарних астрономија и фантастичних путовања спаја научно-дидактичке и књижевне тежње, које се у различитим делима јављају у различитој размери. У *Измишљеним и стварним световима*, у поглављу које се бави античким периодом, Фламарион разликује дела античких писаца по степену њихове фикционалности. С једне стране издваја „романсијера” Лукијана и његову *Истиниту причу* (*Ἀληθὴ διήγηματα*) као пример ремек-дела књижевности, „једно од најдомишљатијих и најзанимљивијих, али уједно и најслободнијих дела” (FLAMMARION 1874: 216). С друге стране, Лукијану супротставља „историчара” Плутарха, који у спису *О Лицу које се види на Месечевом диску* (*Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς Σελήνης*) износи низ различитих научних и митолошких тумачења месечеве природе, која, иако махом научно превазиђена, представљају широк преглед античких знања. Фламарион у свом делу нарочито преноси део Плутарховог текста који говори о античкој теорији по којој душе преминулих, након смрти на Земљи, обитавају на Месецу, где праведни насељавају једну страну Месеца, која се назива Јелисејским пољима, а грешни другу половину, окренуту према Земљи.

Фламарион се у више наврата освртао на своје претходнике и на тај начин сопствена остварења непосредно смештао у један историјски низ писања о космосу. Говорећи у *Успоменама* о ауторима који су надахнули његове списе, а нарочито *Мноштво насељених светова*, он наводи низ имена:

Читао сам све писце који су се бавили овим питањем, између осталих, Фонтенела, Сирана де Бержерака, Кирхера, Пјера Борела, Хајгенса, Волтера, Лаланда, Лапласа, Дејвида Брустера, Џона Хершела, Жана Реноа. Вратио сам

се уназад, до Галилеја, Кеплера, Коперника, и још даље, до антике, Плутарха, Лукреција, платоничара, питагорејаца, друида, Аријаца.¹⁵⁶ (FLAMMARION 1911a: 202–203).

Разноврсност лектире и познавање античких традиција сведочи о Фламарионовом еклектичном приступу астрономској тематици, у коме су научни, филозофски и књижевни текстови неодвојиви једни од других. У *Стварним и измишљеним световима* такође се напоредо налазе текстови различите природе и различитих историјских епоха. У обимном прегледу угледних родоначелника писања о астрономији, осврнућемо се само на неколико упечатљивих књижевних¹⁵⁷ примера који су утицали на Фламариново стваралаштво.

Један од најпознатијих и незаобилазних модела који спаја фикцију и науку да би дочарао астрономска знања јесте дело *О мноштву светова* (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686) Бернара ле Бовијеа де Фонтенела. Фонтенелово дело представља разговор са неименованом маркизом који се одвија током шест вечери и током ког се расправља о планетама као засебним световима, стајаћим звездама, Земљи, Месецу, и другим астрономским и научним темама. Галантан и забаван тон дијалога и удварање филозофа маркизи чине суштинска обележја у поступку излагања погледа на свемир. Фламарион сматра Фонтенелово дело првом правом популарном астрономијом (FLAMMARION 1874: 425), и остварењем које с правом изазива трајно занимање читалаца: „[...] ниједан други спис о нашој теми [мноштво светова] није био забавнији, и међу свима, он је заслуживао највећи успех. И најмање чињенице послужиле су као платно за префињен вез”¹⁵⁸ (FLAMMARION 1874: 432). Нарочито је позната Фонтенелова аналогија између небеског простора и оперске сцене на којој се дешавају величанствени призори које посматрач не може увек са сигурношћу да растумачи. Зато је суштина сваке филозофије код Фонтенела описана као потреба да се види више него што је очима доступно (*on veut savoir plus qu'on ne voit* (FONTENELLE 1852: 42)). *О Мноштву светова* подсећа да многе природне појаве остају подједнако чудесне као Фаетонов лет преко позорнице, док наука не расветли механизме који се до тада чине несхватљивим. Питање тумачења оног што је видљиво и потраге за оним што је невидљиво остаје једнако важна и у Фламарионовим остварењима (као што смо видели у претходном поглављу), што се огледа у често поновљеном закључку да „данашња непознаница представља сутрашњу истину”¹⁵⁹ (FLAMMARION 1891: 181).

У аутопоетском предговору свом делу, Фонтенел такође истиче у којој мери је приликом писања имао у виду однос између стварног и имагинарног, између научних чињеница и књижевне инвенције, додајући да је, иако је већина података довољно занимљива да привуче пажњу читалаца, понекад потребно додати „украсе”:

Како нисам намеравао да стварам систем који би лебдео у ваздуху и не би имао утемељење, користио сам стварно физичко закључивање, и користио сам га онолико колико је било потребно. Али, на срећу, у овој теми, испоставља се да су идеје физике саме по себи забавне, и да истовремено задовољавају разум и дају машти призор који јој прија и који као да је направљен намерно за њу. Када

¹⁵⁶ У оригиналу: « Je lus tous les auteurs qui avaient traité la question, entre autres Fontenelle, Cyrano de Bergerac, Kircher, Pierre Borel, Huyghens, Voltaire, Lalande, Laplace, David Brewster, John Herschel, Jean Reynaud. Je remontai plus haut, à Galilée, à Kepler, à Copernic, et plus haut encore, aux anciens, à Plutarque, à Lucrèce, aux platoniciens, aux pythagoriciens, aux druides, aux aryas » (FLAMMARION 1911a: 202–203).

¹⁵⁷ Овде неће бити речи о популарним астрономијама које не ступају у значајан дијалог са књижевним писањем, иако су и оне извршиле утицај на Фламариона.

¹⁵⁸ У оригиналу: « [...] nul traité sur notre sujet n'avait été plus divertissant, et celui-ci méritait le succès entre tous. Les plus petits faits servent de canevas pour de gracieuses broderies » (FLAMMARION 1874: 432).

¹⁵⁹ У оригиналу: « L'inconnu d'aujourd'hui est la vérité de demain » (FLAMMARION 1891: 181).

сам се сусрео са деловима који нису били ове врсте, придодао сам им стране украсе.¹⁶⁰ (FONTENELLE 1852: 35)

Фламарион се, барем експлицитно, заузима за искључиво приказивање научне перспективе, и избегавање „украса“, односно наглашава немогућност да спољни украси надмаше лепоту природе:

Али да ли то значи да научна и филозофска истина има мање привлачности и мање поезије? Не, времена су се променила, и ми можемо да тврдити данас, шта год радили, ма какви били извори наше маште, никада у роману нећемо наћи више лепоте, више богатства, више величанствености него у природној стварности, лишеној свих сујетних украса и сагледаној у својој огољеној и разоткривеној чистоти. Међутим, фикција ће још дуго остати међу људима.¹⁶¹ (FLAMMARION 1874: 434)

Фонтенел је дуго након објављивања свог дела остао модел за учене и астрономске филозофске дијалоге. Један од познатијих примера који то потврђује представља *Астрономија за даме* (*Astronomie des dames*, 1785) астронома Жерома де Лаланда (Jérôme de Lalande). Овај текст, иако не развија фикционални оквир, експлицитно се позива на Фонтенела и на потребу да се у складу са новим сазнањима и укусом новог века представи астрономска садржина (LALANDE 1817: 3). Астрономије за даме представљају засебан поджанр¹⁶² у ком се огледао и Фламарион са једним од последњих дела ове врсте на француском језику (*Astronomie des dames*, 1903). Многа дела осим Лаландовог су надахнута Фонтенеловим *О Мноштву светова*.¹⁶³ Фламарион као пример наводи *Писма Палмири о астрономији* (*Lettres à Palmyre sur l'Astronomie*, 1824) Шарла Лискена (Charles Liskenne). Реч је о мање познатом и успешном делу, али важном за развој Фламарионовог занимања за астрономију. У *Успоменама* се говори о утиску који је на њега у детињству оставила ова популарна астрономија, а посебно уводна илустрација музе астрономије и њених обнажених рамена (FLAMMARION 1911a: 133). Фламарион на овај начин још једном подсећа на Фонтенелов утицај и чест спој астрономије са тематиком љубавног завођења, што се огледа и у свим љубавним паровима у његовим делима који напоредо размењују знање и изјаве љубави (Жорж Сперо и Иклеа, Омегар и Ева, Рафасел Даржилан и Стела).

Поред утицаја чувених претходника као што је Фонтенел који су писали о астрономији, Фламарионово стваралаштво се ослања и на непосредан контекст популаризовања астрономије у деветнаестом веку. Међу њима се издваја дело Франсоа Арагоа (François Arago), управника Париске опсерваторије током прве половине деветнаестог века (пре доласка Урбена ле Веријеа на то место). Његова постхумна *Популарна астрономија* (*Astronomie populaire*, 1854-1857), коју су на основу предавања саставили његови ученици, директан је узор за Фламарионово дело истог имена. Фламарион управо бира истоветан наслов да би се

¹⁶⁰ У оригиналу: « Comme je n'ai pas prétendu faire un système en l'air, et qui n'eût aucun fondement, j'ai employé de vrais raisonnements de physique, et j'en ai employé autant qu'il a été nécessaire. Mais il se trouve heureusement, dans ce sujet, que les idées de physique y sont riantes d'elles-mêmes, et que, dans le même temps qu'elles contentent la raison, elles donnent à l'imagination un spectacle qui lui plaît autant que s'il était fait exprès pour elle » (FONTENELLE 1852: 35).

¹⁶¹ У оригиналу: « Mais est-ce à dire pour cela que la vérité scientifique et philosophique ait moins d'attrait et moins de poésie? Non, les temps sont changés, et nous pouvons l'affirmer aujourd'hui, quoi que nous fassions, quelles que soient les ressources de notre imagination, nous ne trouverons jamais dans le roman autant de beauté, autant de richesse, autant de magnificence que dans la réalité naturelle, dépouillée de tous les vains ornements et contemplée dans sa pureté nue et sans voiles » (FLAMMARION 1874: 434).

¹⁶² За више података о традицији астрономија за даме види: ЈОВИЋ 2017. За преглед француских астрономија за даме, види: LE LAY 2002: 177–190; 252–260.

¹⁶³ За преглед и анализу Фонтенелових књижевних савременика и непосредних наследника, види: ARMAND 2013: 391–428.

представио као непосредан наследник Арагоових популаризаторских напора, нарочито његових јавних предавања, која су извршила значајан утицај на публику током периода Јулске монархије. Араго је у више наврата у књижевним текстовима препознат као важан посредник у преношењу астрономских знања. Његова опсерваторија приказана је у Игоовом тексту *Le Promontoire du Songe*. Максим ди Кам (Maxime du Camp) у предговору своје збирке *Les Chants modernes* истиче да се Арагоова слава не састоји од његових открића већ од његовог популаризаторског дела. Ди Камов предговор поред помена Арагоа сведочи о покушају да се у књижевности, нарочито у песништву одговори на научна достигнућа која су променила поимање стварности у деветнаестом веку и створи „позитивистичка” поетика (CARAION 2008). За разлику од ларпурлартистичких ставова, истовремено се развија књижевна струја која проналази лепоту у материјалном и научном. Иако критикује често намерно компликован и опскуран стил којим се стручњаци различитих области користе, Ди Кам подсећа да научне чињенице „понекад садрже дивне приче, пуне чаролија, пуне магичних авантура које су се дешавале између звезда, између метала, између хиљада атома који нас окружују и које не видимо. Понекад, од планете до планете, од гвожђа до магнета, од живе до живе, од хлора до водоника, иза бројева и формула $A + B$ крију се изванредни романи.” (DU CAMP 1855: 23). Фламарионово стваралаштво настало је у овој атмосфери дивљења новим изумима и достигнућима и покушају да се пронађе одговарајући књижевни израз којим би се овај нови и важан садржај описао.

Када је реч о врстама планетарних путовања која су приказана у Фламарионовим делима, видели смо да техничко-технолошки изуми помоћу којих се путује свемиром нису део његовог уметничког света.¹⁶⁴ Већина космичких доживљаја које Фламарион описује одиграва се у стању између сна и јаве (*Уранија*) или након смрти као део процеса реинкарнације душе на другој планети (*Лумен*, *Уранија*, *Смак света*, *Стела*). Као такви, његови романи уписују се у низ дела која путовање свемиром представљају у виду „унутрашње авантуре” (ЈОВИЋ 2006: 31), и често подразумевају измењена стања свести као што су сан или тренутак самрти. Своје порекло ова врста текстова има још у платоничкој традицији, у *Држави* и одломку који се назива „Прича о Еру”. У овој приповести војник Ер, син Арменијев, преноси шта је његова душа чула и видела у стању између живота и смрти, што уједно подразумева причу о устројству осам небеских сфера и поступку сеобе душа у нова тела и нове животе. Једнако велики утицај на историју књижевности извршио је и *Сципионов сан* (*Somnium Scipionis*), одломак из Цицеронове *Републике* у коме римски генерал у пратњи свог претка Сципиона Африканца са небеса посматра и Земљу и друге планете и сазнаје о бесмртности душе. Ово дело надахнуло је велики број коментара и имитација, међу којима су и књижевне обраде које су написали хуманисти Марсилио Фичино (Marsilio Ficino) и Ђироламо Кардано (Girolamo Cardano), у којима јунаци такође у пратњи преминулих чланова породице стичу знања о астрономији и о духовном свету (PRINS 2020: 40–57).

Небеска путовања ове врсте готово увек су праћена појавом ликова-водича који путнике упућују у тајне живота ван Земље. Често су као водичи представљене и митолошке фигуре, међу којима нарочито место има муза астрономије, као што је то случај и код Фламариона. Један од његових значајних претеча у овом погледу је припадник Плејаде, ренесансни математичар, лингвиста и песник Жак Пелтје ди Ман (Jacques Peletier du Mans), који је написао поетско дело *Љубав над љубавима* (*L'Amour des amours*, 1555), прву збирку дидактичке поезије на француском језику (MONFERRAN 1996: LXXIV), која уједно представља и прву слику космичког путовања у француској ренесансној поезији (RIDGELY 1963: 139). Читав текст представљен је као вертикално уздизање на небо, а централни део песничке

¹⁶⁴ У овом погледу, Фламарион се својим метафизичким и менталним путовањима у космос разликује од савременика Верна (Jules Verne), у чијим романима се појављују сложена технолошка средства која човеку омогућавају да путује на недоступна места.

збирке, назван *Уранија*, представља најпре преглед метеоролошких појава (росе, ветра, снега, грома итд.), а затим и опис познатих планета (од Меркура до Сатурна), који је представљен као путовање на небо у пратњи музе која песничком субјекту објашњава поменуте феномене. Планете су сагледане из митолошког, астролошког и астрономског угла. Песник се у *Љубави над љубавима* суочава с истим питањима која заокупљају све ауторе који покушавају да научно-педагошки садржај удруже са књижевном формом, у овом случају, обликом сонета, те се поставља питање како на пријемчив начин приказати чињенице. Још важније, Пелтје ди Ман наилази на исту дилему као и Фламарион: како говорити о ономе што је бескрајно језиком који је по себи ограничен („*de l'Infinite parler definissant*”, MONFERRAN 1996: LVII). Узор за Ди Маново дело је песничка збирка *Уранија (Urania: sive de stellis)* италијанског хуманистичког песника Ђована Понтана (Giovanni Pontano), која је настала крајем петнаестог века. Ова дидактичка поема у пет књига написана на латинском језику представља путовање оца и сина кроз астролошка и астрономска сазнања под вођством митолошких фигура међу којима најважније место поново заузима Уранија.

Фламарион се у *Измишљеним и стварним световима* осврће и на друга небеска путовања у пратњи натприродних бића, пре свега на екстатичко путовање Атанасијуса Кирхера (*Itinerarium exstaticum quo mundi opificium*, 1656),¹⁶⁵ које је представљено као разговор између путника Теодидактуса и његовог духа-водича Космијела док путују небеским просторима. Иако се очито занимао за ово дело на основу ког је написао један необјављен текст из младости, Фламарион има мало разумевања за чињеничне грешке или застареле и превазиђене теорије везане за астрономију у овим делима. Зато истиче критику начина на који Кирхер приказује Земљу као тамну и изгубљену у космосу, (FLAMMARION 1874: 78), мада признаје да је мотив наше планете виђене из перспективе других светова важан елемент за дела која се баве астрономијом.

Поред космичких путовања са водичем у којима се са одређене тачке посматрају планете и описује њихово устројство и изглед, значајно место у Фламарионовим делима чине и претпоставке о постојању нељудских живих бића, њиховом изгледу и начину живота. Сусрет са ванземаљским бићима још један је од важних, и готово незаобилазних топова фантастичних путовања. Фламарион у *Измишљеним и стварним световима* наводи дугачак списак фантастичних бића која се јављају код Лукијана у *Истинитој причи*, и посвећује читаво поглавље Сирану де Бержераку и његовим делима. *Други свет*, односно *Државе и царства Месеца* и *Државе и царства Сунца* (*L'Autre monde ou Les États et empires de la lune et du soleil*, 1657) представља истовремено и преглед и пародију научних теорија седамнаестог века. Јунак Диркона (Дугсона, анаграм од „*de Cugano*”) помоћу низа летелица, које покрећу флашице росе, маст од коштане сржи или сунчеви зраци, посећује Месец и Сунце, где се сусреће са низом необичних бића и предела. Де Бержерак одбија да се јасно приклони било којој од популарних научних и филозофских концепција свог времена, и намерно умножава преувеличане и противречне особине ванземаљских створења. Иако Сираново дело својим озбиљно-смешним тоном и карневалском атмосфером знатно разликује од Фламарионових релативно озбиљних обрада тематике живота у свемиру, Фламарион високо цени уметничку вредност *Другог света* и истиче да његов аутор није довољно познат и препознат од стране савремене публике (FLAMMARION 1874: 372–373).

Ближи седамнаестовековни модел за Фламарионова дела о сусретима са ванземаљским створењима и описима других планета ипак би могао бити Кеплеров постхумно објављени текст *Сан* (*Somnium*, 1634). Овај текст описује Кеплеров сан у коме он чита биографски спис јунака Дуракотоса у коме је описано путовање на Месец, односно Левану, у пратњи демона

¹⁶⁵ Фламарион позајмљује наслов Кирхеровог дела за поглавље у *Уранији* у коме се наратор у сну преноси на Марс и сусреће с реинкарнацијом недавно преминулог пријатеља.

који се могу призвати уз помоћ магије. Значај Кеплеровог текста је двострук, јер се он може сматрати и важном научном етапом, која приказује, у складу са тадашњим знањима, драстичну промену перспективе, то јест, посматрање позиције и изгледа Земље и звезда са Месеца. Осим тога, својим маштовитим спојем научних чињеница и књижевне форме Кеплер осавременује традицију планетарног романа, те га многи проучаваоци сматрају „извором и зачетником савремене научне фантастике” (CHRISTIANSON 1976). Нарочита пажња посвећена је стварним физичким препрекама путовања кроз космички простор (утицај Сунчевог зрачења, одсуство Земљине атмосфере, проблем последице брзине кретања на тело решени су уз помоћ седације, коју демони користе да би људе пренели на Месец), али и природним условима који би могли владати на Месецу. Значајан сегмент овог кратког дела бави се географским и климатским условима који владају у различитим месечевим регијама и облицима живота који би се могли јавити у наведеним условима. Два и по века након Кеплеровог дела, Фламарионов поступак и начин размишљања остаје суштински сличан, па се, рецимо, на основу марсовске атмосфере која је ређа него земаљска закључује да би Марсовци могли имати крила или бити искусни астрономи.

Многа књижевна дела покушавају да помоћу различитих приповедних средстава дочарају и пренесу знања из астрономије. Овде смо указали само на неколико упечатљивих и историјски значајних примера који нам помажу да Фламариново дело сместимо у оквире ове разноврсне традиције.

4.2. Утопија

У одређењу Фламарионових текстова у односу на утопијску традицију поћи ћемо од Сувинове дефиниције књижевне утопије:

Utopija je verbalna konstrukcija određene kvaziljudske zajednice u kojoj su društvenopolitičke institucije, norme i osobni odnosi organizirani po savršenijem načelu nego u autorovoj zajednici, pri čemu se ova konstrukcija temelji na začudnosti koja proizlazi iz alternativne povijesne hipoteze. (SUVIN 2010: 94)

У складу са овим одређењем, Фламаринова књижевна дела, нарочито *Лумен* и *Уранија* могли би се, уз извесна ограничења, довести у везу са утопијским жанром. Оба текста садрже панорамске описе живота на различитим планетама, који се јављају као последица духовног путовања приповедача у *Уранији*, док у *Лумену* истоимени лик препричава саговорнику поглед на своје прошле и будуће животе који су се одвијали у свемиру. Већина приказа планетарних светова у овим делима релативно је кратка и не нуди нарочито продубљене описе уређења ванземаљских заједница. Ипак, неспорно је присуство „зачудности” у описима јер се инсистира на различитости других планета у односу на Земљу, и, последично, на необичном изгледу бића која насељавају те светове. Фламарион не користи „алтернативне историјске хипотезе” да би извео закључке о планетарним световима, већ своје приказе темељи на хипотезама о различитим животним и природним условима који морају владати у удаљеним деловима свемира. Поред примера које смо већ навели у претходном поглављу можемо поменути приказ становника Ориона у *Лумену*, који су именовани као „људи-свеће” (*hommes-cierges*), и представљени као изузетно висока бића чије се тело састоји од једног усправног цилиндра, и чије ћелије се могу раставити и поново саставити по вољи. Наглашена је разлика између становника Земље и становника Ориона чије честице, за разлику земаљских, поседују самосталност и самосвест која им омогућава да се удружују у веће групе које сачињавају људе-свеће.

За већину светова које Фламарион слика у својим делима може се тврдити да представљају позитивне приказе нових друштава, која су у неком виду савршенија у односу на живот на Земљи. Светови у *Лумену* и *Уранији* упркос својој зачудности садрже одлике које би се могле сматрати напреднијим: становници Марса у *Уранији* описани су као лака, летећа бића која би се могла упоредити са вилиним коњицима, а на другим, неименованим планетама говори се о постојању телепатског преноса мисли, као и о пројектовању мисли и осећања изван тела помоћу слика или боја које су видљиве на телу. Фламарион слави овакве видове комуникације као напредне зато што превазилазе проблеме као што су неспоразуми између саговорника или заборавност. Чак и када се говори о томе да друге планете нису нужно боље или горе, већ напросто другачије него Земља, наглашена је чињеница да у свим световима врхунску важност има закон вечног напредовања и усавршавања (*la loi du Progrès*) (FLAMMARION 1891: 26).

На ограничења у класификовању Фламарионових дела као утопија наилазимо и када говоримо о одликама имагинарних заједница као друштвенополитичких скупина. У романима *Стела* и *Смак света* налазимо љубавне парове који представљају идеализоване заједнице у малом, посвећене оплемењивању кроз науку, али су у оба случаја ликови приказани као јединствени и другачији од околине, па се не сматра да ће други следити њихов пример, нити да ће то довести до веће промене у друштву. Већина Фламарионових описа ванземаљских светова остаје унеколико неодређена, нарочито када је у питању друштвено уређење. Када је реч о људима-свећама са Ориона у роману *Лумен* помиње се само податак да они живе у апсолутној републици која се води законима, али нема даљег, продубљенијег објашњења њиховог друштва. Такав је случај и у другим описима, у којима се најчешће само скицира савршенији свет од нашег кроз кратке назнаке да славољубље или оружани сукоби, које Фламарион види као основне узроке раздора на Земљи, више не постоје на другим планетама.

Везе Фламарионових дела са утопијом могу сагледати и ако се у обзир узме њихов „снажан метафизички потенцијал” (ЂЕРГОВИЋ-JOKSIMOVIĆ 2009: 14), карактеристичан за утопистичку књижевност. З. Ђерговић-Јоксимовић у том смилу истиче:

[...] usamljeni putnik luta ogromnim neistraženim prostranstvima na koja ljudska noga pre njega nije kročila, preispitujući ujedno ne samo sopstvena duhovna obzorja već neretko i celokupnu istoriju ljudskih snatrenja o napretku i boljitku društva uopste. Na taj način putovanje u utopiju prerasta u jedinstvenu mešavinu stvarnosti i fantazije, namećući neprestano prevrednovanje ljudskih dostignuća, kako individualnih tako i kolektivnih. (ЂЕРГОВИЋ-JOKSIMOVIĆ 2009: 13–14)

Фламарионова путовања кроз свемир удаљавањем од Земље отварају простор за преиспитивање и појединачних амбиција јунака и колективних вредности које владају човечанством. Овакво представљање очито је у *Лумену* и у *Уранији*: духови-водичи откривају приповедачима ових текстова непознате планете и цивилизације које су постојале у прошлости или ће постојати у будућности, и на тај начин јунаци критички сагледавају свет у коме живе и своје место у њему. У свим Фламарионовим делима присутна је потрага за бољим светом, који можда не постоји на планети Земљи, али се могао развити негде у пространству космоса.

Подсећајући да је код Фламариона врхунска вредност индивидуално усавршавање и спознавање космоса, Д. Шаперон сматра да Фламарионова дела подбацују као утопије, односно да би у њиховом случају било прецизније говорити о присуству „епистемолошког утопизма” (CHAPERON 2011: 128), идеализованог фиктивног оквира у ком се остварују савршени услови за умно напредовање. Оваквом тумачењу блиско је и раније читање М. Натана, који сматра да о Фламарионовим делима не треба говорити као о утопијама, већ као о

„сањаријама” (*rêverie*) зато што његове представе универзалне хармоније не подразумевају било какве развијеније друштвене предлоге или имагинарна решења (NATHAN 1976: 84). Фламарионове планете на којима готово да и нема потребе за друштвеним институцијама зато што је савршено устројство природе превазишло потребу за даљим уређењем могу се довести у везу са идиличним и пасторалним књижевним представама, које у природи траже излаз из питања друштвене проблематике (СНАPERON 2011: 128). Могло би се још говорити и о „отелотвореној” или телесној утопији која се очитује у физиолошким одликама ванземаљских бића које својим функционисањем утичу на превазилажење друштвених проблема. Тако се, на пример, на планети на којој постоји вековна хибернација или пренос душе у ново тело решава проблем ограниченог животног века, чија је предност и та да научници и историчари могу да живе у различитим епохама и на тај начин стекну додатна знања.

Однос према телесном који настаје као последица Фламарионовог физиолошког утопизма ипак није непроблематичан нити једнозначан. Усавршавање телесних и пре свега умних способности у Фламариновој књижевности често доводи и до удаљавања од људскости, па чак и до презира према ограничењима материјалног и телесног света. Ово је нарочито видљиво у поглављу у *Уранији* у ком приповедач у сну посећује Марс и разговара са два становника Црвене планете. Марсовци сматрају свој начин живота неупоредиво напреднијим и са поносом се говори о важности духовног живота:

Овде се живи само за дух и само духом. Живчани им је систем достигао толико савршенство, да свако ово створење, које је у један исти мах и врло нежно и врло јако, не изгледа друкчије но некаква електрична справа. Зато им и сви утисци, чак и они најчулнији, одјекују више у души но у телу, и стотину пута су јачи и савршенији од свију утисака који се нама кроза свих пет чула, укупно узетих, могу да саопште.¹⁶⁶ (ФЛАМАРИОН 1892: 247–248)

Последица развијености нервног система је другачије и узвишеније поимање свих спољних надражаја, али и механизација тела, које постаје сличније машини него органској материји. Насупрот томе, стоји несавршеност живота на Земљи која се, према Марсовцима, најбоље огледа у постојању пробавног тракта. Земља је приказана као „промашена” планета због потребе за исхраном, која је на Марсу превазиђена. Постојање раздора и зла на Земљи у роману има свој узрок управо у настанку система за варење:

Несрећом или судбином кроз тело првог мекушца прође једна кап воде, гушћа од оне средине у којој је тај створ живео. Ваљда му се допаде та кап воде. Ето, то ти је порекло првог желудца, првог система за варење. Ту ти је корен свог зла, које је доцније толико патње нанело свим животињама, а после и самим људима. Први је убица био онај мекушац, што је кап воде прогутан.¹⁶⁷ (ФЛАМАРИОН 1892: 239).

Одређена тумачења оваквог приказа марсовског устројства и презира према земаљским телесним радњама доводе у везу Фламариново стваралаштво са историјским тренутком у ком долази до наглог развоја знања из микробиологије и питање хигијене добија ново и важно место у науци (MATHIAS 2020: 136–139). С друге стране, удаљавање од телесног, које се поима

¹⁶⁶ У оригиналу: « Les habitants ne vivent que par l'esprit et pour l'esprit; leur système nerveux est parvenu à un tel degré de développement, que chacun de ces êtres, à la fois très délicat et très fort, semble un appareil électrique, et que leurs impressions les plus sensuelles, ressenties bien plus par leurs âmes que par leurs corps, surpassent au centuple toutes celles que nos cinq sens terrestres réunis peuvent jamais nous offrir » (FLAMMARION 1891: 264–265).

¹⁶⁷ У оригиналу: « Le malheur, la fatalité, a voulu qu'un premier mollusque eût le corps traversé par une goutte d'eau plus épaisse que le milieu ambiant. Peut-être la trouva-t-il bonne. Ce fut l'origine du premier tube digestif, qui devait exercer une action si funeste sur l'animalité entière, et plus tard sur l'humanité elle-même. Le premier assassin fut le mollusque qui mangea » (FLAMMARION 1891: 255–256).

као несавршено, зарад развијања умног и душевног, сасвим је у складу са спиритистичким претпоставкама.

И други проучаваоци доводили су Фламарионова дела у везу са утопијом. К. Брага смешта *Лумен* и *Уранију* у категорију „астралних утопија” (*outopies astrales*) наглашавајући притом да је појам утопија (*outopie*) у овом случају схваћен као место које не постоји нити може да постоји зато што суштински мења постојеће природне и друштвене законе (BRAGA 2018: 225–226). Фламарионова дела, а нарочито *Уранија*, према овом аутору представљају „спој више утопијских идеала” друге половине деветнаестог века, од еволуционизма, који представља планетарне светове напреднијим од Земље, преко вере у прогрес, све до феминизма (BRAGA 2017: 139). Ослобођеност од тешких и примитивних телесних стега човечанства и телепатска комуникација у *Уранији* приближавају марсовски свет приказан у роману спиритистичком рају. С друге стране, Брага посматра *Смак света* као дело „антиутопијске антиципације” (*antiutopie d’anticipation*) (BRAGA 2018: 573–574), при чему антиутопијом сматра системско представљање негативних слика света које су доведене до крајњих граница.¹⁶⁸

Овакво читање у оба случаја искључује, то јест оставља по страни Фламарионов озбиљан и стваран дијалог са спиритистичким и парапсихолошким веровањима. Нарочито када је у питању *Смак света*, тумачење романа као изразито негативног приказа занемарује крај у коме човечанство добија свој продужетак духовном сеобом на Јупитер, и епилог који приповеда о настајању нове звезде након нестанка Сунца. Последње реченице романа показују суштински оптимистичан закључак у коме се истиче вечност животног принципа који наставља да траје у различитим појавним облицима: „И увек бескрајни простор оста насељен световима и звездама, душама и сунцима; и вечност увек трајаше. ЈЕР У ТОМЕ НЕ МОЖЕ БИТИ НИ КРАЈА НИ ПОЧЕТКА”¹⁶⁹ (ФЛАМАРИОН 1895: 222). Када је реч о овом роману, прихватљивија нам је оцена Е. Куран да *Смак света* не представља „ни утопију, ни дистопију, већ реалистичну антиципацију могућег нестанка живота на Земљи” (COURANT 2018: 10) с обзиром на то да претња, коју на почетку романа представља комета, не доводи до пропасти живота на Земљи, већ се током милиона година људска цивилизација развија до свог врхунца, а затим полако пропада због несташице ресурса и промена климатских услова. Значајна је и оцена Н. Вас-Дерес која подсећа да је постепен ход човечанства ка изумирању у *Смаку света* „више подсећа на трагичну поему прожету лиризмом и носталгијом него на негативну визију напретка” (VAS-DEYRES 2013: 43)

Иако се нарочито *Уранија* и *Смак света* могу довести у везу са утопистичким тежњама јер приказују ако не баш слике жељеног света, онда могућност другачијег напретка који још није постигнут на Земљи, јасно је да се Фламарионова дела само условно могу посматрати као утопије, односно да је потребно нијансирано тумачење у односу на најпрецизније и најстроже дефиниције књижевних утопија и дистопија.

¹⁶⁸ Брага утопијске текстове дели на четири категорије у зависности од њихове блискости емпиријском свету читаоца и на основу њиховог позитивног или негативног сликања имагинарних светова: eutopies (добра места), outopies (непостојећа места), dystopies (дистопије), antiutopies (антиутопије) (BRAGA 2018).

¹⁶⁹ У оригиналу: « Et toujours l’espace infini resta peuplé de mondes et d’étoiles, d’âmes et de soleils; et toujours l’éternité dura. CAR IL NE PEUT Y AVOIR NI FIN, NI COMMENCEMENT » (FLAMMARION 1894: 385).

4.3. Научна фантастика и научно-чудесна књижевност

Као самостална појава и књижевни жанр, научна фантастика појављује се двадесетих година двадесетог века, када амерички писац Хуго Гернсбек (Hugo Gernsback) у часопису *Amazing stories* популаризује термин *science fiction*. У француском контексту за кључну годину сматра се тек 1950, када се *science fiction* појављује као појам у штампи и када се покреће више едиција научнофантастичне књижевности (BRÉAN 2012: 32). Уколико бисмо се држали искључиво ових дефиниција, јасно је да Фламарионова дела, настала давно пре поменутих датума, не би могла да се уброје у научну фантастику у ужем смислу те речи. Међутим, не слажу се сви проучаваоци са овим одређењем па се настанак научне фантастике понекад помера у прошлост, све до антике. Жанр старијих фантастичних планетарних путовања, о коме смо говорили на почетку овог поглавља, нарочито се може довести у везу са научном фантастиком, која је временом развила сопствене modele свемирских авантура.

Питање именовања Фламарионових дела у односу на научну фантастику одражава општи проблем одређивања граница научне фантастике у оквирима историјских категорија и националних књижевности. Сувин убраја Фламариона у област „старије SF књижевности” (SUVIN 2010: 286–288) и, мада сматра да није реч о делима нарочито оригиналног садржаја, нити о нарочито успелој фикцији, истиче да су његова дела представљала „спремиште замисли и топоса” (SUVIN 2010: 287) за ауторе с краја деветнаестог и почетка двадесетог века. Француски проучаваоци често смештају Фламарионова остварења у описне категорије које претходе формалном настанку научне фантастике, па се говори о „рационалним романескним претпоставкама” (*conjecture romanesque rationnelle*) (VERSINS 1984; COSTES, ALTAIRAC 2018), „почетку књижевности научне имагинације” (*l'émergence de la littérature d'imagination scientifique*) (FONDANÈCHE 2012: 126–151; BRÉAN 2012) или „науци илустрованој фикцијом” (*la science illustrée par la fiction*) (VAS-DEYRES 2013: 44). Најчешће обележје које се корисити у текстовима и периодици у време настанка Фламарионових дела, ипак, представља кровна одредница „научни роман” (*roman scientifique*) која се користи за низ дела, међу којима су најпознатија она која је написао Жил Верн (HOPKINS-LOFÉRON 2023: 43).

Фламарионова дела доводе се у везу и са традицијом научно-чудесног жанра (*le merveilleux scientifique*), који својом временском одређеношћу (крај деветнаестог и почетак двадесетог века) и усмереношћу на чест спој окултног и научног можда најбоље описује његова остварења. Ц. Тодоров говори о развоју ове књижевне тенденције у подели различитих врста чудесности. „Инструментално чудесно”, које предвиђа постојање „малих направа, техничких савршенстава неостварљивих у описаним временима, али ипак савршено могућних” (TODOROV 2010: 55), приближава се научно-чудесном као сродном облику чудесности који обухвата „приповедања у којима се, полазећи од ирационалних претпоставки, чињенице уланчавају савршено логично” (TODOROV 2010: 56). Као пример наводи се магнетизам, који у различитим књижевним делима служи као рационално објашњење за ирационалне појаве, иако је реч о појму који савремена наука не признаје. Ова кованица крајем деветнаестог века налази употребу и изван књижевног контекста, па се понекад односи на целу област окултних и парапсихолошких појава, међу којима је и спиритизам. Под тим насловом, 1894. године се појављује студија француског физиолога Дирана де Гроа (Durand de Gros) у којој се говори о „сцијентификацији чудесног” (DURAND 1894: 9), то јест о научном приступању појавама које су до тада сматране натприродним, као што су спиритизам, магнетизам или телепатија и хипноза.

У ужем смислу, одредница научно-чудесни роман (*le roman merveilleux-scientifique*) везује се за теоријску мисао француског писца Мориса Ренара, који у својим есејима с почетка

двадесетог века одређује овај термин. Ренар као праве зачетнике жанра види Велса (Herbert George Wells) и Поа (Edgar Allan Poe), а међу својим савременицима издваја Фламариона као писца који помоћу научно-чудесних елемената покушава да обичном читаоцу приближи „апстрактну метафизику” (RENARD 2018a). Према Ренаровој дефиницији: „Чудесно-научни роман је фикција која за основу има софизам, за циљ, да наведе читаоца на размишљање о универзуму које је што ближе истини, за средство, примену научних метода на свеобухватно проучавање непознатог и неизвесног.” (RENARD 2018a). Ренар касније преименује научно-чудесне романи у шири појам хипотетичког романа (*roman d'hypothèse*): „То су романи који, узимајући за полазиште пажљиво одабрану претпоставку, испитују последице које би, по логици, произашле из ње.” (RENARD 2018b). Ренарова нова дефиниција се тако веома приближава једном од каснијих објашњења научне фантастике: „СФ приче су генерално засноване на хипотези (типа „шта ако...”) да би се потом развила серија авантура једног хероја или групе која истражује почетну претпоставку и потврђује њену валидност, а истовремено истражује универзум који настаје остварењем поменуте претпоставке.” (BOZZETTO 2000). Фламарионова дела углавном одговарају Ренаровим одређењима, и често полазе од научних хипотеза које развијају у фиктивном облику: *Лумен* проучава последице које би се јавиле ако би било могуће путовати брзином светлости, *Смак света* замишља далеку будућност као последицу постојећих научних проналазака и напора.

Корпус романа и приповедака научно-чудесног жанра обележило је присуство интересовања за научне и псеудонаучне теорије деветнаестог и двадесетог века, међу којима је и спиритизам. Накнадна читања ових дела често занемарују улогу окултних културних појава у обликовању тематике која је касније постала уобичајени део научнофантастичне књижевности (ROUKEMA 2020: 227). Тема бесмртности изузетно је заступљена кроз мотиве загробног живота, продужавања живота помоћу научних изума или стварања вештачких бића која не подлежу физичким законима. Присутно је и уобличавање тема мноштва планетарних светова и метапсихичког општења са ванземаљским светом. Морис Ренар се опробао у обради свих ових тема, па се тако у *Плавој опасности* (*Le Pêril bleu*, 1910) човечанство сусреће са невидљивим ванземаљским светом који насељава Земљину атмосферу, док у роману *Доктор Лерн, полубог* (*Le Docteur Lerne, sous-dieu*, 1908) дух помоћу писаће машине приповеда о експериментима спајања људског тела са биљним и животињским светом.

Међу делима насталим у оквирима ове недовољно истражене „књижевне Атлантиде” (HOPKINS-LOFÉRON 2023: 23) која је постојала до тридесетих година двадесетог века налазимо и бројне одјеке Фламарионових дела, који сведоче о његовом утицају и слави у овом периоду. На пример, роман *Изузетни доживљаји једног руског научника* (*Aventures extraordinaires d'un savant russe*, 1888) Жоржа Ла Фора (Georges La Faure) и Анрија де Графињија (Henri de Graffigny) вишеструко је надахнут Фламарионовим делима. Руски научник из наслова романа, Осипов, више пута наводи Фламарионове теорије о сазвежђима, док се један од главних ликова зове Гонтран де Фламермон (Flammermont). Поред тога, Фламарион је аутор предговора за прву књигу овог романа, који види као научни наставак традиције коју су утемељили Лукијан и Сирано де Бержерак. Иако је реч о делу које више развија авантуристичке елементе него научнопопуларне теорије, Фламарион у свом предговору остаје доследан веровању у важност да књижевно дело буде саобразно са науком, и као такво поучно за читалаштво: „[...] понудићете умовима свих узраста лектуру неупоредиво дражеснију, поучнију, чак и заводљивију од оних замршених романа, оне празне и нездраве литературе која се свакодневно избацује као испаша за заблуделе умове, а за собом не оставља ни истину ни знање, ни задовољство.”¹⁷⁰ (FLAMMARION 1889b: V–VI).

¹⁷⁰ У оригиналу: « (...) vous offrirez aux intelligences de tout âge des lectures incomparablement plus attachantes, plus instructives, plus séduisante même, que ces romans alambiqués, cette littérature vide et malsaine jetée chaque jour en pâture à des esprits dévoyés, et qui ne laisse après elle ni vérité, ni lumière, ni satisfaction » (FLAMMARION 1889b: V–VI).

Фламарионов утицај очит је и у текстовима у којима се мотив раздвајања тела и душе појављује као предуслов за путовање у свемир. У овим текстовима, ликови медијума или факира често постају део сложених машина које омогућавају одлазак на друге планете. Телесност је у овим текстовима приказана као садржалац животне снаге или пролазан и заменљив елемент у путовању духа кроз космичке раздаљине. У роману Гистава ле Ружа (Gustave le Rouge) *Заробљеник на планети Марс* (*Le Prisonnier de la planète Mars*, 1908) покретач за „метални ковчег” који главног јунака Робера Дарвела одводи на Црвену планету чини спој електричне струје (огромни сферични кондензатор) и психичке енергије стотине индијских брамана.¹⁷¹ „Психодинамички” експерименти које Дарвел и други ликови спроводе да би повезали две планете надахнути су Фламарионовим делима о телепатији, а и подаци о Марсу на које се које јунаци ослањају произилазе из његових теорија о постојању марсовских канала, и одговарајуће цивилизације која их је изградила. Ле Ружов роман, као и *Изузетни доживљаји једног руског научника*, користи Фламарионове идеје као окосницу за узбудљиве пустоловине и описе непријатељски настројених Марсоваца.

Лик научника-окултисте и начин космичког путовања у роману *Плaмени точак* (*La Roue Fulgurante*, 1909) Жана де ла Ира (Jean de la Hire) такође асоцира на Фламарионов утицај. Представљен као „најмоћнији спиритиста свог времена” (LA HIRE 1942: 15), доктор Ахмед-Беј влада знањима из Западне и Источне медицине захваљујући којима успева да спасе групу људи које је свемирски брод у облику пламеног точка однео на Меркур. Кључ космичког путовања лежи у одвајању душе од тела како би слободно путовала брзином светлости, а низ авантура и препрека с којима се јунаци суочавају приморава их да замене тела или пренесу своју свест у тела Меркуријанаца. Повратак на Земљу на крају романа захтева налажење подесних мртвих тела која ће населити. Љубавни пар из романа Пол де Сивак и Лола Мендес након искуства на Меркуру и смрти Ахмед-Беја посвећује се изучавању тајни дезинкарнације и реинкарнације душе након што су добили доказ да је живот на Земљи само „прелазна тачка између два бескраја” (LA HIRE 1942: 191).

Поред развијања динамичних пустоловина на основама Фламарионових теорија о мноштву насељених светова, одређени романи као што је Жан Рамоов (Jean Rameau) *Долазак на звезде, есеј о онострaном* (*L'Arrivée aux étoiles, essai vers l'au-delà*, 1922) преиспитују веру у спиритизам. У наративном оквиру који је веома сличан Фламариновој *Стели*, Рамо приказује иницијацију младе девојке Еве у тајне спиритизма и њено заљубљивање у повученог и тајновитог филозофа Адријана. Фламаринова дела служе као важно штиво за сазнавање истина о реинкарнацији на другим световима. *Долазак на звезде*, међутим, усложњава питање истинитости спиритистичких феномена, јер након Адријановог неуспешног покушаја самоубиства, Ева ипак верује да може да призове његов дух и оснива успешну спиритистичку цркву. Рамоов роман настаје након Првог светског рата и он у предговору јасно назначава снажну потребу за веровањем у могућност комуникације са преминулима која се јавила код оних који су изгубили чланове породице у рату.

Ван оквира француске књижевности, Фламарионов утицај запажен је и у неколико англофоних дела (ROUKEMA 2020: 209, 217) која спајају астрономска путовања са окултним искуствима. Роман Џорџа Ди Моријеа (George du Maurier), *Марсовка* (*The Martian*, 1897) говори о осећајном младићу ког од самоубиства спасава Марсија, становница Црвене планете која телепатском везом може да утиче на његове поступке и помоћу аутоматског писања преноси поруке и савете. Роман се завршава Марсијином сеобом на Земљу, где се рађа као ћерка човека коме је помагала. Комуникација са становником Марса централна је тема и у роману *До Марса преко Месеца* (*To Mars via the Moon*, 1911). Остварење Марка Вика (Mark Wicks) више пута помиње Фламариона, чији ставови о међупланетарној реинкарнацији се

¹⁷¹ За детаљнији преглед француске научно-чудесне књижевности која спаја спиритистичке елементе с ликовима факира види: HOPKINS-LOFÉRON 2019.

испостављају као тачни када јунаци романа открију постојање марсовске цивилизације која је насељена некадашњим становницима Земље. Б. Стејблфорд истиче сличност између Фламарионових остварења и *Звездотворца* (*The Star Maker*, 1937) Олафа Стејплдона (Olaf Stapledon). Иако нема података да је Стејплдон познавао Фламарионове текстове, због чега се не може тврдити да је постојао непосредан утицај, уочљиве су сличности у приказивању универзума као бескрајног, али уређеног и веровање да је место човека у космосу негативно обележено његовом тежњом ка ратовању и насиљу (STABLEFORD 2002: xxxiv).

Углед који је Фламарион уживао као популаризатор науке и као писац, нарочито његове теорије о насељености других планета нашле су одјека код савременика, који су се о астрономији често обавештавали из његових научнопопуларних дела. Фламарион је у толикој мери био асоцијација на космичка путовања да у енциклопедији *Rétrofictions* (COSTES, ALTAIRAS 2018) аутори издвајају низ кратких прича и романа у којима се Фламарион појављује као један од ликова. Потоњи аутори који су били надахнути Фламарионовим књижевним делима или научно-филозофским теоријама преузимали су уз астрономска знања, свесно или несвесно, и значајан удео спиритистичког светоназора, који је, специфичном обрадом тематике путовања на друге планете у виду пута реинкарнације, обојио будућа научнофантастична дела.

5. Рецепција Фламарионових дела у српској књижевности и периодици

У наредном поглављу разматраћемо присуство Фламарионових остварења у српској књижевности и култури. Најпре ћемо се осврнути на постојеће преводе Фламарионових дела. Значајно је да, за разлику од Фламарионових књижевних дела, његови астрономски радови, па чак ни *Популарна астрономија*, нису преводени. Вероватно је да су се они који су познавали Фламарионова научнопопуларна дела с њима сусрели кроз изворна француска издања. Од најважнијих књижевних текстова преведени су *Уранија* и *Смак света* и то, у оба случаја, у две варијанте. Већина превода које смо нашли настала је крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, у време Фламарионове највеће активности и славе. Уочава се и да поменути преводи настају релативно убрзо по објављивању његових изворних текстова, што сведочи о постојању интересовања за Фламарионов рад.

Након преводне књижевности, осврнућемо се на Фламарионово појављивање у периодици. У овом одељку поменућемо преводе Фламарионових текстова у периодици, али ћемо пажњу превасходно посветити текстовима у којима се Фламарион помиње као популаризатор научних и спиритистичких идеја. Анализирајући текстове објављене у различитим листовима, како у дневној штампи тако и у спиритистичким гласилима, покушаћемо да покажемо да је Фламарион био општепознато име када је реч о науци и астрономији, нарочито о свим питањима која су се односила на проучавање Марса.

Најзад, говорићемо о креативној рецепцији Фламарионових идеја на примеру дела тројице писаца: Лазара Комарчића, Драгутина Илића и Милутина Миланковића. Код поменутих аутора наилазимо на различите одјеке Фламарионових идеја и текстова. Када је реч о Комарчићу и Илићу може се говорити о сличним занимањима за езотеричне појаве, пошто су оба аутора била добро упозната са спиритистичким и другим окултистичким учењима. Код Комарчића се најјасније огледају сличности са Фламарионовим делима, како на научном тако и на духовном плану. Показаћемо да је Комарчић познавао Фламарионова дела и да су она значајно утицала на роман *Једна угашена звезда*. У стваралаштву Драгутина Илића разматраћемо дела *После милијон година* и *Моја исповест: спиритуалистичка аутобиографија*. Ова дела нису у непосредној вези са Фламарионовим стваралаштвом, али се могу довести у везу с темама које су за њега биле кључне. У *Исповести* се говори о Илићевим искуствима са спиритизмом и покушајима да се необичне појединости које је доживео доведу у везу са актуелним научним и филозофским идејама, док се у драми *После милијон година* разматра далека будућност и пропаст људског рода. Иста питања налазимо и код Фламариона, додуше, често друкчије обрађена него код Драгутина Илића. Када је у питању Милутин Миланковић, његова рецепција Фламарионових дела представља засебан случај. У делу *Кроз васиону и векове* Миланковић помиње Фламариона и упоређује његову фантастичну концепцију науке са строжим математичким приступима који су преовладали. Осим тога, Миланковићев текст се, као и поједина Фламарионова дела, може довести у везу с традицијом писања о астрономији које се обраћа женској публици, односно астрономијом за даме.

Пре него што пређемо на ове теме, осврнућемо се укратко и на појаву спиритистичких покрета и група код нас. Спиритизам у Србији доживљава широку популарност у последњој четвртини деветнаестог века (РАДИЋ 2009: 140), што одговара и европским кретањима и општем ширењу „науке о духовима”. Већина података које имамо о присуству спиритизма код нас потиче од специјализоване спиритистичке литературе и штампе која је излазила у овом периоду. Значајно је поменути да се први одједи ове појаве јављају већ средином деветнаестог века. Песник Петар Прерадовић је 1865. године, још за Кардековог живота, превео једно

његово дело (РАДИЋ 2009: 139). Реч је о краткој брошури *Le Spiritisme à sa plus simple expression : exposé sommaire de l'enseignement des Esprits et de leurs manifestations* (1862), у којој се износе најважнији делови из Кардековог учења, а која је објављена под насловом *Spiritizam na prosto razložen : kratak nacrt nauka o duhovih i njihovih priobćivanjih / franceski napisao Alban Kardec predsjednik duhoslovnoga društva u Parizu; preveo jedan privrženik duhoslovlja*. У наредним деценијама појавило се више оригиналних и преведених дела која сведоче о занимању за спиритизам. Дипломата и књижевник Чедомиљ Мијатовић објавио је две значајне књиге на ову тему под псеудонимом Теозоф, *Из царства духова* (1887) и *Аветињски појави* (1887). Неколико година касније, познати спиритиста Стеван Николић-Кућетина у Београду је издао две књиге: *Живот на другом свету или душа после смрти човечијег тела* (1897) и *Глас из васељене или у царству вечности* (1898). У исто време појавила су се и дела Симе Стојановића *Из области духова, или живот после смрти, истинити догађаји, на основу записника спиритистичких седница* (1898), „*Натприродне*“ *појаве старијег и новијег доба* (1899) и *Религија будућности* (1903). Фламарионова дела појављују се код нас у контексту овог приметног интересовања за спиритизам и познавања европских токова у његовом развоју.

На ширење спиритизма на нашим просторима утицао је и изванредан број серијских публикација, међу којима су и следећи наслови, објављивани у периоду између краја деветнаестог века и прве трећине двадесетог: *Досетије, Тајанствени свет, Два света, Глас истине, Духовни живот, Духовни свет, Спиритисти* у Србији (РАДИЋ 2009: 142; ЈОВИЋ, ЈОВАНОВИЋ 2019: 121–136) и *Tajinstveni svijet: mjesečnik za znanstveno proučavanje supernormalnih psihičkih fenomena, Novo sunce: mjesečnik za proučavanje psihičkih fenomena* и *Život: mjesečni časopis za istraživanje supernormalnih fenomena* у Хрватској. Ови листови имали су различите судбине, и често су излазили у само неколико наставака. Међутим, њихов број сведочи о значајном занимању које је спиритизам побуђивао на прелазу векова.

Када је реч о могућим присталицама спиритистичког веровања у Србији, историчарка Р. Радић закључује да су се сеансе већински одржавале „у грађанским круговима и да су поборници спиритизма већином били интелектуалци који су читали и преводили страну литературу и потом то објављивали у домаћим часописима” (РАДИЋ 2009: 143). Додаје се и запажање да је призивање мртвих било присутно и у народној магији, али да су, за разлику од некромантије, тј. тумачења будућности кроз призивање духова, спиритисти посматрали своје веровање као блиско науци и обично очекивали да се на сеансама догоде и физички феномени који би потврдили присуство духова.

Критике упућене спиритизму долазиле су углавном из редова црквених гласила. У другом броју једног од најстаријих епархијских часописа у Српској Православној Цркви, *Гласу нишке епархије*, објављен је чланак „Спиритизам и хришћанство” 1899. године, у коме се оштро критикује веровање у духове. У овом чланку се, поред критике на рачун спиритизма као сујеверја, истиче и уверење да су спиритистичке групе повезане са социјалистичким политичким опредељењем, и да би, као такве, могле „подрити опстанак државним и друштвеним уређењима. А кад је тако, онда није тешко одредити какве плодове овакво дрво може дати и код нас у Србији, ако се дозволи да се оно и даље укоренује на нашем терену” (РАДИЋ 2009: 148). Од великог значаја за расправу о спиритизму код нас била је и студија филозофа Бранислава Петронијевића под насловом *Спиритизам* (1900). Петронијевић разликује спиритистичке феномене, односно појаве које су запажене, и спиритистичке теорије, односно учења која поменуте појаве приписују деловању дезинкарнисаних људских душа. Петронијевић затим системски проучава и побија и једну и другу категорију, објашњавајући да су опажени феномени део природе, а да је хипотеза о постојању духова нетачна. Ово дело доживело је више издања: и сам аутор напомиње у предговору да је потреба за њим опстала јер и спиритистичка заблуда настаила да постоји.

Приказивање спиритистичких тема у српској књижевности представља разуђено и дуго неистражено питање, иако су новија проучавања, нарочито радови Н. Радуловића (РАДУЛОВИЋ 2009а; 2020; 2022), указала на место које су спиритизам и сродне појаве, попут магнетизма и хипнозе, несумњиво имали у нашој књижевности. Одједи спиритизма могу се наћи не само код аутора који су боље познавали спиритистичко учење, као што су Драгутин Илић и Лазар Комарчић (о којима ће више речи бити касније), већ и код аутора који се на ове појаве осврћу као чисто књижевну грађу, реагујући на појаве које су биле присутне у друштву. Тако се, на пример, у београдским приповеткама Симе Матавуља као што су „Чудни разговори“ и „Спиритисте“ могу наћи прикази спиритистичких сеанси и појава (РАДУЛОВИЋ 2011).

Као и у западноевропској култури и код нас се може говорити о два периода интензивног занимања за спиритистичке теме. Први талас односи се на другу половину деветнаестог века, када се спиритизам шири Европом и светом. Други талас представља период после Првог светског рата, када призивање духова, као један од облика популарне побожности, поново добија на значају у покушајима милиона ожалостених појединаца и породица да изађу на крај с губитком ближњих у рату (WINTER 1995). Један од упечатљивих приказа ове врсте жаљења налазимо у *Дану шестом* Растка Петровића, у одломку у коме се говори о Маричином покушају да комуницира са Ирчевим духом после његове смрти:

Седам година после Ирчеве смрти, она је почела да води разговоре с њим, са човеком коме је, каже, још припадала. Можда је у то време већ била почела и да га заборавља. Не да га сасвим заборавља, али је бар престајала да живи једнако у болу за њим. Није искључено да би она поново запламтела животом да није дошла смрт Ј-ова и да свет није онако грубо обновио успомену на њеног мужа. Овако се дух тога човека, који се био заувек иселио, вратио у свој дом. Она је сада не само општила са својим мужем него је водила тајне разговоре чак са својим умрлим оцем, као да Ирац, кад би се живело и после смрти, не би то одмах знао. Он је говорила са својим оцем, кога је обожавала, о своме мужу, о својој бризи за њега, о својој љубави, кајањима, баш као да су сви живи и да је она дошла у посету родитељу, па на расстанку моли да тај разговор остане међу њима. [...] Она је, каже, увела и деду у своју мистерију и тиме му донела велику утеху у живот. Старац иначе није успевао да општи са сином, али за време сеанса имао је осећање да га син гледа, као некада уочи несреће што је, док је отварао пасијанс, имао утисак да на њему стално лежи синовљев поглед и да само због тога не треба да диже своје очи, да се не би синовљев поглед уклонио. И био је срећан тих тренутака, јер су му и онда, када је Ирац био жив, то били најслађи часови (ПЕТРОВИЋ 2020: 55–56).

Иако је у питању реминисценција на предратни период, ова сцена сведочи о постојању трајног занимања за спиритизам. Оно је „приказано као последица предратне, личне и породичне трагедије,” али је, у ствари, „одраз послератне стварности” (ДУШАНИЋ 2017: 299), обележене колективним и сложеним „радом жалости”.¹⁷² Одједи спиритизма приметни су, мада на други начин, и у радовима српских надреалиста, посебно када је реч о визуелним цитатима спиритистичке фотографије, која постаје један од важних извора за настајање надреалистичких колажа. Истраживања су показала да се у *Јавној птици* Милана Дединца

¹⁷² За опширније тумачење односа према губицима у Првом светском рату у Петровићевом роману, види ДУШАНИЋ 2017: 269–334. Иначе, Петровић се темом спиритизма бавио и раније, у приповедном тексту „Духови у пролеће” (1921), мада је реч о сасвим засебном, фантастично неодређеном, па чак и озбиљно-смешном појављивању духа међу живима, ког девојка призива да се укаже у огледалу помоћу „асталчета”.

налази ликовни цитат спиритистичке фотографије која представља француског медијума Еву Каријер (Тодић, Јовић 2016: 79–97), а други радови упућују и на присуство спиритистичких извора у колажу *Мистерија људске главе* Ванета Живадиновића Бора (Тодић 2019: 303–324).

Као што се може наслутити чак и из овако летимичног прегледа, дијалози са спиритизмом у српској књижевности разноврсни су и изазовни за истраживање. Овом приликом и за потребе овог рада, усредсредићемо се само на оне текстове и аспекте спиритистичке књижевне инспирације који се могу довести у непосредну везу са стваралаштвом Камија Фламариона.

5.1. Преводи Фламарионових дела на српски и хрватски језик

5.1.1. *Љубав на звездама* : психолошка новела. Београд: Медечијан и Кимпановић, 1888.

„Љубав на Звездама” је превод приповетке *Un amour dans les étoiles*, објављене први пут у периодици 1887. године, у часопису *La Revue de Paris et de Saint Pétersbourg*, а затим наредне године у допуњеном издању збирке *Звездани снови* (*Les rêves étoilés*, 1888). У питању је преименована прича „Жорж Сперо” из првог издања збирке. Овај текст заправо је скраћени одломак из *Ураније* (роман се састоји из три слабије повезана дела, од којих је „Жорж Сперо” централни део, први је „Небеска вила”, а трећи „Небо и земља”). Препознавање текста додатно отежава чињеница да се под истим насловом *Un amour dans les étoiles* појављује и другачији текст који је Фламарион објавио неколико година касније у периодици (*La Nouvelle revue*, 1896), а који је код нас преведен под насловом „Једно драго међ звездама” у листу *Нова Искра*. На овом примеру јасно се препознаје Фламарионова уобичајена пракса да своје краће наративне текстове преради и преименује у различитим издањима.

Текст приповетке у потпуности одговара средишњем делу *Ураније*. „Љубав на звездама” је прича о Ђорђу Сперу (име је у преводу адаптирано на српски језик), младом научнику уписаном у опсерваторији и познатом метафизичару који упознаје Иклеу, слободну и учену Норвежанку која дели његове идеје. Њих двоје углавном проводе време разрађујући Спероове филозофске идеје о динамичном космосу, сталном протоку енергије и размени честица. Интелектуална сродност прераста у страствену љубав и брак. На путовању у Норвешку, приликом лета балоном, долази до невремена у ком обоје јунака гину. Наратор романа, Спероов једини пријатељ, годинама касније присуствује јавном предавању о хипнотизму на коме медијум преноси поруку намењену баш њему, поздрав од пријатеља који сада бораве на Марсу. Они живе као једна душа, иако су на Марсу заменили полове. Наратор се пита да ли ће у будућности Спероово учење „открити апостолима астрономије вероисповед будућности” (ФЛАМАРИОН 1888: 62).

Ово је најранији превод самостално објављеног Фламарионовог књижевног дела на српски језик који смо пронашли. Преводац није потписан, а издавач је Медечијан и Кимпановић. Београдски штампари Јефта Медечијан и Ђорђе Кимпановић основали су 1881. године заједничку штампарију (МЛАДЕНОВИЋ 1984: 70.). Дела која су објавили су разноврсна: аутобиографско дело Јована Драгашевића, књиге намењене деци (*Ђачка песмарица*) итд. Једино друго дело преводне књижевности је Тургењевљева приповетка *Асја*. Медечијан и Кимпановић били су такође први власници листа *Мале Новине*, пре Пере Тодоровића. Годину дана раније исти издавач објавио је спиритистичко дело *Аветињски појави* (1887) Чедомиља Мијатовића под псеудонимом Теозоф, што указује на извесну блискост са спиритистичким

круговима. Фламарионов текст је преведен у потпуности (осим једне фусноте¹⁷³), и објављен као свеска меког повеза и малог формата. Уколико се занемари значајан број штампарских грешака, реч је о верном и успешном преводу поменуте приповетке. Каснији превод *Ураније*, чији је аутор Стеван Д. Поповић, сасвим је самосталан и не преузима текст „Љубави на звездама”.

5.1.2. „Идеја о споразуму између светова”. *Погледи* св. XIV (1889)

Податак о постојању овог превода налазимо посредно, на основу огласа у *Малим новинама* који говори о садржају четрнаестог броја часописа *Погледи*. („ИЗАШЛА ЈЕ ОНОМАД XIV СВЕСКА ПОГЛЕДА” 1889: 3). Реч је о преводу текста « *Idée d’une communication entre les mondes* » из збирке *Звездани снови*. Текст говори о могућем контакту са другим планетама, пре свега са Марсом, помоћу пројекције великих светлосних сигнала. Према заједничком каталогу библиотека Србије овај часопис није сачуван, те тренутно није могуће детаљније говорити о овом преводу.

5.1.3. „Једно драго међ звездама”. *Нова искра* бр. 12. 16.12.1900: 371–374.

Изворни текст је приповетка *Un amour dans les étoiles*, објављена у периодици 1896. године, у часопису *La Nouvelle revue*¹⁷⁴, и касније у новом и измењеном издању *Звезданих снова* (*Rêves étoilés*). Није реч о истоименој причи која је осам година раније објављена у првом издању *Звезданих снова*. У преводу на српски не долази до забуне између ова два текста зато што је ранија приповетка преведена као „Љубав на звездама”.

Наратив у коме онострана женска фигура одводи мушкарца на међупланетарно путовање понавља се у готово свим Фламарионовим фикционалним делима. Ова прича представља сажетију варијанту поменуте кључне теме у Фламарионовом стваралаштву, и у њој се инсистира на сензуалности и новој димензији чулног уживања која душу чека када се реинкарнише на далеким планетама. Андрија (André) је туробан и замишљен астроном који је прерано изгубио Дору, девојку коју је волео. Он се пита да ли она још увек негде постоји и чини му се да је понекад чује као унутрашњи глас. Он се исповеда наратору и открива да је, док је вршио спектроскопска испитивања, био засењен светлом и осетио благи електрични удар, а затим видео на месечини своју драгу како стоји пред њим. Она приповеда о свом новом животу у систему Албиреа, где је љубав савршенија и интензивнија него на Земљи, због постојања електричног „чула љубави” које око тела пројектује невидљиве зраке. Затим Дора на крилима одводи Андрију под шарена сунца Албиреа, где му открива свој прави изглед и позива га да јој се придружи како би спознао праву љубав. Након неколико месеци младић је пронађен мртав, са флашицом цијановодоничне киселине која је раскинула „везе што спајају душу са телом”. Научна објашњења у овом тексту сведена су на далеко мању меру него у другим делима, и углавном служе као поредбени елемент: спајање заљубљених душа којима настаје ново уједињено биће „као кисеоник и водород који спајајући се изгубе своје облике да начине капљицу воде” (ФЛАМАРИОН 1900: 373).

¹⁷³ У последњем поглављу наратор додаје белешку о „чудним подударностима” које су претходиле вести о смрти јунака: подрхтавање игле на компасу које указује на аурору бореалис и осећање необјашњиве тескобе најавили су му да је дошло до несреће, те га телеграм о Спероовој смрти затиче већ помиреног са свим што се догодило.

¹⁷⁴ Блејлерова енциклопедија ране научне фантастике наводи да је прича први пут објављена у америчком часопису *The Arena*, у децембру 1896. године (BLEILER 1990: 249), мада му текст из листа *La Nouvelle Revue* претходи, пошто је изашао у броју за јануар–фебруар исте године.

Превод овог текста је дело писца Михаила Крстића. Крстић се у истом броју појављује и као аутор краћег лирског текста „Зимска идила”, који такође говори о повратку после смрти, јер се, из магле коју наративни субјект посматра, помаљају духови преминулих пријатеља и сродника: „Ја као у опсени назирем у том свету неке живе духове, нека страна и опет позната бића” (Крстић 1900: 355). Наратор предосећа да ће и сам једном тако посећивати оне које буде оставио за собом после смрти.

Приповетка је изашла у листу *Нова Искра*, једном од првих српских илустрованих књижевних листова. Овај часопис доносио је прилоге из домаће и стране књижевности, вести из науке, полемике, приказе књига, вести о културним дешавањима. У истом и наредним бројевима налазе се преводи Мопасана, Додea, Чехова, Хоторна, Сјенкјевича и других страних аутора. У делу посвећеном научним прилозима, професор Јеленко Миленковић, оснивач сеизмолошког завода, пише о астрономији, рендгенским зрацима и сличним темама с намером да их учини занимљивим, повремено се позивајући и на Фламарионова дела. Спиритизам се помиње успутно у неколико текстова у овом часопису, али му није посвећена већа пажња. „Љубав на звездама” је занимљив пример превода текста са научнофантастичним обележјима (путовање на друге планете, опис ванземаљског бића са „пипаљкама”) давно пре него што је овај жанр стекао широку популарност.

5.1.4. *Уранија*. Београд: Штампарија Смиљево, 1892.

Преводилац овог издања је политичар и педагог Стеван Д. Поповић, који је био управник Учитељске школе у Новом Саду, министар просвете у влади Милутина Гарашанина, и касније министар финансија у влади Николе Христића („СТЕВА ПОПОВИЋ” 1902: 1). Дело је објављено у три засебне свеске које прате три дела текста („Небеска муза”, „Жорж Сперо”, „Земља и небо”). Издавач је „Смиљево–шtamпарија Пере Тодоровића”, који је, поред више дневних листова, објављивао и преводну књижевност, на пример дела Чарлса Дикенса и Александра Диме. Окружење Пере Тодоровића може се довести у везу с различитим езотеријским струјањима код нас: с једне стране, ту је његово учешће у ширењу легенде о Креманском пророчанству заједно са Радованом Казимировићем, као и занимање Анке Нинковић (сестре Тодоровићеве прве жене, Милице Нинковић) за Штајнерову антропозофију, с друге стране.

Преводиочев педагошки приступ изворном тексту најупечатљивија је карактеристика овог остварења. Присутне су дуже и релативно бројне преводилачке напомене, које нису језичке природе, већ објашњавају научне и културне појмове који би читаоцу могли бити мање познати. У питању су кратке биографије научника – Ле Веријеа (без помена о сукобу са Фламарионом; дају се искључиво подаци о научном доприносу), Њутна, Лапласа, Хипарха, Птоломеја – као и подаци о сазвежђима или објашњења митолошких појмова (Плејада, Пигмалион). Наглашава се образовна димензија дела и настоји да се читалац успут обавести о научницима и сазвежђима и изван оног што је аутор предвидео. У трећој свесци једна од фуснота непосредније упућује на дело *Phantasms of the living*, на месту где Фламарион само помиње литературу Британског друштва за поручавање психичких појава.

О томе да је дело прилагођено за млађу читалачку публику сведоче и ретке али упадљиве преводилачке интервенције у тексту. Вероватно је хотимично изостављена реченица о Хлоји и Дафнису која алудира на сексуалну зрелост и умеће (« Si Chloé n'est point instruite, il faut que l'indiscrete et curieuse Lycénion se charge d'instruire Daphnis » (FLAMMARION 1891: 3)). Поред тога, у напомени о музама истиче се да су оне „као наше виле, вечито младе и не знају ни за какве телесне страсти” (ФЛАМАРИОН 1892:6), чиме се унапред ублажава еротска

димензија нараторовог сусрета са Уранијином фигуром, за коју смо већ видели да је значајан део изворног текста. Поповићев превод је, уопштено говорећи, слободнији, мање дослован, и углавном доприноси лакшем читању текста.

Чињеница да је преводилац пре свега педагог који је тексту додао објашњења и тумачења, као и реакције које налазимо у периодици (лист *Учитељ* саветује читање дела, а у одлуци Министарства просвете предлаже се да се ђацима поклања ова књига), указују на рецепцију овог дела као омладинске литературе, што није нужно био случај у француској средини, где су се Фламарионова дела обрађала најширој публици, али пре свега одраслима и онима који већ имају одређено знање из астрономије.

Уранија је поново објављена 2005. године у издању Народне књиге, у новом преводу чији је аутор Олга Остојић Белча. Нажалост, овај превод, иако упознаје савремену публику са Фламарионовим текстом дуго након Поповићевог превода, садржи многе материјалне грешке и не може се сматрати адекватним осавремењивањем овог дела.

5.1.5. *Смак света*. [Део 1, У двадесет петом столећу – теорије] [Део 2, У току од десет милиона година]. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића, 1895.

Превод *Смака света* на српски језик објављен је 1895. године, само годину дана након појављивања француског изворника. Издање се састоји од две свеске које прате два дела романа (*У двадесет петом столећу–Теорије* и *У току од десет милиона година*). Преводилац романа је математичар Коста Стојановић,¹⁷⁵ а издавач је Прва нишка штампарија Жике Радовановића.¹⁷⁶ Поговор се састоји из три дела, а у првом се истиче да није било потребе за предговором јер је „име пишечево већ познато, унеколико, нашем свету, те није нужно било препоручивати га нарочитим предговором и спремати читаоце да завире бар у прву главу овог дела” (ФЛАМАРИОН 1895: 223). Други део доноси преписку са Фламарионом поводом превода: у првом писму Фламарион настоји да ослободи издавача од трошкова плаћања права на превод због „скромне раширености српског језика”, док у другом износи жељу да му се јави наслов књиге на српском језику (како би могао да га уврсти у наредно издање романа) и пошаље примерак када буде објављена. Последњи део додатка садржи списак објашњених појмова у ком се детаљније описују појмови из астрономије (комета, Сунчев систем) и нови технолошки изуми (телефон, фонограф). Присутни су и термини као што је телепатија, која је описана као „један део спиритистичке философије (науке о духовима). Верује се да ће доцније човечанство ући у траг и узроке неразумљивих спиритистичких појава” (ФЛАМАРИОН 1895: 230). Као и код превода *Ураније*, јасна је намера преводиоца, који је опет стручњак из области природних наука, да публици што више приближи научни слој дела.

Насловна страна овог издања представља репродукцију прве илустрације из Фламарионовог романа, на којој се налазе анђео и небеска тела, и на коју је додат српски наслов романа. Уместо аутора оригиналне илустрације (Jean-Paul Laurens) потписан је „С. Н. Лала”. Остале илустрације из изворног текста су изостављене у овом издању, осим једне слике

¹⁷⁵ Стојановић се, осим математиком, бавио и физиком, механиком, социологијом и економијом. Био је професор Београдског универзитета и више пута служио као министар у краљевини СХС (ПЕТРОВИЋ 2001: 69-120).

¹⁷⁶ Ова штампарија објављивала је издања из различитих области, а највећи број припадао је педагошкој и омладинској литератури.

која је кључна за разумевање текста и представља шифровану поруку коју научници добијају са Марса.

Иако је Коста Станојевић сматрао да Фламарионово име и сам текст сведоче о „ваљаности” романа, није извесно да је *Смак света* наишао на велики одјек код читалаца. У тексту објављеном након Станојевићеве смрти, у контексту његовог научног рада помиње се да је превео Фламарионов роман, који и поред племените намере преводиоца, није доживео велики одјек међу читаоцима: „[...] он [је] превео сјајан роман Камила Фламариона *Смак Света*, који, мада и данас, после читавих 30 година од како је на српском објављен, још лежи у књижарским магацинима, ипак преставља једну од врло лепих појава у нашој преводној књижевности.” („КОСТА СТАНОЈЕВИЋ” 1921: 1).

5.1.6. *Незнани свет и психички проблеми*. Београд: Електрична штампарија С. Хоровица, 1905.

Незнани свет и психички проблеми једно је од ретких Фламарионових дела о непознатим природним силама које је преведено на српски језик. Преводац је непотписан, што је случај и са другим сличним издањима овог издавача, али из других извора сазнајемо да је аутор овог превода Анка Анђелковић (РАДУЛОВИЋ 2022: 173). Године 1905. Електрична штампарија С. Хоровица издала је и друга спиритистичка дела, *Шта бива после смрти? Гласови с оног света* (1905) и *Чија је будућност? : психичке студије* (1905). *Незнани свет и психички проблеми* представља трећу књигу у овој серији наслова. Три године касније иста штампарија појављује се и као издавач превода књиге *The Philosophy of Death* америчког спиритисте Ендруа Џексона Дејвиса (Andrew Jackson Davis), која излази под насловом *Девисова философија смрти* (1908). Тај превод потписује Коста А. Симић, аутор више дела са езотеријском тематиком, као што су *Спиритизам и јеванђеља* (1911) и *Наука и религија : слободно критичко размишљање практичног разума* (1910).

У предговору који је потписан иницијалом „А.” објашњава се намера преводиоца-приређивача приликом прилагођавања дела на српски језик. *Незнани свет* суштински представља извод из Фламарионовог дела, и изоставља „све што је специјално и чисто научно и за чије разумевање треба нарочита научна спрема” (ФЛАМАРИОН 1905: II). Поред тога, у потпуности су изостављена два поглавља (четврто и пето поглавље у изворном тексту) у којима се говори о халуцинацијама. Као разлог наведено је то што „противници спиритизма, који све психичке појаве, (феномене) што превазилазе уске међе њихова познавања ове ствари, покушавају да објасне халуцинацијама или невропатским опажањем ненормалних лица” (ФЛАМАРИОН 1905: III). И у осталим поглављима, међу великим бројем појединачних примера које Фламарион наводи, изабрани су и преведени само они које је приређивач сматрао најупечатљивијим. Истиче се да је главна намера била да се преводом Фламарионовог дела допринесе ширењу научног посматрања спиритистичких појава у нашој средини.

5.1.7. *Pripovijest o repatici*. Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo, 1916.

Ово дело представља превод Фламарионовог првог приповедног текста *Histoire d'une comète*, који чини једну од целина у збирци *Приче о бескрају* (*Récits de l'infini*). Преводац није познат, а издавач је Хрватско природословно друштво. *Pripovijest o repatici* је прва књига

објављена у оквиру „Популарне Библиотеке” овог издавача, а изашла је као свеска-поклон за 1916. годину уз популарни часопис *Природа*. Намера приликом покретања ове посебне библиотеке била је да се најшира јавност образује из области природних наука: „Mi moramo odgojiti našu javnost za čitanje prirodnoslovnih djela, a kad to polučimo, polučili smo i naš cilj. U početku mora da donosi naša 'Biblioteka' takova djela koja i svojim sadržajem i načinom obradbe mogu zadovoljiti svakoga koji se zanima za prirodu i njezine pojave.” („IZVEŠTAJ O RADU HRVATSKOG PRIRODNOSLOVNOG DRUŠTVA” 1917: 1). Према извештају Природословног друштва, превод овог Фламарионовог дела продао се у четири хиљаде примерака („ZAPISNIK” 1918: 164).

Хрватско природословно друштво и његов часопис *Природа* највећи су популаризатори Фламарионовог дела на хрватском језику у овом периоду. У тексту поводом Фламарионове смрти 1925. године, *Природа* подсећа на главне врлине његовог дела: „Razlog je ovoj velikoj raširenosti Flammarionovih djela u tome, što su djela, i ako su mnoga od njih pisana strogo naučno, u glavnom pisana na vrlo lagan, popularan način, pristupan i onome, kojemu su poznati iole elementi astronomije. Kraj toga mu se radovi odlikuju s mnogo fantazije i duhovitosti, no uza to sve njegove fantastične hipoteze ipak počivaju na strogo naučnoj podlozi. On je možda jedan od najčitanijih astronoma i naučenjaka u opće” (ŠPICER 1925: 138).

Уредник ове едиције и аутор предговора за *Pripovijest o repatici* био је Фран Тућан, минералог и петрограф, стални члан Југословенске академије науке и уметности и први декан Природословно-математичког факултета у Загребу. У предговору се Фламариново дело и његов значај описују следећим речима: „То је у један мах и астрономско и геолошко и paleontološko djelo i čitatelj će s užitkom pratiti sve dogodovštine i Repatice i naše Zemlje, naučit će prošlost našu, i čuti o budućnosti našoj. A kroz čitavo djelo vuče se kao zlatna nit ona golema ljubav Flammarionova spram čovjeka, njegova težnja za oplemenjenjem duše naše, njegova vjera u sretniju budućnost, kad će duh nadvladati materiju, a mi biti bića duhovna” (FLAMMARION 1916: 7). У овој оцени посебно се истиче идеалистички аспект Фламарионовог текста.

Насловница има оригиналне илустрације које потписује чувени хрватски сликар и илустратор Љубо Бабић, који је аутор свих насловних стана у овој едицији. Поред тога, дело садржи значајан број илустрација, од којих је једна у боји. Иако се у предговору истиче да се „није жалило великих трошкова” на илустрације, извесније је да су барем неке од њих преузете из француских извора, пошто је на једној од слика видљив потпис чувеног илустратора Едуара Ријуа (Édouard Riou), који је сарађивао са Жилом Верном.

5.1.8. *Propast svijeta*. Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo, 1918.

5.1.9. *Posljednji dani ljudi*. Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo, 1920.

Две, односно четири године након *Pripovijesti o repatici*, Хрватско природословно друштво издаје и превод романа *Смак света*. Дело је објављено у две свеске под насловом *Propast svijeta* и *Posljednji dani ljudi*. *Pripovijest o repatici* била је прво дело у Популарној библиотеци, док су *Propast svijeta* и *Posljednji dani ljudi* четврта и девета књига у истој едицији. У међувремену су објављена дела о ентомологији, зоологији и еволуцији чији су аутори Жан-Анри Фабр, Ернест Сетон Томпсон и Никола Финк. Преводилац Фламарионовог текста је „gospođa V.G” (Вера Гилић).

За разлику од српског издања, које је изашло двадесет пет година раније, хрватско издање преузима већину илустрација из оригиналног француског текста. Насловне стране имају оригиналне илустрације сликара Љубе Бабића.

За хрватско читалаштво значајна је и чињеница да Фламарион у поглављу у коме осликава концил кардинала у Риму уводи лик умереног и просвећеног „Мајерштроса”, који је очито надахнут ликом хрватског бискупа Јосипа Јураја Штросмајера. Ово је запажено и у периодици: „Философ астроном Фламарион у свом утопистичком делу *Свршетак света* које се одвија у 25. веку поставља баш Штросмајера као бранитеља просвете и напретка науке од предрасуда вере и заблуда цркве.” („ШТРОСМАЈЕР” 1933: 1).

5.2. Камиј Фламарион у дневној периодици и часописима на српском језику

Као истакнута јавна личност на прелазу деветнаестог у двадесети век, Фламарион се, са својим радовима, појављује и у дневним и месечним листовима на српском језику. Чешће је реч о наводима из Фламарионових дела, или позивању на његово стваралаштво, него о преводима појединачних текстова у целини. Његово име углавном се помиње у својству важног узора за популаризацију астрономије. Када је реч о његовим спиритистичким занимањима, и она добијају извесно место у писању штампе. Представићемо само неколико упечатљивих случајева, а даље истраживање периодике можда ће указати на Фламарионово присуство у додатним изворима.

Најстарији преводи Фламарионових текстова који налазимо у периодици објављени су у *Застави*, једном од најзначајнијих политичких листова у периоду пре Првог светског рата. Године 1887, односно годину дана пре првог превода Фламарионових дела на српски језик, појавила су се два прилога. Први, под називом „Шта може гром?: цртица звездара Камила Фламариона”, говори о необичним појавама које понекад прате удар грома (киша камења, лоптасте муње, различите необичне повреде итд). Други чланак „Ничија слика: написао Камило Фламарион” посвећен је изуму фотографа Артура Батија, који омогућава да се вишеструким излагањем једне фотографске плоче добије серија преклопљених портрета. Главна тематика је осветљавање невидљивих страна стварности помоћу техничких средстава, али и развој еугеничких размишљања која су била популарна у то време, пошто се овако добијене слике користе за поређење физиономских црта. Ова два прилога сведоче о Фламарионовом разноврсном занимању за различите теме из природних наука и технике, са нагласком на оним појавама које се још увек чине нерасветљеним.

Највећи број новинских чланака који се односе на Фламарионов рад говоре о његовим истраживањима на пољу астрономије или других научних области. Ови прилози се углавном појављују у научним рубрикама, или у образовним листовима као што су *Учитељ* или *Просветни преглед*, што сведочи о улози Фламариона као незаобилазног аутора¹⁷⁷ када је у питању астрономија, али и друге области природних наука. У овим текстовима, Фламарион је узор за ауторе који продужавају његова истраживања. Серије чланака Ђорђа М. Станојевића, физичара и ректора Београдског универзитета, „Како је на планетама?” и „Комете и озвездине”, које су излазиле у часопису *Просветни преглед* 1882. године, сведоче о томе да тадашњи астрономи користе Фламарионова дела као важан извор. Станојевић очито добро познаје Фламарионов рад, и сам се занима за исте области астрономије, метеорологије и

¹⁷⁷ Да су Фламарионова дела била уобичајен део омладинске лектире пре Првог светског рата и извор књижевног заноса и одушевљења сведочи и следећи одломак из романа *Чедомир Илић*, у ком се говори о ауторима који утичу на Ускоковићевог јунака: „У недостатку материјалног уживања, он се бацао сав у свет књига, мисли, снова. Место путовања у Врање и Абацију, он је заједно с Фламарионом посећивао месец, звезде, целе сунчане системе, где је откривао милионе нових ствари, чуда, лепота, какве не би нашао ни у најчувенијој светској бањи. Виктор Иго га је водио по најсјајнијим и најтамнијим крајевима Париза, Толстој му је откривао бескрајну Русију [...]. Живео је само духом” (Ускоковић 1914: 35).

ваздухопловства. Његово дело *Звездано небо независне Србије* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1882), једно од првих популарних астрономских дела на српском језику, наводи Фламарионову *Популарну астрономију* међу три коришћена извора. У поменутих текстовима, он се позива на Фламарионову тек објављену књигу *Les Terres du ciel* (1881), коју користи као полазиште за свој опис планета Сунчевог система. Сличан је случај и са Стевом Миловановим. У текстовима посвећеним хипотезама о смаку света („Шта ће бити са Земљом до послетка?“) или метеоролошким феноменима („Крвава киша“), објављеним у *Стражилову*, овај педагог, директор Српске православне велике гимназије у Новом Саду и члан Матице српске, више пута наводи Фламарионове текстове, и уопште се ослања на његова дела.

Тематика живота на Марсу једна је од најзаступљенијих у вестима које наша периодика преноси у вези са Фламарионом. Исте године када Скјапарели долази до открића наводних марсовских канала, образовни лист *Учитељ* преноси и Фламарионове закључке да су трагови превише правилни да би били случајни те да доказују постојање интелигентног живота („ЉУДИ НА ПЛАНЕТУ МАРСУ” 1887: 143). У неким случајевима Фламариону се готово приписује ово откриће, а Скјапарелијево име се успутно спомиње: „Француз Фламаријон, популаризатор астрономије, недавно је проматрао планету Марс и приметио нешто ново, наиме: у извесно доба године океани планете изгледају подељени на двоје некаквом широком браздом.” („ИЗ БЕЛА СВЕТА: МАРС” 1890: 3). Фламарионове ставови о животу на Марсу били су готово опште место у популарној култури на прелазу векова. Ово се може уочити у тексту Драгутина Илића Јеја, у подлиску солунског листа *Велика Србија*. Приликом описа искрцавања српске војске на Крф током Првог светског рата, сусрет са француским војницима описан је као сасвим страно искуство, које се може упоредити са доласком на Фламарионов Марс: „Чинило нам се када смо видели те једре, кршне и веселе војнике, да смо стигли на Марс, код оних цинава што их замишља Фламарион. А ти су се војници, опет, чудили нама. Мислили су да смо сени покојника, да долазимо са онога света.” (ЈЕЈО 1917: 1). И након што је дилема са каналима разрешена, Фламарион је остао трајно повезан са проблематиком Црвене планете: „У новије време веровало се да постоји живот на Марсу чему је нарочито допринела бујна машта славног астронома Камила Фламариона.” („ДА ЛИ У ВАСИОНИ ПОСТОЈИ ЖИВОТ?” 1937: 9). У овом чланку у *Времену*, у рубрици *Кроз науку у живот*, подсећа се на Фламариново веровање о црвенкастој вегетацији, становницима који су напреднији од људи, као и понуда да се додели 100.000 франака ономе ко осмисли начин путовања на неку од планета сем Марса.¹⁷⁸

За нас је значајније помињање Фламариона у часопису *Зенит*, у тексту Бошка Токина „Kometa Pons-Winecke, Zemlja i Zenit” из петог броја часописа. Поводом проласка комете Понс-Винеке поред Земље 1921. године и потенцијалне опасности Токин пише: „Možda je sve to vizija. Flammarion, on je prvi pričao o propasti, prilično vizionaran je čovek bio uvek. Drugi naučenjaci, manje fantasti, kako oni sebe zovu, tvrde i dokazuju da se 26. juna neće ništa desiti.” (ТОКИН 1921: 9). Извесно је да Токин на овом месту и у остатку текста користи идеје из *Смака света*, Фламарионових изјава о Халејевој комети, и можда *Приче о комети*. Читав Токинов текст је у дијалогу са идејама које је износио Фламарион; присутна је чак и иронична опаска поводом езотеријских аспеката кроз питање да ли ће и астрална тела сагорети у репу комете: „Za zemljom lebdeće nekoliko stotina recimo astralnih tela onog na zemlji, čija je duša bila u stanju da se oslobodi od tela za vreme katastrofe. A možda će otrovni gasovi uništiti i astralna tela.” (ТОКИН 1921: 10).

¹⁷⁸ На овом месту се делимично нетачно преноси вест о такозваној награди Гузман (prix Guzman). Фламарион је 1891. објавио да ће Клара Гоге Гузман, богата француска удовица, понудити награду од 100.000 франака свакоме ко буде у стању да комуницира са било којом планетом осим Марса у наредних 10 година. Награду је требало да додели Француска академија наука, а, према сопственом сведочењу, Никола Тесла је сматрао да он треба да буде добитник ове награде (RAULIN-CERCEAU 2010: 1395).

Критичке оцене Фламарионовог књижевног стваралаштва у периодици нису превише честе, али се спорадично могу пронаћи. Углавном је реч о позитивним оценама његових дела које су даване поводом објављивања превода. Поред тога, налазимо краће коментаре о његовом стваралаштву поводом годишњица, као што су прославе које су организоване у вези са Фламарионовим седамдесетим и осамдесетим рођенданом. Тако се у листу *Глас Црногораца* може прочитати следеће: „Фламарионов таленат се с годинама развио у његовим дјелима до бујне фантазије и дао дивну слику из науке свемирске. Његови научни романи као „Урания“, „Стела“ и други садрже прегршт астрономске науке, која ће за сваког љубитеља астрономије бити од ванредне вриједности” („70-ГОДИШЊИЦА КАМИЛА ФЛАМАРИОНА” 1912: 2). Сличне оцене налазе се и у *Застави* десет година касније: „Фламариону се има захвалити што је астрономија постала популарна наука, јер се његова дела у сласт читају, а раширена су на свима језицима у стотинама хиљада примерака. Само их је на нашем језику веома мало.” („ФЛАМАРИОНОВА ОСАМДЕСЕТОГОДИШНИЦА” 1922: 3).

Занимљив је и став који Жика Богдановић износи у Борби 1960. године, дуго након што су Фламарионова дела код нас објављена. У тексту који је посвећен развоју научне фантастике, Богдановић даје Фламариону значајно место у историји настанка целог жанра:

[...] наставак научно-фантастичне литературе може се пратити тек од XIX века. Али ту постоји једна заблуда: стварни утемељивач нове литературе није био Жил Верн, тај даровити али често одвећ наивни и неупућени маштар, већ Камиј Фламарион, прокажени астроном, који је видовито схватио социјални и етички смисао узбурканости духова након значајних Скјапарелиног открића... Достојног наследника није имао до појаве Џорџа Херберта Велса [...]. (БОГДАНОВИЋ 1960: 10)

У овој оцени показује се да, иако је несумњиво изгубило на популарности коју је некада уживало, Фламарионово дело није у потпуности заборављено, нарочито код оних који су се занимали за све видљивији жанр научнофантастичне књижевности.

У дневној периодици наилазимо и на вести које би се могле окарактерисати као део популарне културе, односно на различите анегдоте из Фламарионовог живота које се преносе из стране штампе. Међу овим вестима наилазимо на податак о начину на који је Фламарион дошао до своје приватне опсерваторије, када му је један туренски грађанин који се дивио његовим делима у завештање оставио свој иметак, односно замак у Живизију-сир-Орж који је касније прилагођен у звездарницу („ФРАНЦУСКА НАСЉЕДСТВА” 1887: 3). Ту је и необична и више пута поновљена анегдота о једној Фламарионовој књизи која је повезана људском кожом: „Славни Фламарион је имао једну књигу повезану у кожу са рамена дивне грофице Б. која му је тај део коже завештала пошто се писац искрено дивио њеном тену.” („ОД СВЕГА ПОМАЛО ЗА СВАКОГ ПОМАЛО: КЊИГЕ СА ПОВЕЗОМ ОД ЧОВЕЧЈЕ КОЖЕ” 1934: 8). Овакве вести додатно сведоче о томе да је Фламарионово име било општепознато публици на прелазу векова.

Када је реч о поменима Фламариона као значајног популаризатора спиритизма, он се у периодици често појављује као једно од угледних имена¹⁷⁹ која се повезују са овим

¹⁷⁹ О томе да је Фламарион у најширим круговима био познат као личност повезана са спиритизмом траг налазимо и у приповетци „Спирити (Јеремијина сирочад)” Владана Деснице. Ликови у овој причи наводе низ научних имена која виде као потврду својих веровања:

„— Зашто се допушта онијем неким што бацају карте, — упадала је је тета Клòринда, — а чину се сметње нама за спиритизам...

— ... који је на концу конца ствар шјèнтифика! ...

— Тако је! Највеће главе данас баве се тијем, мој госпару! Нијесу то више бабарије, како се некад мислило!.. Ево виђите, виђите! И Чезаре Лòмброзо, који је једна од највећих глава данашњице, бави се тијем ...

езотеријским правцем. Спиритизам у Србији доживљава широку популарност у последњој четвртини деветнаестог века (РАДИЋ 2009: 140). У сведочењима самих окултиста може се наћи изјава о занимању неспецијализоване штампе за спиритизам. У једном од уводних чланака у часопису *Духовни свет* подсећа се да су

[...] повремено регистровани разни чудновати догађаји у свету и у нашим политичким листовима и часописима као: *Доситеју, Виделу, Штамп, Политици, Правди, Дневном Листу, Малом Журналу, Одјеку, Београдским Новинама, Реформи, Звону, Трговачком гласнику, Депеши, Новом Времену, Здрављу, Срп. књижевном гласнику* итд, што је доказ да се и наша журналистика и књижевност заинтересовала за те појаве и доносила их је да их њихови читаоци читају. (Оточки 1910: 16–17)

Тако, на пример, лист *Застава* већ 1888. године пише о међународном конгресу спиритиста у Барселони и о Фламарионовом присуству на овом догађају („МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС СПИРИТИСТА” 1888: 3). У наставку ћемо поменути три фељтона у којима се детаљније преносе Фламарионове ставови: један који излази на самом почетку двадесетог века, други који припада специјализованој езотеричној периодици, и трећи који одговара међуратној обнови интересовања за контакт са оностраним светом. Сви поменути примери састоје се из преузимања одломака из Фламарионових дела *Незнани свет и психички проблеми* и *Смрт и њене тајне*.

Дневни лист *Мале новине*¹⁸⁰ 1902. године доноси фељтон у ком се излаже сажет избор из *Незнаног света и психичких проблема*, две године након објављивања изворног текста на француском, и три године пре превода целог дела на српски:

Истражујући непознате узроке који нам изазивају разне појаве привиђења, јављања самртника и мртваца, предосећања и њима сличне, француски научник К. Фламарион прикупио је знатан број писама, која сведоче о овим појавама, па је од њих одвојио несумњиве, најтипичније и најистинитије и њих је средио, проучио и тако дошао до извесних закључака, које је извео у своме спису *L'inconnu et les problèmes psychiques*. Наше ће читаоце интересовати ти примери, и ми ћемо им изнети само најзанимљивије: а потом ћемо прећи на размишљања и закључке Фламарионове којима се трудио да разagna вековну таму која покрива ова питања о души, о појави мртваца, о виђењу на даљину у простору и времену итд. Та размишљања и закључци до којих је дошао Фламарион ни мало нису мање занимљиви од примера, којима се послужио у овим својим истраживањима. (УРЕДНИШТВО 1902: 2)

Ова серија чланака излазила је свакодневно између 26. новембра и 12. децембра 1902. године. У првим бројевима преносе се преводи изабраних случајева које Фламарион износи у различитим поглављима у *Незнаном свету*, а у каснијим бројевима слободније се препричава закључак дела, у ком се уопштено говори о дугој историји занимања за необјашњиве психичке појаве. Теми спиритистичких феномена приступа се озбиљно, а Фламарион је представљен као узоран научни извор који доноси важне закључке о овој теми. Објављивање извода из овог Фламариновог дела показује да је његова анкета имала великог одјека у јавности далеко изван граница Француске.

— ... И Гуљелмо Фèреро... — упала је тета Клòринда.

— И Фламаријун! ... — надопуњавао је дундо” (ДЕСНИЦА 1956: 150).

¹⁸⁰ Власник овог листа Пера Тодоровић учинио је од *Малих новина* „prvi moderni dnevnik u Srbiji”. Ове новине представљају прворазредни историјски извор о почетку модерног српског новинарства („MALE NOVINE”).

У специјализованој езотеријској публикацији *Духовни свет: часопис за научно проучавање психијско-окултних појава, као што су: спиритизам, хипнотизам, медијумизам, телепатија, видовитост итд.*,¹⁸¹ која је излазила 1910. и 1911. године у укупно дванаест бројева, налазимо одјеке Фламарионовог занимања за непознате појаве. Овај лист излазио је једанпут месечно у Београду. Одговорни уредник био је најпре Петар Ј. Новаковић, а после њега Јован С. Јовановић. Предмет занимања *Духовног света* је низ појава које су наведене у поднаслову часописа, те, иако аутори овог листа сматрају да је реч о засебним областима, такође сматрају да спиритизам, хипнотизам, телепатија и сличне појаве имају заједнички узрок као манифестације способности душе. Фламарион се у *Духовном свету* помиње већ у првом броју као један од француских научника који се најдуже бавио „психијско-окултним” појавама, а у чланку „Окултизам у прошлости и садашњости” наводи се анкета којом је Фламарион почетком века сакупио „сијасет потврђених појава, које доказују да постоје нарочите особине наше душе независне од материјалног тела” (Оточки 1910: 12). У истом чланку наводи се и чињеница да је дело *Незнани свет* преведено код нас као доказ богате и разноврсне спиритистичке активности. У наредних неколико бројева, у рубрици под називом „Тајанствен свет” преносе се изводи из *Незнаног света и психичких проблема* који се пре свега односе на случајеве телепатије које је Фламарион забележио. Ова серија чланака изашла је пет година након превода овог дела у издању Електричне штампарије С. Хоровица. У другом и трећем броју за 1910. годину преносе се анегдоте о телепатији које је Фламарион прикупљао.

Значајно је да овај лист, по угледу на Фламариона, покреће и сопствену анкету о непознатим појавама и ставља је у оквир научног посматрања:

Под овом рубриком вољни смо доносити загонетне догађаје, који су се ма кад десили нашим поштованим читаоцима, а да за њих нису могли наћи објашњења. Такви догађаји могу бити из: посмртне телепатије, хипнотизма, сомнамбулизма, спиритизма, пророчанстава, видовитости итд. Разуме се, да нам је много стало да та саопштења буду *потпуно истинита*, да буду по могућности проверена од лица, која су у догађају учествовала и да таква лица својим карактером могу заслужити наше поверење; јер кад се ради на прикупљању факата, која могу бити науци од користи при истраживању ових тако суптилних питања, онда колико може ствар да изгуби, ако би се хтело да обмане тако леп задатак, који нам треба да осигура уверење, да се такве појаве не дешавају само на једном месту, него и на целом земном шару, и да оне нису само продукт каквог занесеног створења, чији је ум помрачен уобразиљама. („АНКЕТА” 1910: 24)

У овом огласу истичу се исти захтеви које су пред своје саговорнике стављали и Фламарион и други проучаваоци спиритистичких појава. Наглашава се широк спектар догађаја за које се уредништво занима, али и захтев да дописници својим карактером и што уверљивијим и детаљнијим сведочењем допринесу потпунијем разумевању непознатих појава. У наредним бројевима часописа појављују се спорадично сећања и сведочанства читалаца *Духовног света*, која се најчешће као и у Фламарионовом *Незнаном свету* односе на необичне догађаје који се могу довести у везу са тренутком нечије смрти.

Трећи пример представља фељтон „Тајна смрти”, који је излазио у *Београдском дневнику* између 7. новембра и 14. децембра 1920. године. Повод за покретање серије чланака на ову тему јесте вест о Едисоновом најављеном изуму који је требало да омогући

¹⁸¹ Овај лист издавала београдска штампарија „Меркур“ Милорада Стефановића, а уредник је био Петар Ј. Новаковић.

комуникацију са оностраним,¹⁸² и коју су пренели листови широм света. Овај фељтон састоји се од уводника главног уредника листа Крсте Цицварића, три најаве и двадесет чланака који су састављени од одломака из првог тома Фламарионове књиге *Тајне смрти* (*La Mort et son mystère*). Ту су још и два писма Радована Казимировића (друго писмо је истовремено и крај серије чланака), писмо историчара Миленка М. Вукићевића, и један чланак који говори о Едисоновим будућем изуму за комуникацију са оним светом.

„Тајна смрти” се суштински састоји од поглавља која су преузета из Фламарионове књиге, мада се запажа да је овај фељтон имао, барем декларативно, веће амбиције. Први чланци из ове серије пропраћени су и сензационалним најавама које обећавају сукоб мишљења присталица и противника спиритизма код нас, као и извештај о „истинитим догађајима са спиритистичке сеансе на Дорћолу” („ТАЈНА СМРТИ” 1920: 2). Ове амбициозне најаве, које је требало да пробуде интересовање читалаца у складу са сензационалистичким усмерењем *Београдског дневника*, ипак нису испуњене. Текстови који чине већину ове серије представљају превод појединих писама која су наведена у Фламарионовом делу. Тежиште текстова је на необичним и необјашњеним појавама које су забележене, а често изостаје било какво тумачење наведених анегдота, и оне остају присутне више као куриозитети него као нарочито добро проучена питања. Већина примера односи се, с обзиром на Фламарионов извор, на догађаје у Француској, Италији и Русији. Једино Миленко Вукићевић сведочи о спиритизму код нас и о томе да су 1880. и 1881. радници Крагујевчке војне фабрике држали сеансе са „фантастичним асталчићима”, што се проширило на цео град.

Осим тога нема ни супротстављених ставова противника и присталица спиритизма, већ сви аутори износе донекле сличан став који је присутан већ у уводном чланку „Има нечега”. Праву полемику о веродостојности спиритистичких феномена налазимо тек 1926. у дневном листу *Време*.¹⁸³ У „Тајни смрти” доминира парапсихолошка интерпретација догађаја која је била превасходно научно становиште са почетка двадесетог века. Наиме, у овом фељтону истиче се да се постојање одређених мистериозних и необјашњених појава као што су телепатија или предсказање будућности више не може довести у питање, али то не значи да ови феномени потврђују веровања спиритиста. Готово ниједан чланак не износи идеју да су духови преминулих особа одговорни за необичне случајеве, већ се они сагледавају као примери парапсихолошких феномена које би егзактна наука могла да расветли.

Овај фељтон, који доноси богат преглед спиритистичке тематике, указује и на велико међуратно занимање за ову тему и на Фламарионов углед као прворазредног познаваоца ових питања. Значајно је да *Београдски дневник* доноси превод одломака из *Тајне смрти* исте године када се ово дело појављује у Француској. Поред тога, врста примера који се наводе у чланцима, као и њихово тумачење, такође указују на ширу промену која је захватила писање о непознатим појавама, то јест удаљавање од чисто спиритистичког тумачења и покушај проналажења одговора у „метапсихији”.

¹⁸² Томас Едисон је крајем 1920. године у листу *Scientific American* најавио да ради на изуму „некрофона”, техничког апарата сличног телефону који би бележио и најмање вибрације, чиме је Едисон изражавао наду да ће на тај начин бити могуће да се добије научни доказ о постојању живота након смрти. Поред тога, Едисон је током дужег периода био заокупљен темама које имају везе са спиритизмом и преживљавањем душе, о чему сведоче и поједина поглавља његове аутобиографије. (EDISON 2015: 87–145)

¹⁸³ *Време* покреће анкету о спиритизму због новог “спиритистичког вала” који је захватио Европу, иако се чинило да спиритизам нема више значајног утицаја. Због тога што су сведочења о овој теми поново постала присутна у дневној и стручној штампи, *Време* је представило ставове истакнутих научних радника, заговорника и противника спиритизма.

5.3. Рецепција Фламарионовог дела у *Једној угашеној звезди* Лазара Комарчића

Изузетно значајно дело које се сматра зачетком научно-фантастичног жанра у српској књижевности (ŽIVKOVIĆ 1990 и ЈОВИЋ 2006), роман *Једна угашена звезда* (1902) Лазара Комарчића, представља космичко путовање кроз васиону све до далеке умрле планете уз вођство духа француског астронома и математичара Пјера Симона Лапласа (Pierre Simon Laplace). Ова поучна авантура анонимног јунака-приповедача одвија се у виду духовног путовања током сна, а бестелесност и одлазак у далеке просторе откривају обичном смртнику законе природе и живота. Већ и из овако кратког увода јасна је могућа сагласност Комарчићевог романа са Фламарионовим прозним делима која такође припадају традицији фантастичних путовања, и која за циљ имају сазнање космолошких и филозофских истина. Међутим, детаљнија анализа указује на дубље везе и Комарчићево широко познавање Фламарионовог рада на различитим плановима, од астрономских дела, до занимања за геологију и метеорологију и стално присутног спиритистичког погледа на свет. У овом одељку посматраћемо како Комарчићев роман ступа у дијалог са Фламарионовим теоријама, и указати на многобројне тачке сусрета између ова два аутора нарочито на нивоу тематско-идеолошких аспеката који се јављају у *Уранији* и у *Популарној астрономији*.

Целокупно Комарчићево стваралаштво дуго је било занемаривано, његови романи сасвим су прећутани у Скерлићевој *Историји новије српске књижевности*. Новији критичари посветили су његовом делу пажњу коју заслужује, а проучавања су се нарочито усредредила на психолошки роман *Један разорен ум* и фантастични роман *Једна угашена звезда*. Критика је указала на езотеричне слојеве овог романа, истичући вишеструке упутнице које откривају добру упознатост аутора са спиритистичком доктрином, и доказујући да многа места спиритистичког наслеђа улазе у ткиво романа до те мере да се о овом делу може говорити као о карактеристичном примеру „спиритистичког жанра” (РАДУЛОВИЋ 2009б: 156; 165). О Комарчићевом занимању за спиритистичке теме сведочи и његов покушај да покрене часопис за „проучавање спиритуалистичких појава” *Два света*, чија су само два броја сачувана, а објављена 1903. године, недуго након објављивања *Једне угашене звезде*. Овај часопис већ на свом почетку напомиње да су уредништву познати радови научника који се баве спиритизмом, међу којима се поред Фламариона помињу Чезаре Ломброзо (Cesare Lombroso), Карл ди Прел (Carl du Prel), Целнер (Johann Karl Friedrich Zöllner) и други, а садржај прилога говори о питањима која су тематизована у *Једној угашеној звезди*: несавршеност људских чула, која ограничавају домете наших сазнања, и додир са духовним светом који је у вези са „вечитим законима природним, који непромењиво владају овим величанственим космосом” (КОМАРЧИЋ 1903: 13). Све поменуте чињенице показују да се, као што је то случај и код Фламариона, Комарчић озбиљно и дуго занимао за спиритистичка питања, узимајући нарочито у обзир мишљења научника који су се овом темом бавили.

У уводном, паратекстуалном делу романа Комарчић наводи књижевне, научне и езотеричне изворе који су надахнули *Једну угашену звезду*. Већина ових текстова говори о популарним теоријама о астрономији, палеонтологији и метеорологији каква су, рецимо, дела аустријског новинара и популаризатора науке Фердинанада Сигмунда (Ferdinand Siegmund), или радови немачког самоуког метеоролога и сеизмолога Рудолфа Фалба (Rudolf Falb) о превратима у свемиру и у дубинама земље (*Von den Umwälzungen im Weltall: In den Regionen der Sternen – Im Reiche der Wolken. – In den Tiefen der Erde*).¹⁸⁴ Овај корпус чине још и небеска

¹⁸⁴ Фалбова теорија о томе да је могуће предвидети будуће ерупције вулкана и земљотресе привукла је и пажњу и Хелене Блавацке, која му је посветила чланак у часопису *Теозофист* (*The Theosophist*), види: BLAVATSKY 1881: 183–184. Његов утицај у Комарчићевом роману видан је у опису утицаја плиме и осеке лаве на настанак рељефа на планети Аруца-Дари (КОМАРЧИЋ 1902: 203).

карта швајцарског астронома Ота Мелингера (Otto Möllinger) и популарна астрономија хрватског астронома Отона Кучере, *Наше небо; Цртице из астрономије*.¹⁸⁵

Једини извор који је у потпуности и отворено посвећен спиритистичком виђењу света јесте *Преживљавање душе* (*La Survie: Sa Réalité, Sa Manifestation, Sa Philosophie*, 1897), дело француске спиритисткиње Руфине Негерат (Rufina Noeggerath), која крајем деветнаестог века износи сопствену систематизацију порука добијених од медијума, духова и духова-водича, по угледу на Алана Кардека. У збирци загробних порука које Негератова прикупља и коментарише за дугове се, поред уобичајеног израза *esprits*, користе и изрази „ванземаљски умови” и „интелигенције из свемира” (*intelligences extraterrestres* и *intelligences de l'espace*), подсећајући на везе загробног живота и живота на звездама у схватањима француских спиритиста. Једно од поглавља код Р. Негерат посвећено је „звезданом” односно космичком животу (*vie sidérale*). У једној од порука духова коју Негератова преноси истиче се веровање у присуство безбројних духова који путују космосом и прате напредак становника различитих планета:

Има толико флуидичких бића да их никада не бисте могли избројати. Она се крећу у неизмерности, заустављају се на насељеним планетама и тамо проучавају њихов напредак. Ови путници били би веома срећни када би вам могли рећи шта виде изван Земље. [...] Ох! Када би само могли да учине више да подстакну вашу жељу за идеалом! Када би само могли да вам представе, да вам дочарају, макар и у широким потезима, заслепљујуће слике које се представљају њиховом погледу! Зашто вам не могу донети ова учења из свемира? [...] Ох! Зашто, зашто не можемо да вас упутимо како бисмо желели! (NOEGGERATH 1907: 48)

Код Комарчића је приказано остварење поменуте спиритистичке комуникације. Дух математичара Лапласа описан је као „једна виша интелигенција” која путује кроз свемир и у размени са приповедачем романа успева да пренесе тајне о науци и загробном животу. Поред тога, као што ћемо видети из каснијих примера, виђење космоса, живота и смрти у роману *Једна угашена звезда* уклапа се у начела кардековског спиритизма.

Највећи део извора које Комарчић наводи на почетку *Једне угашене звезде* ипак чине Фламарионова дела, међу којима су и научнопопуларни списи *Astronomie populaire*, *Le Monde avant la création de l'homme*, *L'Atmosphère*, *Qu' est-ce que le ciel?*, *Les Mondes imaginaires et les Mondes réels*, и књижевна дела *Смак света* и *Уранија*. Фламарион се може посматрати и као главни извор и кључ за космолошку и спиритистичку слику коју Комарчић даје, нарочито када се узме у обзир да се и дела Негератове и Кучере такође могу довести у везу са Фламарионом. У делу Руфине Негерат, Фламарион је аутор предговора у којем се, као и обично, не изјашњава отворено као верник у спиритистичку комуникацију, већ позива на посматрање свих приказаних феномена без предрасуда, и са надом да ће будућа наука понудити јасније одговоре.

Популарно астрономско дело *Наше небо* Отона Кучере такође наводи своје изворе и надахнућа: „Spominjemo u prvom redu francuzke astronomije od Flammariona i Guillemina, jer je iz njih većina slika.” (KUČERA 1895: 2). Сам крај Кучерине астрономије такође отвара простор за постојање живота ван Земље на начин који је саобразан са Фламарионовим ставовима, нарочито са морализаторским виђењем да су други светови савршенији од Земље:

¹⁸⁵ Истоимено поглавље које претходи централном наративу о космичком путовању позајмљује од Кучерине астрономије податке о видљивим звездама током различитих периода у години.

Ne! Svemir sada za nas nije više pust i mrtav! Na stotine će hiljada biti u njemu krugalja, na kojima može biti, a po tom i ima organskog života. Sada se smijemo otisnuti u svemir i na krilima fantazije: možemo izmišljati po miloj volji životne forme u najneobičnijim oblicima, koje postaju prema različitim prilikama, na tim dalekim planetama drugih sunaca. Ovlašteni smo pače pretpostaviti, da ima i takovih stvorova, koji su nas slaboumne stanovnike zemaljske daleko pretekli umnim sposobnostima — bića, kojima su naši najviši problemi, oko kojih se muči ljudski rod na Zemlji već tisuće godina — tek istine, koje se same po sebi razumievaju!

Na zvjezdah su možda dusi višeg sklada,

Kako ovdje pakost, tamo krepost vlada! (KUČERA 1895: 426)

На више места Комарчић наводи или парафразира делове текста из различитих Фламарионових дела. *Уранија* је извор за мото пролога романа („Целокупно трајање човечанства на Земљи – само је *један тренутак* вечности.”¹⁸⁶) и првог поглавља („Ни вечност једне душе не би била довољна да обиђе бесконачност васељенину и да све сазна”¹⁸⁷). На појединим местима Комарчић Лапласовом духу даје речи позајмљене од Фламариона, као што је случај када се говори о блиставој палати астрономије и математичкој астрономији као подршци и припреми за сложеније филозофске истине:

Ваше астрономско знање још је у повоју. Оно је само костур од онога, до чега ћете доћи у далекој будућности. Оно се сад састоји само из голих и сувих цифара и математичких формула, а то је обоје слично незграпним скелама на каквој грандиозној али још недовршеној палати; а астрономско знање, што су га имали становници ове планете још пре 36–40 милиуна година, била је жива слика онога сјајног, онога велелепног дворца вилинског, са кога су скеле дигнуте, а он сиуо свом лепотом и сјајем каквог, до женијалности узнетог, неимарства, додаде Лапласов дух [...]. (КОМАРЧИЋ 1902: 124)

Овом месту у тексту непосредно одговара Фламарионов став према астрономији, исказан на самом почетку *Популарне астрономије*, односно поређење математике са скелама које су приказане као важна, али превазиђена потпора за астрономију као самосталну науку:

Не можемо бити равнодушни према њој [астрономији], јер нас само она учи где смо и шта смо; штавише, она није пуна цифара, као што би строги научници желели да верујемо; алгебарске формуле су само скеле сличне онима које су коришћене за изградњу изванредно саздане палате: нека цифре падну, а палата Ураније заблиста у плаветнилу, нудећи задивљеним очима сву своју силу и сву своју величанственост!¹⁸⁸ (FLAMMARION 1881: 2)

¹⁸⁶ У оригиналу: « L'époque pendant laquelle tu vis sur la Terre, la durée même de l'humanité terrestre, n'est qu'un moment dans l'éternité » (FLAMMARION 1891: 48). Цитат представља одговор музе астрономије на питање Фламарионовог наратора да ли има живота у свемиру, чиме га Уранија подсећа да је је животни принцип вечан, те да су неки светови развили живот давно пре Земље, а да ће други бити живи много након човечанства.

¹⁸⁷ У оригиналу: « L'éternité d'une âme ne serait pas suffisante pour visiter l'infini et tout connaître » (FLAMMARION 1891: 364). Овај цитат преузет је са самог краја *Ураније*, из научног теста Жоржа Спероа у ком се износе закључци свих међупланетарних путовања.

¹⁸⁸ У оригиналу: « Elle ne peut pas nous être indifférente, car elle seule nous apprend où nous sommes et ce que nous sommes ; de plus, elle n'est pas hérissée de chiffres, comme de sévères savants voudraient le faire croire ; les formules algébriques ne sont que des échafaudages analogues à ceux qui ont servi à construire un palais admirablement conçu : que les chiffres tombent, et le palais d'Uranie resplendit dans l'azur, offrant aux yeux émerveillés toute sa grandeur et toute sa magnificence ! » (FLAMMARION 1881: 2).

Такав став према астрономским истраживањима наговештава и суштину и праву сврху путовања у небеса које се одвија у *Једној угашеној звезди*, а она подразумева упознавање са истином о бескрајном простирању небеских тела у свемиру и самим тим бескрајног процеса рађања, развијања и умирања небројених светова. Код Комарчића и Фламариона мање је важан математички аспект знања које астрономија може да понуди, а много већи значај имају моралне и филозофске последице које произилазе из знања о бесконачном и вечном свемиру. Жив космос осликан је као колевка и гроб безбројних живих светова који се развијају милионима година. „Морализаторско-проповеднички тон” (Јовић 2006: 92) Комарчићевог текста одговара озбиљном и поучном регистру коме и Фламарион тежи у својим делима, те оба са својим читаоцима деле и научне податке и апстрактније метафизичке поруке.

Предуслов за космичко путовање у *Једној угашеној звезди* јесте напуштање телесног и привремено придруживање свету духова да би се душа винула у небеска пространства. Наратор романа одлази на спавање заокупљен мислима о космолошком предавању које је слушао, али његов пут почиње када му се укаже Лапласов дух као „провидан младић” који позива наратора да остави своје успавано тело за собом и да пође на духовно путовање, јер душа његова може да путује брзином светлости и не познаје категорије удаљености. Чињеница да је космос насељен душама преминулих које се сусрећу са јунаком сведочи о присуству централних спиритистичких веровања (РАДУЛОВИЋ 2009б: 156). Дуалитет тела и душе и вечни живот духовног принципа управо је прва поука коју Лапласов дух изриче: „Видиш, оно је твоје тело, а ти си душа његова: оно је оно, што се вечито на теби мењало и обнављало, а ти си оно што је у ономе материјалном телу твоје било непроменљиво и што ће вечито остати непроменљиво” (КОМАРЧИЋ 1902: 12). Сазнања о судбини душе подједнако су важна тема током путовања јунака са духом водичем као и астрономска сазнања о развијању живота.

За разлику од неупућеног наратора, „Земљанина” коме је тешко да појми размеру феномена о којима се говори током дугих излагања, савршенији ентитети, као што су Лапласов дух и дух царског библиотекара који се појављује касније у роману, поседују виши степен интелигенције него људи, и, што је још важније, имају моћ читања мисли. Они зато лако унапред уочавају неверицу или негодовање јунака пред њиховим учењима. Дух библиотекара их препознаје истог тренутка и чак шаљиво примећује да се приповедач још није придружио редовима духова. У тренутку приближавања угашеној звезди Амадурами, наративни субјекат Комарчићевог романа није у стању да разазна небеска тела док му Лапласов дух не открије да је потребно да сагледава свет око себе „очима душе”:

„Па твој умни вид још стоји под импресијом твојих материјалних очију; али за то треба да прегнеш свом својом духовном вољом, те да прогледаш очима душе своје, очима ума свога; јер умне очи виде и у мраку као год и на белу дану [...]”. И у тај исти мах мени се учини, као да ми чисто свану, и пред мојим очима све се преобрази. Небесна црнина остала је иста, ако не и још гушћа и црња, али сам ја и њу и оно што је у њој све разговетније видео. (КОМАРЧИЋ 1902: 101)

Отварање умног вида као предуслов да се сазнају истине о којима дух-водич говори код Комарчића може се упоредити са феноменом „анђеоског вида” који Фламарион у *Уранији* замишља као дар који наратор добија од духова, када му муза астрономије дозвољава да на тренутак из удаљених предела свемира посматра Земљу у време Цезаровог освајања Галије:

„Даћу ти на тренутак”, рекла је, „ако не божански, барем анђеоски вид. Твоја ће душа осетити етеричне вибрације које чине светлост и знати како је историја сваког света вечна у Богу. Вид је сазнање. Види!” Као што нам микроскоп показује мрава величине слона; као што, продирући до бесконачно малог, уме да невидљиво учини видљивим; тако, по заповести Музе, мој вид одједном

добри неочекивану моћ опажања и издвоји у простору, поред Сунца које је помрачило, Земљу, која од невидљиве постаде видљива.¹⁸⁹ (FLAMMARION 1891: 56)

Питање живота на другим планетама нераскидиво је повезано са питањем смрти, и судбином душе у стваралаштву оба аутора. Лапласов дух наслућује да визија мртве планете код јунака *Једне угашене звезде* буди радозналост и замишљеност о томе где су завршили становници Аруца-Даре и зато он понавља спиритистичке ставове о томе да душа вечно наставља да живи и да се морално усавршава, док се атоми који су сачињавали тела раздвајају и постају део других материјалних творевина:

[...] питаш ли ти за душе преминулих или за материјалне облике онога великог света, што је живео милиунима година на овој, сад већ мртвој, планети! Ако за прве питаш онда знај, да оне и сад живе, да ће оне вечно живети и непрестано делати на просвећењу своме; јер оне имају једну једину задаћу, а то је, да се уздигну ка великоме Оцу своме, ономе божанственом Уму, из кога су, у праискони својој, синиле као искре вечитог живота свеколике васељене; а ако питаш за оне трошне облике тела њихова, онда — не питај!... Од њих више ни трага трагу нема. Али се опет теши, јер ни један једини атом, из којих су њихова тела била образована, — није пропао. Они су сви и сад ту, у крилу своје мртве мајке [...]. (КОМАРЧИЋ 1902: 139-140)

У овако схваћеном поретку, смрт не треба разумети као крај већ као само „један виши прелом у животу душе“, сличан преображају гусенице у лептира. Страх од смрти у Комарчићевоом роману резервисан је за оне који се отуђе од духовних истина и одбију да прихвате да је смисао напредовања душе „да се добрим и племенитим делима и познавањем вечитих истина приближи Оцу своме, те да једнога светлога дана, опет узлети у царство духова одакле је и пореклом од пра-праискони своје“ (КОМАРЧИЋ 1902: 150–151).

Сва откровења која духови преносе јунаку романа *Једна угашена звезда* представљена су као делови реалности који су човеку још недоступни, а не као феномени који би били изван природе. Као што смо видели у Фламарионовим делима, у складу са спиритистичким учењима представљено је да несавршеност људских чула и низак степен развоја на небеској лествици светова спречавају људе, оковане материјалним стегима, да појме оно што духови имају да им открију, па зато верују у постојање натприродних појава. Такав став налазимо и код Комарчића: „[...] у целој васељени нема ништа што је ванприродно. Оно што је људском уму несхватљиво, то још није ванприродно. Да се све оно умотри шта се и како се у природи ради, ту треба и више чула и оштријих чула, него што их ови садашњи ваши људи имају“ (КОМАРЧИЋ 1902: 157). Исти наук деле и Фламарионове духови у *Уранији*: „Не треба веровати да душа припада неком натприродном свету. Све је у природи“ (FLAMMARION 1891: 125).¹⁹⁰ Сличне поруке могу се наћи и у спиритистичкој литератури, на пример код Руфине Негерат, чији „оностранци“ саговорници говоре о срећним, будућим временима када ће ванземаљска наука

¹⁸⁹ У оригиналу: « „Je vais te donner un instant, fit-elle, sinon la vision divine, du moins la vision angélique. Ton âme va sentir les vibrations éthérées qui constituent la lumière et savoir comment l'histoire de chaque monde est éternelle en Dieu. Voir, c'est savoir. Vois!” De même qu'un microscope nous montre une fourmi de la grosseur d'un éléphant; de même que, pénétrant jusqu'aux infiniment petits, il sait rendre l'invisible visible; ainsi, à l'ordre de la Muse, ma vue acquit soudain une puissance de perception inattendue et distingua dans l'espace, à côté du Soleil qui s'éclipsa, la Terre, qui d'invisible devint visible » (FLAMMARION 1891: 56).

¹⁹⁰ У оригиналу: « Il ne faut pas croire que l'âme appartienne à quelque monde surnaturel. Tout est dans la nature » (FLAMMARION 1891: 125). Код Фламариона се често понавља идеја да не постоји ништа изван природе, односно да све што се чини натприродним мора бити само аспект природног који човек још увек није обухватио разумевањем. У овом цитату реч је о једној од поука које дух Жоржа Спероа преноси.

(*la science d'extra-terre*) поучити људе, па они више „неће тражити натприродно у ономе што јесте” (NOEGGERATH 1907: 106).

Када се говори о животу који у *Једној угашеној звезди* постоји свуда у космосу, Комарчић кратко помиње и Фламарионову дугогодишњу теорију о постојању живота на оближњем Марсу, о чему сведочи наводна мрежа канала коју је италијански астроном Скјапарели описао 1877. године:¹⁹¹

Они [становници Марса] су цео тај глоб опасали читавом мрежом циновских канала — циновских: и по ширини и по дужини и по множини. [...] а у целокупном том раду њихову види се дивно изведен план, изведен у очевидном циљу, да се тим каналима плови и одржава жив и брз трговински саобраћај и на суву и на води, да се водом из тих канала свуда по континентима натапају потеси, њиве и ливаде, баште и пашњаци [...]. (КОМАРЧИЋ 1902: 97–98)

Осим градитељства Марсовци су, у стваралаштву оба аутора, познати и као врсни астрономи (КОМАРЧИЋ 1902: 98), што је код Фламариона често оправдано чињеницом да је атмосфера Марса ређа од земаљске. Комарчића у *Једној угашеној звезди* мање занимају физичке и хемијске особине средине које условљавају појаву одређених прилагођених живих створења. Код Фламариона спекулација о облицима живота који се развијају у зависности од природних услова околине остаје кључна и готово увек представља полазиште за писање о животу на другим световима и размишљања о еволутивном развоју врста. Комарчић такође износи идеје сагласне с теоријом еволуције, али када говори о развоју живота предност даје општем принципу по коме се он споро развија, али и истовремено стално креће ка већем савршенству, лепоти и хармонији облика: „Закон одабирања при образовању нових облика и форама, и у биљном и у животињском свету, скрива у себи праисконску клицу прогреса – нагињања ка лепшем, ка савршенијему облику”¹⁹² (КОМАРЧИЋ 1902: 164).

Може се упоредити и однос према моралном стању људског рода у очима приповедача Комарчићеве *Једне угашене звезде* и сличних ставова које налазимо у Фламарионовим делима. Као што смо видели, Фламарион често са разочарањем и готово презиром подсећа да већина људи живи у потпуном незнању о основним природним законима, те да би већа свест о стварном месту које заузимамо у свемиру довела до мирније и хармоничније цивилизације. Тако у *Популарној астрономији* наводи:

Немогуће је хладно разматрати ову стварност, а да нас не погоди запањујућа и необјашњива заблуда у којој дрема већина човечанства. Ево једне мале планете која се ковитла у бесконачној празнини; широм ове планетице вегетира 1400 милиона мислећих мољаца, који не знају одакле долазе и куда иду [...]. Они не излазе из свог урођеног незнања, не уздижу се до интелектуалних уживања у уметности и науци, и непрестано их муче пролазне амбиције.” (FLAMMARION 1881: 16)¹⁹³

¹⁹¹ Фламарион је у потпуности подржавао и пропагирао теорију о постојању марсовских канала, за које је почетком двадесетог века доказано да су последица оптичке илузије.

¹⁹² Присутни су и еугенички ставови карактеристични за науку оног доба: унапређивање живота значи и савршенија тела, јер се у наказном телу готово никада неће наћи узвишена душа.

¹⁹³ У оригиналу: « Il est impossible de considérer froidement cette réalité sans être frappé de l'étonnante et inexplicable illusion dans laquelle sommeille la majeure partie de l'humanité. Voilà un petit globe qui tourbillonne dans le vide infini ; autour de ce globule végètent 1400 millions de mites raisonneuses, sans savoir ni d'où elles viennent ni où elles vont [...] Elle [l'humanité] ne sort pas de son ignorance native, ne s'élève pas aux jouissances intellectuelles de l'art et de la science, et se tourmente perpétuellement d'ambitions chimériques » (FLAMMARION 1881: 16).

Овоме одговарају динамични, па чак и унеколико хаотични догађаји из уводне сцене излагања анонимног предавача Д. С. у *Једној угашеној звезди*, чије тврдње о постојању бескрајног космичког простора и безбројних планета и звезда прво наилазе на негодовање публике, а затим бивају брзо заборављене и замењене музиком и безбрижним весељем. Оба аутора оштро критикују свирепост, насиље и ратове који владају међу људима, мада Комарчић делимично измешта и преобликује критику кроз историју замишљених цивилизација и њихових различитих владара који су се, кроз векове, кретали ка просвећеном и савршеном уређењу.

Спор ход историје ка просвећењу у *Једној угашеној звезди* представљен је и кроз историју уметности замишљене културе на планети Аруца-Дари. Лапласов дух тако показује јунаку саркофаг владара из династије Гегура који сведочи о његовој крвавој владавини, али и касније подигнуте зграде универзитета где није остала статуа племенитог владара Абугора Гомора зато што „[...] царски преци не могу имати већих и виднијих споменика, него што им је сама њихова владавина испуњена великим делима за свој народ и за своју велику отаџбину” (КОМАРЧИЋ 1902: 131). Код Комарчића, визија мртве планете на којој су се давно одиграли сви сукоби који још потресају Земљу, као и непрегледна величина космичког простора изазивају сету и критикује се ратоборна природа људи и узалудни сукоби који односе небројене животе. На сваком од насељених небеских светова, па и на Земљи, одвијају се сукоби који ће се завршити смрћу планете:

[...] кољу се и крве да ватром и железом, пушком и сабљом проносе културу и цивилизацију по овоме мајушном зрнциу небесном; кољу се и бију да један другог увере: ко је од њих у праву а ко није у праву; кољу се и бију чак и око тога, ко истинитије верује у правога и истинитога Бога, а ко не верује; — а нико од њих и не слуги да и њих оваква иста судба чека, и њих и ову нашу веселу постојбину! (КОМАРЧИЋ 1902: 105)

Несумњиво је да Комарчић дели Фламарионове пацифистичке идеје, па се код оба писца могу наћи критички интонирани одломци у којима се оштро изражавају против свих врста оружаних сукоба. Фламарион у *Популарној астрономији* износи критику ратова на Земљи изречену из далеке, космичке перспективе која обесмишљава ситне људске интересе:

Чудног ли друштвеног поретка! Поделили су се на стада испоручена вођама, и с времена на време видимо како та стада, погођена бесним лудилом, нападају једно на друго, а злогласна хидра Рата жање жртве која падају као зрели класови на окрвављена поља: четрдесет милиона људи редовно погине сваког века да би се одржала микроскопска подела мале кугле на неколико мравињака! (FLAMMARION 1881: 16)¹⁹⁴

Елемент Комарчићевог романа који се не може довести у везу са Фламарионом јесте снажна и добро развијена слика архитектонског плана града Гомора, у коме се одиграва већи део романа, од слетања на планету Аруца-Дару у седмом поглављу до буђења у последњем, четрнаестом поглављу. Фламарион ни у једном од својих дела не развија нарочито комплексне и прецизне приказе урбанизма и чешће посвећује пажњу физиологији ванземаљских бића, новим и необичним чулима. *Једна угашена звезда* смештањем дијегезе у давно умрли свет

¹⁹⁴ У оригиналу: « Étrange organisation sociale ! Elle s’est partagée en troupes livrés à des chefs, et l’on voit de temps en temps ces troupes, atteints d’une folie furieuse, se déchaîner les uns contre les autres, et l’hydre infâme de la Guerre moissonner les victimes, qui tombent comme les épis mûrs sur les campagnes ensanglantées : quarante millions d’hommes sont égorgés régulièrement chaque siècle pour maintenir le partage microscopique du petit globe en plusieurs fourmilières ! » (FLAMMARION 1881: 16). У *Уранији* се, у разговору два становника Марса, понавља готово исти текст (FLAMMARION 1891: 250).

ослобађа се потребе да опише становнике, мада је назначено да се они барем донекле разликују од Земљана, јер се, говорећи о духу царског библиотекара, закључује: „Тип и крој главе његове није одговарао ни типу ни кроју главе наших људи на Земљи. Ја то управо и не умет да кажем у чему и како, али цела старчева појава казивала је да је то човек с неке друге планете...” (КОМАРЧИЋ 1902: 182). Део романа који се одиграва у граду Гомору садржи напоре са филозофским и научним садржајем који Лапласов дух преноси и детаљан опис распореда улица, тргова, палата, спољни и унутрашњи изглед главног храма са великом пажњом посвећеном уметничким детаљима, украсима, и несвакидашњем умећу градитеља захваљујући коме град стоји нетакнут иако нико у њему не живи милионима година. Иако се радња *Једне угашене звезде* не дешава у француском миљеу (као што је, на пример, случај са Комарчићевим ранијим романом *Драгоцене огрлица*), и карактеризација јунака није централна брига (један од ретких података који имамо јесте да је наратор студирао права у Паризу), виђење и разумевање ванземаљског града Гомора одређено је поређењем са француском архитектуром и уметношћу. Импресивни мозаик који краси храм пореди се са гобленом, а огромни тргови са десетинама зракастих булевара описани су тако да се пореде са велелепнијим верзијама париских тргова Конкорд и Етоал.

Међутим, када говоримо о размишљањима подстакнутим призорима давно угашене цивилизације код Комарчића и Фламариона, упоредиво је коришћење мотива рушевина, који се у Фламарионовом случају понекад јавља у виду романтичарског мотива будућих рушевина Земље. Комарчић у свом роману више пута описује сабласну и сетну природу града Гомора, напуштеног света који је осветљен мртвим сунцем Амадураме, које се указује као „закрвављено циновско око, што се из оне црне небесне дубине на нас и на цео онај мрачни свет исколачило” (КОМАРЧИЋ 1902: 115). Јунаков водич Лаплас са тугом подсећа колико је живота некада сунце Амарурама подарило планетама у свом систему. Фламарионов описи у његовим романима такође често прибегавају меланхоличном регистру, и код њега, у роману *Стела*, можемо наћи исто поређење са угаслим оком далеког умирећег сунца које је готово невидљиво са Земље. У наредном цитату из дела *Les étoiles et les curiosités du ciel*, Фламарион приказује мртво сунце као персонификовано, као око које посматра астронома који телескопом проучава небески простор:

Ко би могао хладно да погледа ово далеко Цефејево сунце и да у њему не препозна мрачног пророка краја света, антихриста последњих дана?... Не личи ли ово угашено око прошлости на око отворено ка будућности, које нас одатле гледа не видећи нас, као око већ мртво, јадно сочиво већ затамнело од муке!¹⁹⁵ (FLAMMARION 1882: 39)

Изразита туга над призорима пролазности људског и космичког живота је, према Данијели Шаперон, једна од упадљивих одлика Фламарионових космичких описа (CHAPERON 2011: 101–103), која се јавља као нужна последица суочавања са будућим временима и бескрајним трајањем у космосу. Фламарион у различитим делима као што су *Популарна астрономија* или роман *Смак света* сликовито описује промене које ће захватити Земљу у распону од двадесет пет хиљада година, и замишља тај временски удаљен тренутак који је готово подједнако стран као и Комарчићева ванземаљска и давно замрла цивилизација у *Једној угашеној звезди*. Занимљиво је и да Фламарион у *Популарној астрономији* сцену суочавања са давно прошлим временима смешта у оквиру музеја, као што то чини и Комарчић док се његов јунак упознаје са историјом ванземаљске планете:

¹⁹⁵ У оригиналу: « Qui donc pourrait regarder sans émotion ce lointain soleil de Céphée et ne pas reconnaître en lui le sombre prophète de la fin du monde, l'antéchrist des derniers jours?... Cet oeil éteint du passé ne semble-t-il pas un oeil ouvert sur l'avenir, qui de là-bas nous regarde sans nous voir, comme un oeil déjà mort, pauvre cristallin déjà terni par l'agonie! » (FLAMMARION 1882: 39). Исти текст понавља и Рафасел Даржилан у *Стели* (FLAMMARION 1925a: 184).

Нова људска раса, интелектуално надмоћнија од наше, освојиће своје место под сунцем, и можда ћемо се ви и ја веома изненадити, о предани читаоче, о замишљена читатељко, када се нађемо раме уз раме – костури избелени и пажљиво обележени – постављени у музејску витрину, од стране неког природњака из двеста седамдесет шестог века, као радознали примерци древне расе [...]. (FLAMMARION 1881: 52)¹⁹⁶

Наратолошки и онтолошки статус путовања које јунак проживљава у *Једној угашеној звезди* остаје донекле неодређен и није јасно да ли се он може тумачити као сан или као истинско сновиђење. Ова неодређеност омогућава постојање плодносног простора за различита текстуална тумачења.¹⁹⁷ Таква је, уосталом, и природа Уранијиног појављивања у Фламарионовом истоименом роману, где се путовање јунака одвија током сна и завршава буђењем. Исто се не би могло рећи за појављивање духа Жоржа Спероа у трећем делу текста, када наратор недвосмислено верује да му се указао дух, односно пројекција пријатељеве бесмртне душе која се реинкарнирала на Марсу. Комарчићев наратор у *Једној угашеној звезди*, иако не може да до краја разуме природу свог путовања, остаје под снажним утиском авантуре коју је доживео, и по буђењу започиње мисију коју су му поверили његови духовни водичи. Он је задужен да спасе живот болесног детета. Касније, када је опасност болести прошла, јунак успева да настави низ преноса астрономских знања који је почео још сликом предавања са почетка романа и кулминирао у поукама духова. Комарчићев протагониста преноси астрономско занимање и на наредну генерацију: исто дете које је спасио подучава о звездама и опажа код њега вољу да „продре у оне плаве дубине небесне”¹⁹⁸ (КОМАРЧИЋ 1902: 223). На овај начин је у роману приказана непрекинута воља за сазнавањем научних и духовних поука.

Осврнућемо се, најзад, и на питање позајмљивања илустрација и њихову функцију у *Једној угашеној звезди*. Комарчићев роман истиче у поднаслову да је реч о илустрованом делу, будући да је текст допуњен визуелним елементима. Илустрације присутне у роману такође су повезане са Фламарионовим делима. Наиме, десет од једанаест илустрација у *Једној угашеној звезди* несумњиво је преузето из различитих дела француског популаризатора, пре свега из романа *Смак света*, као и из *Популарне астрономије*, њене скраћене верзије *Шта је небо?* (*Qu'est-ce que le ciel?*) и дела *Свет пре човековог постања* (*Le Monde avant la création de l'homme : Origines de la Terre. Origines de la vie. Origines de l'humanité*). У наставку дајемо преглед извора илустрација са одговарајућом легендом која их прати и творцима илустрација и гравира, тамо где је било могуће утврдити ауторство:¹⁹⁹

¹⁹⁶ У оригиналу: « Une nouvelle race humaine, intellectuellement supérieure à la nôtre, aura conquis sa place au soleil, et peut-être serions-nous fort surpris, vous et moi, ô lecteur studieux! ô lectrice rêveuse ! de nous rencontrer alors côte à côte, —squelettes blanchis et soigneusement étiquetés, —installés dans une vitrine de musée, par un naturaliste du deux cent soixante-seizième siècle, comme de curieux spécimens d'une ancienne race [...] » (FLAMMARION 1881: 52).

¹⁹⁷ Јелена В. Јовановић, тако, примењује наратолошке теорије о могућим или виртуелним световима (ЈОВАНОВИЋ 2014), а Бојан Јовић отвара могућност читања као путовања приказаног у виду фантастичног путописа (ЈОВИЋ 2023).

¹⁹⁸ Занимање за астрономију и судбину душе после смрти јавља се као знак племенитости јунака и у ранијем Комарчићевом роману, *Два аманета*, где лик добродушног Љубише „својим умом [узлеће] на највећи врхунац овог чудеснога васељенског неимарства” (КОМАРЧИЋ 1984: 18).

¹⁹⁹ Фламарионова дела често су пропраћена илустрацијама различитих уметника. Када је реч о роману *Смак света* наведен је читав низ аутора који су допринели визуелној опреми текста (« Illustrations par JEAN-PAUL LAURENS, ROCHEGROSSE, E. BAYARD, ROBIDA, P. LAURENS, SCHWABE, GRASSET, SAUNIER, MERWART, VOGEL, BACH, GUILLONNET, RUDAUX, MYRBACH, AMEDEC, BALDO, CHOVIN. »). Међутим, с обзиром на то да све појединачне слике нису потписане, није увек могуће тачно одредити ауторство одређених илустрацијама. Такав је случај са две слике које из овог романа преузима Лазар Комарчић, а будућа истраживања можда ће тачније указати на творце ових гравира.

Једна угашена звезда: илустрације и број стране	Извори илустрација из Фламарионових дела
1. „Сунчани букови” (Комарчић 1902: 11)	1. Fig. 26. Flamme solaire de 228 000 kilomètres de hauteur (18 fois le diamètre de la Terre), 30 janvier 1885. (FLAMMARION 1892: 113); Аутор: Жил Бланаде (Jules Blanadet)
2. „Наша Земља међу звездама” (32)	2. La Terre dans l'espace. (FLAMMARION 1881: 9 и FLAMMARION 1892: 33); Аутор: Фредерик Кемплан (Frederick Kemplen)
3. „Земља гледана са Месеца” (40)	3. La pleine Terre vue de la Lune. (FLAMMARION 1881: 201). Paysage Lunaire. La Terre vue de la Lune (FLAMMARION 1892: 129); Аутор: Е. О. Тији – Огист Тији (E. A. Tilly – Auguste Tilly)
4. „Хиљадугодишњи плјусци” (62)	4. La formation de l'atmosphère. Première condensation des eaux (FLAMMARION 1886b: 73)
5. „Вода, вода, свуда вода, а у њеном млакушном крилу јавила се прва клица живота” (66)	5. Sous l'immense soleil des premiers âges, l'eau, l'eau partout, l'eau toujours. Dans son sein va germer la vie. (FLAMMARION 1886b: 121); Аутор: А. Жакоб (A. Jacob)
6. „Величанствени лугови давно минулих времена! Вас није посматрало ни једно око човеково, нити ухо његово слушало заносне шуморе ваше!!!” (69)	6. Paysages grandioses des âges disparus! nul regard humain ne vous a contemplés, nulle oreille n'a compris vos harmonies. (FLAMMARION 1886b: 17); Аутор: Моти (Motty)
7. „Прва копна и први обитници наше Земље” (82)	7. Durant ces millions d'années, les premiers habitants du globe étaient muets, sourds et sans sexe. (FLAMMARION 1886b: 25) ; Аутор: Моти (Motty)
8. „Сунчани комплекс од 26 милиуна и 400 хиљада сунаца” (191)	8. Непосредан извор је непознат.
9. „Ово чека и нашу Земљу!” (199)	9. Ce sera la fin. (FLAMMARION 1894: 129)
10. „Колико ли је природа створила и уништила модела, док је створила претечу човека!” (205)	10. Habitants de la Grèce, de la Suisse, de la Provence, aux premiers siècles de l'époque Pliocène. (FLAMMARION 1886b: 721) ; Аутор: А. Жакоб (A. Jacob)
11. „На крају краја, смрт ће постати суверен света!” (207)	11. La Mort souveraine du monde. (FLAMMARION 1894: 321)

Табела 5: Илустрације у роману *Једна угашена звезда*

Из овог пописа види се да Комарчић понекад преузима графички садржај и користи га на сличан начин на који се он појављује у изворним текстовима, али и да у одређеним случајевима реконтекстуализује илустрације тако да боље одговарају садржају његовог текста. У првом делу романа, док Лапласов дух јунака води на Месец и Мизар и говори му о постању планета, текст је обогаћен призорима из велике удаљености или из давно прошлих времена, пре појаве човечје расе на Земљи. У овом делу романа налази се већина илустрација, чак седам

од укупно једанаест. Поменуте слике преузете су из два извора: астрономске студије *Шта је небо?* (*Qu'est-ce que le ciel?*) и природњачког дела *Свет пре човековог постања* (*Le Monde avant la création de l'homme*).

У другој половини романа, која се одвија на имагинарном свету Аруца-Даре, илустрације углавном изостају. Могуће је да је један од разлога за то чињеница да је устројство града Гомора и његов архитектонски изглед једна од најоригиналнијих одлика Комарчићевог дела, који није било могуће преузети из секундарних извора. У овом делу романа налазе се две алегоријске илустрације које се јављају у Фламарионовом *Смаку света*, а обе представљају смрт живота на Земљи и свим другим планетама. Илустрација „Ово чека и нашу Земљу!” односно „То ће бити крај” (*Ce sera la fin*) представља опустошени предео са расутим лобањама и костима и, у *Смаку света*, дочарава једну од Фламарионових научних хипотеза која се у роману износи поводом могућег краја света. У питању је она теорија која се на крају испоставља најтачнијом – о постепеном хлађењу планете и испаравању воде који на крају доводе до гашења живота. Комарчић ову илустрацију понавља два пута: прво на насловној страни свог дела, а затим и у дванаестом поглављу, када дух царског библиотекара говори о тачним прорачунима ондашњих научника који су најавили смрт Аруца-Даре. Друга илустрација, под насловом „На крају краја, смрт ће постати суверен света!”, осликава алегоријску прилику смрти као скелета са косом под ногама која стоји на површини планете и означава њен крај. У *Смаку света*, у другом делу романа, она највљује неминовну и спору смрт људског рода која наступа десет милиона година након удара комете из првог дела романа. Код Комарчића у *Једној угашеној звезди*, алегорија смрти је последња графика у роману, и она прати говор царског библиотекара о пролазности и смртности свих светова, непосредно пре него што ће се јунак пробудити у свој соби чиме је његово путовање завршено.

Илустрација која представља „Сунчани комплекс од 26 милиуна и 400 хиљада сунаца” налази се у делу текста у ком актери романа посматрају „једну од највећих творевина небеснога неимарства” (КОМАРЧИЋ 1902: 190), далеку галаксију Матари-Хун са Аруца-Даре. Колико смо за сада у могућности да утврдимо, она нема свој директни корелат у Фламарионовим делима, али је могуће да је реч о издвојеној и вертикално представљеној слици Сатурна, с обзиром на то да је реч о централној звезданој маси окруженој двоструким прстеновима, и да Лаплас објашњава како су сва небеска тела у свом развоју имала тај облик. Тиме се ова илустрација највише удаљава од илустровања постојећих појава, и представља, па макар и у сасвим шематизованом облику, један имагинаран свет.

Проширивање књижевног и историјског корпуса тако да се у њему нађу понекад занемарена дела Комарчића и Фламариона, и разумевање научних и езотеричних извора који су утицали на обликовање њиховог стваралаштва, доводи до значајно богатијег тумачења различитих књижевних појава, било да је реч о поимању развоја националних и европских књижевних кретања, било жанровских категорија као што је научнофантастична књижевност. На примерима сличног представљања космичких пространстава уочава се да спиритистички и окултистички светоназор ових аутора, који је значајно обликовао нека од њихових дела, непосредно учествује у стварању научне и фантастичне космичке поетике у којој се живот вечно рађа и умире широм космоса.

5.4. Апокалиптичка тематика у трагикомедији *После милијон година* и спиритизам Драгутина Илића

За разлику од поређења Фламарионовог стваралаштва са Комарчићевим делом у претходном поглављу, где смо уочили вишеструке алузије на Фламарионове радове, када је реч о делу Драгутина Илића, не можемо говорити о непосредном утицају, јер, за сада, немамо доказа да је Илић био упознат са Фламарионовим делима. Међутим, с обзиром на то да је Илић био заинтересован за спиритизам и научна и филозофска достигнућа свог времена, осврнућемо се веома кратко на могући дијалог између ова два аутора, који се може посматрати кроз занимања за заједничке теме и међународни карактер спиритистичког покрета.

Драгутин Илић писао је „у свим врстама: трагедији и комедији, лирској и епској поезији, књижевној критици и есејистици, историјској и мемоарској прози” (ДЕРЕТИЋ 1983: 404). На жанровску разноврсност Илићевог дела указано је у литератури (ГВОЗДЕН 2015; КУЗМИЋ 2021), а дубље анализе и нове перспективе на његово стваралаштво указале су и на присуство различитих езотеричних идеја о којима се може говорити као о богатом „окултном свету” (РАДУЛОВИЋ 2009в). Кроз присуство различитих уплива из теозофије, спиритизма и оријенталних религија уочава се да Илић је био добро упознат са различитим езотеријским традицијама, а проучавање ових аспеката проширује поглед на његово дело. Поменућемо само успут да је Илић аутор романа *Секунд вечности* и *Аутобиографија одлазећега* у којима је реч о духовним потрагама надахнутим источњачком традицијом.

Значајно дело за наш контекст јесте аутобиографски спис *Моја Исповест*, познат и као Илићева „спиритуалистичка аутобиографија”. Оно представља скуп личних доживљаја са оностраним, као и дугу потрагу за духовним која се креће од детињег „фетишизма”, преко званичних црквених учења и материјализма у младости, све до сопственог разумевања „дуализма духа и материје” и, најзад, „духовног монизма” (РАДУЛОВИЋ 2009в: 168). У складу са спиритистичким веровањима и духом времена, Илић покушава да помири поједине научне теорије и духовне тежње. Тако и пролазак човекове свести и унутрашњег „ја” кроз степене духовног развоја поима као једну врсту еволутивног поступка:

Човек, риба, тица, псето и сви други организми пролазе од свога материјалнога зачећа до појаве у живот кроз исту поступност, исти низ форми, без разликовања. [...] Тако се дешава и са сазнањем – самосвешћу човека, па ма на коме ступњу културног савршенства Човечанство живело. Од детињске до старачке самосвести, дух сваког појединца проживљује све фазе свога унутарњег усавршавања, кроз које прођоше његови преци од првобитних заматака пракултуре до последњих резултата философских и научних истраживања. (ИЛИЋ 2003: 28–29)

Такав приступ, који настоји да духовно објасни у оквирима деветнаестовековне позитивистичке науке, уобичајен је у спиритистичким веровањима. Спиритизам је релативно брзо асимиловао теорију еволуције у своја веровања (Дарвиново дело о пореклу врста објављено је 1859. године), и спиритисти су отишли у овом веровању у преображај много даље него што је то чинила наука о природи. Пошто су веровали да је телесно само привремени садржалац душе која живи вечно, они су теорију еволуције проширили тако да обухвати и духовно напредовање, а не само генерацијску трансформацију живог света (СУСНЕТ 2012: 167). Илићев став према спиритизму описан у поглављима „Душа” и „Медијум” у *Мојој Исповести* одговара овим струјањима. Илић заузима став који је упоредив са Фламарионовом позицијом;

обојица показују значајно интересовање за спиритистичке појаве и сматрају да их не треба у целости одбацити без одговарајућег научног испитивања:

Чим се једна дисциплина јави, не треба је осуђивати, а још мање одбацити, пре него што се приступи њојзи и критички загледа у њу. [...] Спиритизам постоји; он је, дакле, појава коју ми не можемо негирати и коју треба свестрано проучити. Њему је опасно и не препоручљиво приступити без нарочитог критичког посматрачког духа. (Илић 2003: 86–87)

За оба аутора кључна је отвореност према посматрању необичних појава, али и извесна критичка дистанца, која захтева да се објашњење свих феномена уклопи у оквиру савремене науке. Сличне ставове код Фламариона налазимо често, а навешћемо овај, преузет из закључка *Незнаног света и психичког света*: „Не затварајмо круг својих разумевања, не успостављајмо школе и системе, и немојмо се претварати да се тренутно све мора објаснити да би се могло прихватити. Наука је далеко од тога да је рекла своју последњу реч о било чему”²⁰⁰ (FLAMMARION 1900: 582).

Илић на истом месту у *Исповести* говори о спиритизму у контексту заснивања самосталног филозофског и научног система који би се бавио проучавањем ових појава, али нарочито наглашава експериментални карактер такве будуће науке која би до тада неповезаним и понекад нетачним феноменима дала облик праве и легитимне научне дисциплине:

Без утврђене критичке основе, која би се базирала на објективном посматрању, чиста философија оставља појаву спиритизма као отворено питање, које се не може у правилно схваћеним линијама извести све докле његова експериментисања, прочишћена од свих могућих наноса, шпекулација и болесних мистичких обмана, као и несавесних злоупотреба, не створе у њему потребну филозофско-научну систему. [...] Али, у последње време, нарочито после дискредитованог грубог и неетичког „научног реализма”, појавила се заинтересованост у толикој мери да се решавање проблема о души постави и на експериментално проучавање. Људи од више културе покушавају да спиритистичким опитима створе потребни систем, који би критички ушао у испитивање психичких појава. Оно до чега су они дошли путем таквих проучавања већ је на путу да Спиритизму да облик једне филозофско-научне дисциплине. (Илић 2003: 84)

Систем који би „критички ушао у испитивање психичких појава” представља управо оно чему Фламарионова дела из ових области теже кроз неуморно прикупљање података и упорне систематизације запажених појава. Присутна је, и код Илића и код Фламариона, свест о томе да су преваре и заблуде бројне, али и чврсто веровање да то не обезвређује читаво поље проучавања:

Оно што од данас можемо да закључимо јесте да, остављајући по страни сујеверја, грешке, илузије, подвале, злобу, лаж, превару, постоје истините психичке чињенице вредне пажње истраживача. То значи да смо ушли у истраживање читавог једног света, старог колико и човечанство, али још увек веома новог за експериментални научни метод, који је тек последњих година

²⁰⁰ У оригиналу: « Ne fermons pas le cercle de nos conceptions, n'établissons ni écoles ni systèmes, et ne prétendons pas que tout doive actuellement s'expliquer pour être admis. La science est loin d'avoir dit son dernier mot en quoi que ce soit » (FLAMMARION 1900: 582).

почео да се бави њиме, и то истовремено у свим земљама.²⁰¹ (FLAMMARION 1900: 583)

За разлику од Фламариона, који у свом писању увек остаје по страни у односу на спиритистичке феномене и не говори о свом личном осећању према овим појавама, Илић у *Исповести* заузима позицију човека који се током живота сусрео с низом необјашњених догађаја које покушава да разуме кроз филозофске и духовне појмове. Текст *Исповести* је аутобиографско дело које говори о духовном развоју и сазревању, али сведочи и о личној вери у контакт с мртвима, подстакнутој личним губицима, односно прераном смрћу брата Војислава Илића.

За потребе нашег истраживања разматраћемо и драмски текст *После милијон година*, који се сматра првим заокруженим научнофантастичним делом код нас и, шире, првом научнофантастичном драмом у европској књижевности (ЈОВИЋ 2006: 99). Ова „трагикомедија у три чина с прологом” говори о далекој будућности Земље, где се након милион година одвијају сцене између последњих преживелих људи и нове врсте бића која их је наследила и проширила своју власт и на друге планете. Становници Духо-света посматрају оца Натана и сина Данијела као примерке животињске врсте пред изумирањем, па се више ликова надмеће око тога да ли ће ретка бића припасти Земљи или Меркуру. Са друге стране, представници човечанства су подељени у свом виђењу Духо-света: старији Натан страхује од доминантне врсте и проклиње научни напредак који је довео до њихове појаве, док се млађи Данијел безуспешно заљубљује у хладну и безосећајну Светлану, припадницу напредне расе људи. Судбина човечанства завршава се трагично, самоубиством Натана и Данијела, чиме иза њих остају само тела које се могу напунити и приказати у музеју.

Илићево дело може се донекле довести у везу са Фламарионовим романом *Смак света* због сличне тематике пропасти људског рода, постојања других „човечанстава” у космосу и смене цивилизација. Како је Илићево дело објављено пет година пре Фламариновог романа, не можемо говорити о улози *Смака света* у настанку Илићеве драме, мада је Фламарион о апокалиптичним сценаријима писао и у ранијим научнопопуларним делима. У литератури је, међутим, уочено да је Фламарионов роман могао утицати на српску есхатолошку књижевност краја деветнаестог века, пошто је преведен на српски језик 1895. године (ТАРТАЉА 2017: 132). Такође, у критици је уочена улога спиритизма у обликовању овог нарочитог виђења будућности људског рода, нарочито код Фламариона (РАДУЛОВИЋ 2009в: 176–177). Као што смо већ истакли, спиритисти су веровали у сталан напредак и бољитак за људску врсту, који ће се између осталог остварити кроз контакт са светом духова и сазнавањем њихових тајни. За француску спиритистичку средину прогресистичке визије биле су неодвојиве од теорија о животу људске душе на другим планетама у космосу. Расplet *Смака света* приказује управо тренутак у коме последњи становници планете Земље прелазе на Јупитер да би наставили своју судбину вечног напредовања.

Будућа судбина Земље и појава других облика живота код Илића упоредиви су са оквиром који Фламарион слика у другом делу свог романа. Код Илића се есхатолошка драма одвија на некадашњем простору Париза који је заменила густа шума у којој се крију последњи људи. Они живе у пећинама, голи, сведени на примитивна племена која се издржавају ловом на дивље животиње. Сви трагови некада велелепне људске цивилизације сасвим су нестали, а нови владари Земље су припадници Духо-света, савршенија бића која су обдарена летењем,

²⁰¹ У оригиналу: « Ce que nous pouvons penser, dès aujourd'hui, c'est que, tout en faisant la part des superstitions, des erreurs, des illusions, des farces, des malices, des mensonges, des fourberies, il reste des faits psychiques véritables, dignes de l'attention des chercheurs. C'est dire que nous sommes entrés dans l'investigation de tout un monde, aussi ancien que l'humanité, mais encore bien nouveau pour la méthode scientifique expérimentale, qui commence seulement à s'y attaquer depuis quelques années, et simultanément dans tous les pays » (FLAMMARION 1900: 583).

продорним видом и напредном науком. Није сасвим јасно да ли су становници Духо-света нова раса људи која је наследила Земљу, или су пак ванземаљска врста која је покорила човечанство. Најупадљивију сличност са Фламарионовим виђењем ванземаљског живота представљају управо ови Духо-људи. Реч је о научно напредној цивилизацији бесмртних бића која слободно лете космосом и насељава све планете Сунчевог система. Њихово познавање астрономије омогућава им да предвиде термичку смрт Земље која ће се одиграти за милион година, као и да пронађу нове, још необликоване планете које ће касније постати њихов нови дом. Страсти и размирице, нарочито сентименталне природе, чине се превазиђеним, а једини сукоб који заокупља духове на Земљи и Меркуру јесте борба за научну превласт (због тога се отвара питање чијој ће природњачкој збирци припасти заробљени Натан и Данијел).

У Фламарионовом *Смаку света*, а и у другим делима, живот ван Земље често је приказан као напреднији и развијенији, нарочито на плану физиолошког развоја (па су тако ванземаљци обдарени електричним чулима и способношћу опажања ултраљубичастог зрачења) и научног знања (што је увек условљено геолошким и метеоролошким условима који владају на одређеним планетама). Ванземаљска бића која су приказана у *Лумену* и у *Уранији* имају моћ да лете свемиром, насељавају различите планете, и опажају прошлост или будућност.

И последњи људи које Фламарион представља могли би се донекле упоредити са Илићевим ликовима. У *Смаку света*, након десет милиона година долази до постепеног хлађења Земље и нестанка воде и атмосфере, што доводи до полаког пропадања, инволуције и изумирања људи. Међу последњим припадницима човечанства приказан је љубавни пар – Омегар и Ева. Као и код Илића, где Натан чита из књиге „постања”, код Фламариона је приказано жаљење над судбином Земље: Омегар посматра ликовне приказе некадашњег света и постаје свестан да „се сав живот Земље од сада састоји од њене прошлости, да за њу неће постојати будућност и да ће сама садашњост нестати као тренутни сан” (FLAMMARION 1894: 324).

Међутим, однос између припадника садашњег човечанства и будућних становника свемира које представљају Илић и Фламарион, као и општи приступ давним вековима, дијаметрално је различит. *После милијон година* слика мрачну, трагикомичну слику будућности у којој нема могућности за дијалог између две врсте: Данијелова љубав према Светлани је неостварива јер Духо-свет не препознаје људска осећања као категорију. Супериорност припадника Духо-света, која их чини равнодушним према људским осећањима, није нужно приказана као позитивна; напротив, она представља извор сукоба. Већ уводно излагање које Натан износи у прологу открива да је човечанство било у заблуди о свом повлашћеном месту у космосу, као и да су сва њихова достигнућа била пролазна и узалудна:

Ништавни Човек сањаше да ствара вечне истине; па шта је створио? Ништа! На овом дивљем месту, уздизаше се некада гњездо мудрости људске, Париз; и као буктиња озаравао је својом светлошћу вечне истине велеума човечанства. Па где је сада тај славни град? Где се сакрише вечне истине? Прах и сами прах! Човек је хтео да прозре васиону, а ни самога себе није могао прозрети. (Илић 2015: 207)

Фламариново виђење будућности је другачије. Последњи дани човечанства јесу обојени преиспитивањем; Ева размишља о томе чему је служио целокупни људски напредак када ће се све ускоро угасити (FLAMMARION 1894: 345–346). Ипак, Омегар остаје чврсто убеђен да је наука, нарочито астрономија, открила људима њихову судбину и припремила их за будуће животе. Тако се дешава да, иако Фламарионов ликови такође умиру на крају романа, тон буде сасвим другачији него код Илића. *После милијон година* завршава се хладном

поделом људских тела између Земљана и Меркуријанаца, док *Смак света* слика смрт Омегара и Еве слика као апотеозу коју је потпомогло ванземаљско биће. Управо се претпоставке спиритистичког веровања о реинкарнацији на другим планетама показују као тачне и спасоносне за човечанство. Тако се у последњим тренуцима, ликовима указује дух који је некада живео на Земљи као фараон Кеопс и саопштава им да је душа бесмртна, након чега их одводи у нови живот на Јупитеру. На овај начин Фламарион још једном утврђује свој став да је животни принцип у свемиру суштински јединствен, односно да разлике које постоје на нивоу физиологије не важе на духовном нивоу. Код Драгутина Илића расплет одговара трагикомичној природи целог комада, и нема срећног расплета за последње припаднике човечанства.

Као што смо могли да видимо, иако нема непосредних доказа да је Илић у свом стваралаштву користио Фламарионова дела, нити да их је нужно познавао, значајно је уочити сличности које произилазе из заједничког занимања за спиритизам и представљања удаљене будућности у писању. Са друге стране, важно је имати на уму и да је заједничка тематика, па чак и сличан идеолошки оквир на ком почивају ова два дела ипак произвео два веома различита текста. Поређење ова два аутора омогућава нам да посматрамо како се слични идејни извори, па чак и извесна усаглашеност у веровању у спиритизам, изражавају на два различита начина.

5.5. Рецепција Фламарионових дела у *Кроз васиону и векове* Милутина Миланковића

Књижевна дела Милутина Миланковића чине нарочито значајан и књижевно занимљив вид популарног представљања науке у српској књижевности, а *Кроз васиону и векове* може се, као Миланковићево најпознатије приповедно дело, довести у везу и са Фламарионом на два плана. За почетак, Фламариону је, као познатој популаризаторској фигури, Миланковић у свом делу посветио једно од поглавља. Што је занимљивије, уочава се сличност и у књижевним поступцима којима се двојица научника користе у књижевном обликовању чињеница и теорија у циљу предочавања неизмерних космичких простора.

Јасно је да Миланковић ни на који начин не комуницира са спиритистичким аспектима Фламарионових дела, јер са неодобравањем подсећа да је француски популаризатор био „стручан телепат и окултист” који је населио „небеска тела душама својих умрлих пријатеља и познаника, да се са њима поразговара и дозна тајне тих далеких светова” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 293). Међутим, сматрамо да би преглед рецепције у српској књижевности био непотпун без приказа полемичког дијалога између Фламариона и Миланковића, као једног од наших најзначајнијих популаризатора астрономије.

Кроз васиону и векове представља сложен спој научнопопуларног и фикционалног писања, са вишеструким упливима различитих жанровских традиција. Миланковићево дело прошло је и кроз већи број измена и проширења,²⁰² али ћемо за потребе овог истраживања говорити о издању Матице српске из 1928. и проширеном издању књиге из 1943. године. Овај једнострано епистоларни роман кроз писма фиктивној и неименованој госпођици представља читаву лепезу тема везаних за астрономију. Од приче о историји проучавања небеског простора која је представљена у виду путовања кроз време, преко Миланковићевог рада на реформи календара и климатолошким теоријама, до описа планета Сунчевог система кроз

²⁰² За податке о неким од измена и верзија кроз које је текст прошао, види ЈОВИЋ 2017.

фантастично космичко путовање, *Кроз васиону и векове* на различите начине дочарава астрономска сазнања.

У обе верзије текста *Кроз васиону и векове* налази се поглавље у којем приповедач својој имагинарној саговорници преноси знања о Марсу и теорије о његовој насељености. У старијој верзији из 1928. године реч је о тридесетом писму означеном као „Киб на Семерингу, јуна 1924”, а у каснијој верзији из 1943. године то је тридесет треће писмо под насловом „Киб, Леверије, Фламарион и решење Марсовске загонетке”. Текст обе верзије износи сличну причу. Након описа места Киб на Семерингу у коме се наратор затекао док пише, већина поглавља је посвећена посматрању Марса, које је мотивисано чињеницом да ће позиција те планете бити ближа него у претходних осамдесет година, тако да његов црвени одсјај постаје видљив за посматрача на Земљи. За разлику од поглавља која су посвећена Месецу или Венери, у којима се фиктивној саговорници предочава могуће путовање на ова небеска тела, „марсовско” писмо пре свега говори о сукобу више различитих генерација астронома и њихових концепција науке. Велика удаљеност Црвене планете и даље ограничава све што је потребно да би се донели чврсти закључци о овој планети и условима који на њој владају. Зато Миланковић ограничава домет својих претпоставки и, кроз шалу, критикује оне који су склони да се препусте уобразиљи, која лако и радо иде даље од онога што се зна и што се може доказати, нарочито када је реч о постојању становника Марса:

Ту, у нашој близини, лебди једна планета, где свиће дан и пада ноћ, где после зиме гране пролеће; онде има – то се јасно разабире – мора и континената, воде и ваздуха. Онде има ваљда и живота. Дакле живих створова! А какви су они? (МИЛАНКОВИЋ 1944: 290)

У овом контексту, Камиј Фламарион се у поглавље уводи као „апостол” који се здушно прихватио ширења сопствених теорија о Марсу, а не као „хладни испитивач” који би можда више доликовао захтевима савремене науке (МИЛАНКОВИЋ 1944: 291). Миланковић доводи у питање Фламарионову методологију посматрања која се надопуњује спекулацијом, и за коју сматра да је ближа маштању и слутњи него научној истини. Он оспорава наводну видљивост и очитост чињеница на којима Фламарион инсистира, управо удаљавајући категорију јасног виђења: „Човек радије верује у оно што је сам наслутио, него у оно што сви виде, и милије му је чудо него проста стварност” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 290). Старија верзија текста потцртава овај закључак последњом реченицом у овом писму: „Човек тражи своју срећу где може да је нађе, па ма то било у илузији, фикцији и лажи. Гола истина није му увек мила. Зато ће му и у будуће Фламариони бити милији од Леверијеа, а пророци од хладних научника” (МИЛАНКОВИЋ 1928: 176). „Гола истина” може се посматрати као супротна Фламарионовомј сталној крилатици из романа *Уранија* о томе да је данашња непознаница сутрашња истина, којом покушава да прошири домет науке на домен окултних и психијских феномена. Затим се у тексту Миланковићевог дела шаљиво говори о начину размишљања који је довео до теорија о насељености Марса, па и о веровању у постојање марсовске цивилизације. Миланковић готово пародира заносе Фламарионових текстова, у којима је Марс представљен као напредна утопија у односу на заосталу Земљу:

Ми смо се, дакле, тек обазрели по нашем гнезду измилевши из јајета, па смо, у најбољем случају, хотентоти космоса, ако нисмо нешто још горе.

А на Марсу! Онде је цивилизација можда хиљаду пута старија и савршенија од наше. Хиљаду пута! Да нисам претерао? Па добро, смањимо тај број на његов стоти део и замислимо како ли ће наша Земља изгледати за педесетак хиљада година. Ето таква би „могла“ бити Марсовска цивилизација. (МИЛАНКОВИЋ 1944: 291)

Овај одломак може се упоредити са следећим из *Популарне Астрономије*: „Планета Марс, старија од Земље и мања, такође делује напредније од нас, јер њена мора не заузимају три четвртине земаљске кугле као наша, а сабијена су у дугачке и уске Медитеране. Нема сумње да је марсовска цивилизација сада достигла свој врхунац, а ми смо једва изашли из стања детињства и варварства”²⁰³ (FLAMMARION 1881: 100).

У наставку поглавља које саговорницу води у време од пре шездесет година у односу на прву верзију *Кроз васиону и векове* („Било је то 1862. године”) драматизован је сукоб између Фламариона и ондашњег управника Париске опсерваторије, Урбена Ле Веријеа (Urbain Le Verrier), астронома који је први израчунао позицију Нептуна. Ова епизода исприповедана је у виду својеврсне реконтекстуализације почетка *Ураније*, или адаптације сцене коју Фламарион преноси у *Мемоарима*. На ширем плану, она служи да опише суштину Фламарионовог поступка – како научног тако и књижевног – пошто Миланковић истиче фикционалну димензију Фламарионовог стваралаштва. Тако Фламарион и Ле Верије постају књижевни ликови супротстављени у свему, па и у портретима које Миланковић слика: хладном, презривом, али с правом самопоузданом Ле Веријеу, супротстављен је Фламарион, чија је лепота нежна и женствена: „Дугачка свилена црна коса уоквирила је његово фино лице, украшено великим бадемастим очима, лепо завијеним носем и таласастим женским усницама,” пише Миланковић (1944: 292).

Ле Верије и Фламарион сукобљавају се око Фламарионовог првог дела, *Мноштва насељених светова*, које старији научник критикује: „’Ви сте написали ово песничко дело’, рече он, наглашавајући реч ’песничко’“ (МИЛАНКОВИЋ 1944: 292). Прекорно, па чак и презриво истицање речи „песничко” алудира на начин на који управник опсерваторије у Фламарионовој *Уранији* прекорева младића ког је изненадио док у његовој канцеларији сањари пред Уранијином статуом: „[...] кад сам већ био прешао преко прага, додаде онако са највећим презрењем: ’Да нећете поета да постанете?’ и реч *поета* развуче некако чудновато” (ФЛАМАРИОН 1892: 15). На чињеницу да је овај део текста надахнут *Уранијом* указује и присуство часовника са статуом Ураније, а дивљење према овом предмету у Фламарионовом делу изазива стање сањарења у којем почиње путовање са музом астрономије. Миланковић задржава мотив дивљења и љубави:

Чуло се само куцкање часовника који је стојао на камину управникове собе. Од позлаћене бронзе, а начињен од руке Прадије-а, он је представљао Уранију, музу астрономије. Младићеве очи погледаше заљубљено у ту лепу богињу, као да је моле за помоћ. (МИЛАНКОВИЋ 1944: 292)

Миланковић сцену чини још динамичнијом, додајући емотивни набој, па готово и размену увреда између младића и управника опсерваторије:

Тај поглед говорио је ово: „Никада од тебе, ветропиру, не постаде научник. Иди у песнике.” Младић је дословце разумео шта му говори поглед управников. Он му одговори истим начином, и добаци најјачу погрду коју је могао да срочи: „Математичару!” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 292)

Код Фламариона у *Уранији*, и касније, у *Успоменама*, више се истиче равнодушност управника опсерваторије, који нема разумевања за поетску и филозофску димензију науке којом се бави. У *Успоменама*, на месту где Фламарион оштро пише о свом ставу према Ле

²⁰³ У оригиналу: « La planète Mars, antérieure à la Terre et plus petite, paraît aussi plus avancée que nous, car ses mers n’occupent pas comme les nôtres les trois quarts du globe, et elles sont resserrées en des méditerranées longues et étroites. Sans doute l’humanité martiale est-elle actuellement parvenue à son apogée, tandis que nous sommes à peine sortis de l’état d’enfance et de barbarie » (FLAMMARION 1881: 100).

Веригеу, јасно је да Миланковић у свом делу преузима његову „реплику”: „Није било никакве сцене са љутитим управником. Рекао ми је само, тоном који није дозвољавао одговор: 'Видим, господине, да Вам није стало да останете овде. То је бар лако, можете се повући.'” (FLAMMARION 1911a: 210–211).²⁰⁴ Миланковићев текст је, на овом месту, готово истоветан:

Кад су се тако споразумели немуштим језиком, Леверије рече гласно: „Видим по овоме што сте овде испевали да Вам није стало до тога да останете овде. Томе је лако помоћи. Можете ићи.” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 292)

Иако према свом сведочењу Фламарион нема ни храбрости ни прилике да Ле Веригеу одговори у тренутку када он показује незадовољство због Фламарионове књиге, у *Успоменама* подсећа на бес који је осећао, и на оштру заклетву коју је сам са собом тада склопио: „Отерао ме је, али и он ће отићи!” (FLAMMARION 1911a: 211). Додавањем увреде „математичару”, Миланковићев текст вешто обједињује и резимира суштину сукоба између ова два приступа научног разматрања астрономије. Фламарионова дугогодишња борба против Леверијеа водила се углавном преко дневног листа *Le Siècle*, у коме је покренуо „досије Леверије” и успео да допринесе притиску да се он смени са чела опсерваторије 1870. године, иако је касније поново враћен на ту функцију (LE LAY 2002: 194).

Осим на овом месту, о сукобима поводом астрономских истраживања и каснијег представљања резултата најширем кругу читалаца говори и још један одломак, на коме Миланковић помиње Леверијеа. У деветнаестом писму („Једна знаменита седница”), које је посвећено развоју небеске механике као централне области којом се Миланковић бавио, на самом крају кратко се говори о открићу Нептуна и научничкој срећи која у одсудном тренутку ставља истраживача на прави траг и доводи до значајних пробоја. Леверије добија задатак од свог претходника, Франсоа Арагоа, да покуша да израчуна позицију небеског тела које се налази иза Урана. Случај је представљен управо као пример астрономског проблема код ког рачун може „заменили око” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 166), а Миланковић цитира и опаску коју је Араго изрекао поводом открића „трансуранске планете”: „Ту планету нашао је, како је то духовито рекао Араго, Леверије врхом свога пера” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 167). Араго је, у ствари, рекао следеће:

Метода коју је применио Ле Вериге потпуно се разликује од било чега што су претходно покушали геометри и астрономи. Они су понекад случајно проналазили покретну тачку, планету, у пољу свог телескопа; Ле Вериге је *уочио* нову звезду без потребе да баци ни један поглед ка небу; *видео ју* је врхом свог пера; одредио је само уз помоћ прорачуна приближно место и величину тела које се налази далеко изван до сада познатих граница нашег планетарног система [...].²⁰⁵ (ARAGO 1865: 514–515)

Премда се Фламарионово име не помиње, могло би се и на овом месту размишљати о истим епистемолошким неслагањима која су изречена у тридесет трећем писму о две генерације и два различита приступа астрономији. Наиме, Фламарион у својим делима често

²⁰⁴ У оригиналу: « Je vois, monsieur, que vous ne tenez pas à rester ici. Rien n'est plus simple, vous pouvez vous retirer » (FLAMMARION 1911a: 211).

²⁰⁵ У оригиналу: « Une telle découverte doit occuper une place importante dans l'histoire de l'astronomie. La méthode suivie par M. Le Verrier diffère complètement de tout ce qui a été tenté auparavant par les géomètres et les astronomes. Ceux-ci ont quelquefois trouvé accidentellement un point mobile, une planète, dans le champ de leur télescope; M. Le Verrier a aperçu le nouvel astre sans avoir besoin de jeter un seul regard vers le ciel ; il l'a vu au bout de sa plume ; il a déterminé par la seule puissance du calcul la place et la grandeur approximatives d'un corps situé bien au delà des limites jusqu'alors connues de notre système planétaire » (ARAGO 1865: 514–515). Курзив у преводу цитата је наш.

цитира Арагоов коментар поводом Леверијеовог открића, али у *Популарној Астрономији* додаје:

Сам аутор прорачуна, изванредни математичар, није се ни потрудио да узме телескоп и погледа у небо да ли је планета заиста ту! Чак верујем да је он никада није ни видео... Штавише, за њега је већ, и увек, до краја живота, астрономија била потпуно затворена у формуле: звезде су биле само центри силе.²⁰⁶ (FLAMMARION 1881: 584)

Из навода је јасно да Фламарион математичку астрономију, помало кратковидо, доживљава само као средство које би требало да омогући и олакша непосредно посматрање небеских тела,²⁰⁷ те да је његова концепција научног изучавања тешко спојива са модерном науком којој Миланковић несумњиво припада. Визуелни додир с предметом изучавања остаје кључан код Фламариона, макар и по цену да призоре треба дочарати и надоградити у машти. Као што смо већ приметили, Миланковић добро уочава Фламарионову упорну употребу одреднице „математичар” уместо астроном када је у питању Ле Верје, чиме је несумњиво желео да умањи или релативизује место математике у астрономији (и место самог Ле Верјеа у историји астрономије).

Поред приче о сукобу две астрономске концепције, поглавље у коме је реч о Фламариону посвећено је и научној заблуди везаној за постојање такозваних „марсовских канала”. Миланковић говори о томе како су се европски и амерички научници надметали у раскошним, али фиктивним описима и теоријама о Марсу након што је управник миланске опсерваторије, Ђовани Скјапарели, забележио правилне линије на површини планете и окарактерисао их као „канале”. Све до појаве довољно прецизних телескопа, Фламарион и његови истомишљеници, као што Миланковић подсећа у иронично интонираним одломцима, настављали су да широкој публици испредају приче о „зеленилу Марсових равница”, о „пурпурном црвенилу његовог јесењег лисја” и „уметничким каналима његових високо просвећених житеља” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 298). Управо у том тренутку на сцену ступа и Миланковићев „лик” који својим прорачунима објашњава да температурни услови који владају на Марсу никако не дозвољавају развој живота на тој планети. На крају је, у тексту *Кроз васиону и векове*, француски астроном приморан да призна пораз, иако не одустаје потпуно од својих идеја. Миланковић даје духовит коментар о амбивалентној (и, вероватно, неискреној) похвали коју је Фламарионово Астрономско друштво изрекло поводом његовог рада: „Његов часопис похвали,²⁰⁸ додуше, и то на француски начин, преко сваке мере, моје дело, али он сам изјави, на другом месту, да су физичари — а под овим именом мислио је, сигурно, на мене — робови својих теорија” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 297).

²⁰⁶ У оригиналу: « L’auteur du calcul lui-même, le transcendant mathématicien, ne se donna même pas la peine de prendre une lunette et de regarder dans le ciel si la planète y était réellement ! Je crois même qu’il ne l’avait jamais vue... Pour lui, du reste, déjà, et toujours, jusqu’à la fin de sa vie, l’astronomie était tout entière enfermée dans les formules : les astres n’étaient que des centres de force » (FLAMMARION 1881: 584).

²⁰⁷ У наставку овог поглавља *Популарне Астрономије*, Фламарион на основу математичких података које наука поседује о Нептуну поново одлази корак даље, у фикцију, и разматра постојање воденог света на овој планети. Детаљније о устројству овог Фламарионовог поглавља и његовом приказивању Ле Верјеовог рада, види: RINGUÉDÉ 2017.

²⁰⁸ Иако до сада нисмо успели да пронађемо овај текст у Фламарионовим часописима *L’Astronomie* и *Le Bulletin de la Société astronomique de France*, налазимо податак да су Фламарион и његов сарадник астроном Емил Туше (Emile Touchet) 1925. године доделили Миланковићу чланство у *Француском астрономском друштву* непосредно пре Фламарионове смрти (SAF 1925: 388). За Фламарионова живота, овом друштву су припадали и Ђорђе Станојевић, Отон Кучера, Бранислав Петронијевић и Мони де Були.

Најзад, након показатеља сукоба две генерације и два непомирљива сазнајна приступа, Миланковић сведочи о Фламарионовој слави, али и о њеној лакој природи, која би његова дела, у очима нашег научника, ипак сврстала у више књижевна него научна:

Његове списе и популарне астрономије гутају сви који желе да се, са много уживања, а мало труда, упуте у тајне неба. Тако постадоше у очима широких маса Фламарион и астрономија два идентична појма. Што су га стручњаци мање ценили, тим га је светина више обожавала, а нарочито жене. (МИЛАНКОВИЋ 1944: 293)

Уколико се одвојимо од непосредног именовања Фламариона у поменутом писму и сагледамо Миланковића и Фламариона у ширим оквирима научно-књиженог писања о астрономији, могуће је повући додатне паралеле међу њиховим радовима, извесне сличности, али и разлике које указују на Миланковићев промишљен и полемички став према претходницима.

Примећено је да Миланковић у свом делу обилато користи француске културне моделе (SEKERUŠ, ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ 2021), као и да је *Кроз васиону и векове* добар представник вишевековног жанра „астрономије за даме” (ЈОВИЋ 2017). И Миланковић се, као и Фламарион пре њега, суочио с изазовом како да предочи сложени научни материјал, да га учини не само доступним већ и пријемчивим за шири круг читалаца (односно, у свету текста, за своју имагинарну читатељку). У предговору за дело *Кроз васиону и векове*, Миланковић истиче да је његов циљ у писању тог дела био да „сарадњом знања и уобразиље [постигне] да велике тековине науке дану дахом живота” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 5), али већ у уводном тексту признаје замашне тешкоће које такав задатак представља, због кога су дела из популарне астрономије обично или досадна или ненаучна. Однос и размера између књижевне грађе и астрономског садржаја предмет је различитих уводних појашњења и код Фламариона. У *Популарној астрономији* се у уводу одређује као циљ да се понуди књига која је „у потпуности популарна, а да притом остане строго тачна и достојна врхунске науке којој је посвећена”²⁰⁹ (FLAMMARION 1881: 4). Када су у питању дела која више можемо оценити као фикционална, Фламарион се, напротив, често ограђује од удела уобразиље у свом писању и подсећа да његови радови нису производ чисте инвенције, већ да су засновани на научним претпоставкама. Таква је, на пример, уводна примедба која претходи *Причи једне комете (Histoire d'une comète)*, а која истиче да прича која следи није обичан роман и производ уобразиље, већ текст „рођен на научном тлу”²¹⁰ (FLAMMARION 1873: 239) и доследан позитивистичкој науци.

Миланковићево дело *Кроз васиону и векове* за представљање космичког кретања кроз време и простор користи широку лепезу приповедних поступака: понекад предмети проговарају, као што је случај са цариградским пергаментом који износи свој историјат; понекад сам наратор враћа казаљке сата који се опире, а понекад је довољан позив саговорници на путовање и прерушавање у одећу старих Атињана или Вавилонаца. Међутим, колико год наратор живописно и динамично сликао удаљене појаве о којима говори, епистоларни оквир и Миланковићево модернистичко поигравање с формом текста на крају сваког поглавља читаоца „враћа на Земљу”. Осим тога, иако су путовања у *Кроз васиону и векове* окарактерисана као „замишљена, али душевно доживела” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 12), она никако не подразумевају раздвајање душе и тела. У издању из 1928. године наративни субјекат у

²⁰⁹ У оригиналу: « J'ose présenter néanmoins cette oeuvre-ci comme absolument nouvelle dans sa méthode d'exposition et dans son caractère; son but le plus cher est d'être tout à fait populaire, sans cesser d'être scrupuleusement exacte, et digne de la science incomparable à laquelle elle est consacrée » (FLAMMARION 1881: 4).

²¹⁰ У оригиналу: « Le récit qui va suivre n'est pas un roman de pure fantaisie, éclos spontanément dans les champs trop fertiles de l'imagination ; il appartient pour le fond et par droit de naissance aux études positives : il est né sur le sol scientifique » (FLAMMARION 1891: 239).

шестом писму кокетно истиче да не може да замисли душу без тела, нарочито када је у питању женска душа (МИЛАНКОВИЋ 1928: 24).

У Фламарионовим делима случај је нешто другачији, и зависи од степена фикционалности одређеног текста. У научнопопуларним делима, као што су *Популарна астрономија* и *Астрономија за даме*, Фламарион се ослања на живописне слике небеских простора и често користи формуле *imaginons* и *supposons-nous* („замислимо“, односно „претпоставимо да...“), којима укључује читаоца у свој дескриптивни поступак. Када је пак реч о превасходно фикционалним текстовима, као што су *Лумен* или *Уранија*, онтолошка природа космичких путовања често је обојена наглашеном духовном димензијом и представља искуство иницијације у тајне науке, али и у свет духова. Тако, иако је покретач сан или сањарија који прерастају у путовање кроз космички простор и време, читалац може разумети да се путовање заиста одиграло, а да је ослобађање духа од телесности био један од предуслова да се посети предео ван наше планете.

И поред ових разлика, оба аутора у својим текстовима понекад користе сличне поступке, какав је, рецимо, удаљавање од Земље којим се сагледава приказ из далеке прошлости, односно путовање кроз време помоћу светлосног зрака. Код Миланковића та сцена изгледа овако:

Доспем ли, на пример, до Алционе, главне звезде Плејада, које наш народ назива Влашићима, ја онако са висине гледам на нашу бедну Земљу кроз духовни доглед који савлађује све даљине. Та је звезда удаљена од Земље 230 светлосних година, па зато видим Земљу онако како је изгледала под крај седамнаестог века, јер је светлост која је тада са Земље пошла таман стигла до мог ока. На тај волшебни начин пратим турске ратове цара Леополда и видим како велики везир Мустафа Ћуприлић заузима Београд. Његова дивља војска куља кроз капије тога града. Језа ме хвата од ње, али се стишава при помисли да је мој положај на Алциони изван домашаја њених топова. Страх и трепет распрострла је та хорда и међу храбријим природама и ја упирући мој доглед на Саву и Дунав, видим како се велики део српског народа, вођен својим патријархом Чарнојевићем, сели у нову отаџбину. У томе првом издању албанске Голготе учествује и прадед мог прадеда, Миланко — штета што га у тој гужви не могах препознати! (МИЛАНКОВИЋ 1944: 16)

У овом одломку могуће је уочити фламароновску инспирацију. Да подсетимо, наратор у роману *Уранија* на сличан начин је — помоћу духовног вида који му дарује муза астрономије — успео да види галске ратове. Међутим, у поређењу са Миланковићем, приказ је код Фламариона мање динамичан и мање лично важан за посматрача (Миланковић додаје детаљ да је могао потражити и своје претке). Фламарион превасходно наглашава јединствен и чудесан карактер визије очараног посматрача, који је на тренутак добио надљудске способности:

Онда проникнух, продрах још пажљивије у појединости привиђења и пред очима ми се указа Галија из времена Јулија Цезара. Било је баш оно време, кад је родољубиви Верцингеторикс, водио рат за независност. Све сам то гледао онако високо у ваздуху, као што се на телескопу виде месечеви предели и као што се види једна страна предела из корпе балона; препознао сам Галију, Оверњу, Герговију, Пи де Дом, угасле вулкане, и у мислима лако замислио галску сцену чији је скраћени приказ стизао до мене. „Ми смо сада толико удаљени од Земље“, рече ми Уранија, „да је време које светлости потребно да стигне оданде до овде

онај период који нас дели од времена Јулија Цезара. Ми тек сада примамо, ето, светлосне зраке који су у то време напустили Земљу”.²¹¹ (FLAMMARION 1891: 58)

Миланковић у тексту *Кроз васиону и векове* подсећа да је за свако од својих замишљених путовања обукао „научне чизме” и остао у оквирима онога што је наука до сада успела да докаже (МИЛАНКОВИЋ 1944: 15). Маштовита астрономија строго је поткрепљена новим чињеницама, вишеструким прорачунима и мрежом података. Тако путовање на Венеру у тридесет четвртом писму подразумева космички лет као фантастични мотив, али се спекулација вешто зауставља на прагу познатих чињеница. Непрегледност атмосфере Венере ограничава увид у ову планету, а несвестица сапутнице која прекида међупланетарну екскурзију представља уверљиво приповедно решење којим се путовање завршава. Пре наглог завршетка екскурзије на Венеру, Миланковић представља опис само крајолика који се на тренутке назире кроз облаке:

Погледајте! Испод нас струје и ковитлају се ситни облачићи, окупљају се, па онда беже један од другог. Кроз њихов нестални вео ми видимо по каткад делове планетске површине, високе планинске венце са дубоко урезаним долинама. Сада видимо већ и један поток или реку која јури ка долини [...]. (МИЛАНКОВИЋ 1944: 303)

Упоредимо претходни одломак са Фламарионовим одважним претпоставкама у делу *Небеске земље* (*Les Terres du Ciel*, 1884), које на основу разматрања о геолошким облицима и могућим климатским условима увек одлазе корак даље у спекулације о животу на Венери. Фламарион чак и затим додаје критику упућену превише опрезним научницима који се не усуђују да одвжно предвиде постојање ванземаљског живота:

Сваки предлог који се односи на начин постојања становника других планета делује безобзирно за умове који у свом мирном ходу не одступају од граница класичне плашљивости. Ако, на пример, изнесемо идеју да становници Венере лете својом атмосфером и да, како би избегли оштар контраст зиме и лета, емигрирају у јесен са једне хемисфере на другу и враћају се у пролеће, овај предлог, који сам по себи није ни апсурдан ни шокантан, изгледао би им фантастично и сулудо. Зашто? Зато што учмали духови не обраћају пажњу ни на он ошто се дешава око њих на Земљи.²¹² (FLAMMARION 1884: 322)

Још једна заједничка особина која се може издвојити код Миланковића и Фламариона односи се на њихову интерпретацију претходних модела писања популарних астрономија. Као што смо раније поменули, оба аутора комуницирају с традицијом астрономског писања посвећеног женама, односно *астрономијом за даме*. *Кроз васиону и векове* као повод за писање о астрономским темама користи радозналост нараторове саговорнице, и његову жељу да с њом разговара и изван научних оквира. Миланковић се у том смислу ослања на дела многих

²¹¹ У оригиналу: « Alors je sondai, je pénétrai plus attentivement encore les détails de la vision, et j’eus devant les yeux la Gaule du temps de Jules César. C’était au temps de la guerre de l’indépendance animée par le patriotisme de Vercingétorix. Je voyais ces aspects d’en haut, comme nous voyons les paysages lunaires au télescope, comme nous voyons une contrée de la nacelle d’un ballon; mais je reconnus la Gaule, l’Auvergne, Gergovie, le Puy de Dôme, les volcans éteints, et ma pensée se représenta facilement la scène gauloise dont une image abrégée m’arrivait. Nous sommes à une telle distance de la Terre, me dit Uranie, que la lumière emploie pour arriver de là jusqu’ici tout le temps qui nous sépare de l’époque de Jules César » (FLAMMARION 1891: 58).

²¹² У оригиналу: « Toute proposition relative à la manière d’être des habitants des autres planètes paraît téméraire aux esprits qui ne s’écarternt point dans leur marche paisible des lisières de la timidité classique. Si par exemple nous émettions l’idée que les habitants de Vénus volent dans leur atmosphère, et que pour éviter le rude contraste de leur hiver avec leur été, ils émiyrent en automne d’un hémisphère à l’autre et reviennent au printemps, cette proposition, qui n’est en elle-même ni absurde ni choquante, leur paraîtrait fantastique et insensée. Pourquoi ? Parce que ces esprits léthargiques n’ont même pas l’attention d’observer ce qui se passe autour d’eux sur la Terre même » (FLAMMARION 1884: 322).

претходника, пре свега на Бернара Ле Бовијеа де Фонтенела као једног зачетника овог жанра.²¹³ Сам завршетак романа посебно потцртава нараторова осећања, док се износи метатекстуални коментар о могућем објављивању преписке. Миланковићев наратор сматра да би објављивање само његових писама ускратило читаоцу потпуну слику, јер би се на тај начин прикрила права природа његовог дела: „Јер главни предмет мојих мисли, када сам та писма писао, били сте Ви, а не васиона” (МИЛАНКОВИЋ 1944: 325). Читав текст испуњен је мање или више отвореним удварањем читатељки, а у оквирима фикције умножавају се ситуације које их приближавају и стављају у непосредан додир, као када наратор онесвешћену сапутницу носи у наручју при повратку са Венере на Земљу, док она носи „лаку, летњу спаваћу одећу” (а овај избор се, уз очито кокетирање, пореди са чедношћу Артемиде).

Сензуалан однос према астрономији и галантно удварање фиктивним женским ликовима присутно је и код Фламариона, мада је израженије у његовим приповедним делима него у *Астрономији за даме*. Као и *Популарна астрономија*, ово дело обраћа се најшрем кригу читалаца и, пре свега, настоји да покаже да се за астрономију могу занимати сви, независно од образовања. Међутим, у уводу и закључку дела Фламарион се обраћа управо хипотетичкој читатељки, како би боље објаснио појмове о којима говори. Тако, док говори о сталном кретању атома кроз природу истиче:

[...] све што постоји, све што живи, састављено је од елемената који су већ били уграђени у друга бића која су сада мртва. Ружа која краси ваш прслук, госпођице, састоји се од молекула који су... не, радије Вам не бих рекао... А и Ви сами, тако заносни, тако шармантни, од којих елемената је састављено ваше лепо тело?²¹⁴ (FLAMMARION 1921: 374)

За разлику од Миланковића, који у свом делу гради паралелни љубавни наратив који је кључан за начин његовог научнопопуларног излагања, Фламарион се више ослања на књижевну конвенцију обраћања фиктивној публици, и коментари упућени дамама су више успутни. Он пре свега настоји да покаже да бављење астрономијом није ограничено само на мушкарце. Зато уводном излагању говори веома ласкаво о женском роду и његовој способности да спозна астрономска знања:

Жена воли да се уздиже; понекад осети како јој крила подрхтавају; она тежи изворима вечне лепоте; препушта се заносном сну идеала, чак и када је он недоступан. Док мушкарац — где сам то прочитао? — остаје прилично груб, ипак мало тежак и често вулгаран. Зар жена није узвишенија од мушкарца у моралном достојанству? Није ли њена душа префињенија? Да, свакако, астрономија је створена за жене.²¹⁵ (FLAMMARION 1921: 4)

Уосталом, читава Фламарионова *Астрономија за даме* и јесте посвећена музи астрономије. Као што смо видели у Миланковићевој драматизацији сцене Фламарионовог напуштања

²¹³ Значај Фонтенелове књиге у осамнаестом веку и касније током историје био је толики да се с правом говори о „фонтенеловском обрту” (*tournant fontenellien*) у научнопопуларном и књижевном писању о астрономији (ARMAND 2013: 242-336).

²¹⁴ У оригиналу: « [...] tout ce qui existe, tout ce qui vit, est formé d'éléments ayant déjà été incorporés à d'autres êtres aujourd'hui morts. La rose qui orne votre corsage, Mademoiselle, est composée de molécules qui... non, j'aime mieux ne pas vous le dire... Et vous-même, si ravissante, si charmante, de quels éléments votre beau corps est-il formé? » (FLAMMARION 1921: 374).

²¹⁵ У оригиналу: « La femme aime s'élever ; elle sent, parfois, frémir ses ailes ; elle aspire aux sources du beau éternel ; elle s'abandonne au rêve enchanteur de l'idéal, même inaccessible. Tandis que l'homme — où ai-je lu cela ? — est parfois assez grossier, encore un peu lourd et souvent vulgaire. Est-ce que même la femme n'est pas supérieure à l'homme en dignité morale ? Est-ce que son âme n'est pas plus affinée ? Oui, certes, l'Astronomie est faite pour la femme » (FLAMMARION 1921: 4).

Париске опсерваторије, фигуралне представе Ураније имају нарочит еротски набој код Фламариона. На самом почетку истоименог романа, млади наратор пред статуом Ураније помера лампу тако да се светлост поиграва на огољеним раменима, врату и рукама Ураније. Сличну сцену налазимо у Фламарионовим *Успоменама*, где пише о делима која читао као младић, и нераскидивој вези између женске лепоте и науке која га привлачи:

Управо је била објављена једна шармантна књижица (1857), била су то *Писма Палмири о астрономији* Шарла Лискена, са, на насловној страни, лепом фигуром Ураније која посматра небо и открива помало – па чак и много – своја лепа рамена. Са жаром сам је читао и путовао са аутором кроз историју науке у бескрајне просторе.²¹⁶ (FLAMMARION 1911a: 133)

Осим у оживљавању митолошке представе Ураније, као што смо већ показали, еротизација знања је чест мотив у Фламарионовим приповедним текстовима. Његови ликови често проналазе срећу и додатан подстицај за научни рад у тренутку када упознају савршену сапутницу. Тај се сужејни образац понавља у *Уранији* и у *Стели*. Текст *Стеле* посебно наглашава преображајну моћ љубави и науке и за девојку која припада монденском друштву, и још више за лик њеног вољеног, мистериозног Самотњака, астронома и филозофа који дословно живи у оронулој астрономској кули. Последња трећина романа (посебно поглавља „Живот удвоје” и „Живот удвоје се наставља”) представља љубавну идилу ученог пара који свако вече проводи у посматрању звезданог неба:

— Драга, моја чаробнице, желиш ли да ти кажем шта мислим? Добро! Нема ничег лепшег од лепе девојке.

— Господине астрономе! А звезде?

Те прве вечери, њихово астрономско посматрање изненада је прекинуто, а да је једва почело.²¹⁷ (FLAMMARION 1925a: 317)

Напоредна размена нежности и знања остаје кључна за приказивање односа између Стеле и Самотњака, а на крају романа њихова веза кулминира заменом полова у наредном животу на Марсу.

На крају, поређење Фламарионовог дела са Миланковићевим показује се као значајно за разумевање оба ствараоца. Премда се Фламарионове теорије могу чинити застарелим и превише фантастичним у односу на Миланковићев далекосежнији и значајнији допринос науци, појава Фламариона у роману *Кроз васиону и векове* показује да су дела француског популаризатора представљала важно штиво за све оне који су се занимали за астрономију на прелазу из деветнаестог у двадесети век. Сам Миланковић признаје да је Фламариново име у једном тренутку постало синоним за астрономију и истиче широку популарност коју су његова дела уживала међу обичним светом. С друге стране, проучавање Миланковићевог књижевног стваралаштва у последњих неколико деценија осветлило је многе аспекте његовог дела, али и истакло сложеност и слојевитост текста *Кроз васиону и векове*, који још увек оставља простора за нове увиде. Дијалог који Миланковићев текст покреће са Фламарионовим делима само је

²¹⁶ У оригиналу: « Un petit volume charmant venait d'être publié (1857), c'étaient les *Lettres à Palmyre sur l'astronomie*, par Charles Liskenne, avec, en frontispice, une jolie figure d'Uranie contemplant le ciel et laissant apercevoir un peu – et même beaucoup – de ses belles épaules. Je le lus avidement et voyageais avec l'auteur dans l'histoire de la science et dans les espaces infinis » (FLAMMARION 1911a: 133).

²¹⁷ У оригиналу: « — Chérie, enchanteresse de moi, veux-tu que je te dise ce que je pense ? Eh bien ! Vois-tu, il n'y a rien de plus beau qu'une belle fille.

— Monsieur l'astronome ! Et les étoiles ?

Ce premier soir, leur observation astronomique à peine commencée, fut subitement arrêtée » (FLAMMARION 1925a: 317).

једно од поглавља које упућује на богат уплив различитих традиција у ово дело и на њихову свестраност.

6. Закључак

У делу под насловом *Атмосфера: популарна метеорологија* (*L'Atmosphère : météorologie populaire*, 1888), научнопопуларном прегледу који је Камиј Фламарион посветио метеорологији, налази се такозвани „Фламарионов дрворез” (у литератури познат као *Flammarion woodcut*), илустрација која осликава важан замишљени тренутак у проучавању небеског простора. На слици је приказан средњовековни ходочасник који је стигао до самих граница Земље. Он главом пробија Земљину атмосферу која је приказана у виду чврсте опне посматрајући небеска тела која се налазе са друге стране и њихово хармонично кретање кроз космос. Сliku прати легенда: „Средњовековни ходочасник каже да је пронашао тачку где се небо и земља додирују...”. Овај рад непознатог аутора,²¹⁸ који је репродукован безброј пута у различитим књижевним и научним публикацијама,²¹⁹ сликовито сажима Фламарионове научне и стваралачке тежње: непрестану потрагу за новим сазнањима и померање граница природних закона тако да се проникне у све тајновите појаве које су дуго измицале научном разумевању. Његова упорна настојања да подучи своју публику законитостима које управљају светом у коме живимо укључивала су не само занимање за астрономију, већ и скуп појава које је назвао „непознатим природним силама”. Под овим именом Фламарион је подразумевао појаве проистекле из новонасталог широког интересовања за међународни покрет спиритизма, који је за Фламарионовог живота достигао највећу популарност, како у Француској тако и у целом европском простору. Реч је било о феноменима као што су манифестације духова, телепатски пренос мисли или необјашњива сазнања о будућности.

Илустрација 1: *L'Atmosphère : météorologie populaire* (1888b), стр. 163

²¹⁸ Ауторство ове илустрације још увек није до краја расветљено, мада се претпоставља да је реч о деветнаестовековном пастишу, а не о аутентичном средњовековном или ренесансном делу. За последње увиде у могуће изворе који су обликовали дрворез види: ГАТТЕИ 2014: 226–265.

²¹⁹ Недавно је о овој илустрацији писала и пољска добитница Нобелове награде Олга Токарчук, у есеју под насловом „Огнозија” из збирке *Благој приповедач*. Српско издање овог дела репродукује поменути илустрацију на насловној страни.

Истраживање приказано у овој дисертацији проистекло је из потребе да се ближе објасне елементи књижевног стваралаштва астронома и научног популаризатора Камија Фламариона и, нарочито, улога коју је спиритизам играо у обликовању његовог уметничког и научног светоназора. Присуство езотеризма у Фламарионовом стваралаштву није непознато, али, с обзиром на чињеницу да се до сада овом аспекту његовог стваралаштва посвећивала неједнака пажња, настојали смо да расветлимо природу Фламариновог дијалога са спиритизмом у његовом књижевном стварању. У претходним разматрањима показало се да спиритистичка тематика чини важан део Фламариновог уметничког света, и да се она директно надовезује на друга питања која он сматра важним за своје научнопопуларно и књижевно писање. Његов стваралачки рад обележила је вера у могућност свеукупне науке која би у потпуности расветлила природне непознанице, и која би осим интелектуалног напретка благотворно деловала на духовни и морални живот човечанства. У том смислу, његово стваралаштво нам помаже да нијансирамо уврежену, али поједностављену представу о деветнаестом веку као тренутку поделе на „две културе”. У Фламарионовим остварењима брише се разлика између искључиво научног и књижевно-хуманистичког дискурса, а строга подела на званичну културу „центра” и маргиналну културу езотерије замењује се полифонијом већег броја напоредних извора. Популаризација научних достигнућа, као основни облик научне комуникације који се разматра у овом раду, не представља више само интерпретацију доказаног специјализованог садржаја за широку публику већ има улогу другачијег приступа знању и постаје простор за преиспитивање метода званичних научних токова. Амбициозни оквир Фламариновог поимања науке који је назвао *астрономска филозофија* представљао је својеврстан покушај да се научна револуција која се одиграла у многим областима прошири на домен појава које су се одувек сматрале „надстварним”.

Спиритизам се као нарочити културни феномен јавио у Америци у самој средини деветнаестог века, али се већ након неколико година проширио широм Европе. У Француској се ово веровање у постојање духова усталило у облику који му је дао Алан Кардек у својим делима и часописима. За већину поклоника спиритизам је представљао приватни ритуал чија је основна улога била утеха ожалостљених, али је поред тога имао и значајне филозофске и научно-експерименталне тежње. Спиритистички аутори су често, у покушају да докажу своја веровања, преузимали научне теорије из различитих области и прилагођавали их за своје потребе. Овакав однос приметан је у случају више научних појава (електромагнетски феномени) и техничких иновација (телеграфија, фотографија, рендгенски зраци). Спиритизам се ослањао и на астрономију, као једну од многих грана науке која треба да пружи доказе о опстанку душе након смрти. Астрономска истраживања брзо су напредовала током деветнаестог века и постала једна од централних области у ширењу популарног образовања у Француској, а развој технике учинио је посматрање небеских тела помоћу телескопа доступним више него у претходним епохама. Популарна наука развила је кроз јавна предавања, спектакуларне експерименте и специјализоване публикације низ различитих стратегија помоћу којих је апстрактну и удаљену проблематику астрономије учинила приступачном за широку јавност. Теорије о „мноштву светова” и животу у свемиру, које су биле део научних и филозофских расправа, нарочито су утицале на француску варијанту спиритизма и изразиле су се у виду веровања у сукцесивне реинкарнације на различитим планетама.

Фламарионов додир са спиритизмом јавио се у овом контексту израженог интересовања за астрономију и протезао се преко пола века, од шездесетих година деветнаестог до средине двадесетих година двадесетог века. Истраживањем овог аспекта његове биографије и библиографског материјала уочава се да се у том периоду његова улога у оквирима званичних спиритистичких организација мењала: од првобитне позиције медијума и записивача порука добијених од духова, Фламарион се временом ипак успоставио у јавности као дугогодишњи посматрач и проучавалац спиритистичких феномена. У својим делима која

се баве појавама као што су приказивања самртника, пророчки снови или предосећања покушао је пре свега да понуди систематизацију што већег броја сведочења која је сматрао веродостојним, а тек затим и могућа објашњења појава која би била у складу са науком. Мада је мењао своје ставове поводом природе феномена који су се опажали на спиритистичким сеансама и приближавао се парапсихолошким тумачењима, Фламарион никада није у потпуности занемарио питање необјашњених природних сила, те му се изнова враћао током свог дугог популаризаторског рада.

Књижевна дела која је Фламарион оставио за собом настала су у периоду од тридесет година, између 1866. и 1897. године. Ова остварења чине јасно дефинисан и ограничен корпус: романи *Уранија*, *Смак света*, *Стела*; збирке прича *Приче о бескрају*, *Филозофске приче*; есејистичке збирке *Звездани снови*, *Месечине*, *На небу и на земљи*. Значајна је чињеница да се књижевно стварање подудара са периодом током којег се Фламарион удаљио од званичног спиритистичког покрета и начелно се посветио астрономским и природњачким изучавањима. Ипак, уочава се да у овом периоду није дошло до гашења интересовања за спиритизам, већ да је утицај који је Кардеково учење извршило на њега у претходним годинама почео да долази до изражаја у фикционалном облику. Анализа књижевних дела показала је да је, за разлику од научних и филозофских текстова који се више придржавају познатих и доказаних чињеница, присуство фикционалног оквира код Фламариона омогућило смелија размишљања о постојању ванземаљског живота у космосу и слободније сликање спиритистичких тема као што су постојање духова и њихова свемирска реинкарнација. Тако езотерична тематика, која је у научнопопуларним астрономским прегледима само дискретно наговештена, добија свој пун израз у књижевном писању. У поменутим приповедним остварењима Фламарион је успео да оствари синтезу различитих интересовања и на упечатљив начин дочара своју визију астрономске филозофије.

Мотиви, теме и поступци које смо запазили у Фламарионовим књижевним текстовима сведоче о постојању нарочитог фикционалног универзума заснованог на његовом виђењу астрономске науке и духовног света. Доживљај астрономије као науке и религије будућности, то јест свеобухватне дисциплине која садржи одговоре на сва питања, у центар поставља космички простор који Фламарион доживљава као бескрајан и хармонично уређен. Изводећи закључке из природних закона и небеске механике, Фламарион приказује целокупну стварност као целину потчињену одређеним правилностима и обједињену заједничком сврхом. Према његовом мишљењу, људско схватање Лепог производ је суштинске лепоте која је већ садржана у самој природи. За овакво схватање света кључне су категорије узвишеног и чудесног, кроз које се осликава величанственост природе. Сазнање о правилима која уређују космос у Фламариновој концепцији никако не умањује очараност пред природним феноменима. Напротив, боље познавање елемената стварности доводи до дубљег доживљаја њихове узвишености и чудесности. Књижевно стварање и уметничка лепота не могу да надмаше оно што је природа створила, али је њихова улога важна у што потпунијем разумевању света који нас окружује.

Од најранијих Фламарионових дела приметно је нарочито интересовање за сасвим одређена питања, прилагођавање раније искоришћених примера у новим делима и често ослањање на исте слике и мотиве. Доминантне теме које се издвајају у текстовима у складу су са научним доживљајем света и космоса. Прва тематска област коју смо издвојили у овом раду представља „мноштво насељених светова”, односно постојање живота у бескрајном свемиру. Космички простор представљен је као бескрајан и вечан, а из ових размера произилази релативизација важности појединачног људског постојања које постаје занемарљиво у односу на временску и просторну бесконачност у којој се човек налази. Други важан скуп тема чине питања бесмртности људске душе, то јест реинкарнације као процеса вечног усавршавања. Спој идеја о неограниченом космосу и његовој вечној насељености остварује се у текстовима

кроз сликовите описе ванземаљског живота. У овом погледу Фламарионова дела су значајна јер су публици деветнаестог века покушала да пренесу приказ космоса који би био изузетно разноврсан и у великој мери ослобођен антропоморфизма. Поред ових стожерних тематских група, у Фламарионовим књижевним текстовима уочили смо и интересовање за апокалиптичну и меланхоличну тематику (која се изражава кроз изучавање трагова прошлости и носталгију над садашњим и будућим руинама човечанства), важност љубавних заплета за представљање преноса знања као еротизованог, и, најзад, нарочит однос према друштву, који се креће од просветитељске тежње да се допринесе развоју знања у свим слојевима друштва до усамљености освешћеног субјекта у односу на необразовану и равнодушну средину.

Поменуте теме у Фламарионовим делима могу се, готово у потпуности, довести у везу са спиритистичком доктрином и иконографијом. Путовања кроз безобални космос у његовим текстовима најављују прикази загонетних феномена спиритизма и магнетизма, као што су указивања духова или двојника, а и само кретање кроз космос одиграва се у виду нарочитог бестелесног искуства током кога се духовно привремено раздваја од спољног, телесног омотача. Често је и карактеристично присуство духова водича (*Лумен*, *Уранија*), који путницима откривају различите тајне космичког простора и усмеравају их ка откривању духовних истина. У свим важнијим приповедним текстовима присутно је и упечатљиво обележје француског спиритизма, односно мотив прогресивне реинкарнације која се одвија на безбројним планетама у свемиру. Ликови духова-водича често откривају тајне својих прошлих или будућих живота својим живим саговорницима. Ова дела су или у потпуности посвећена питању реинкарнације, као што је случај у *Лумену*, или сеобу душа представљају као расплет романа (*Смак света*, *Стела*).

На жанровском плану, усмереност Фламарионовог стваралаштва на приче о путовањима кроз космос повезује његова остварења с дугом традицијом замишљених прича о другим планетама која сеже све до античке књижевности. Дела настала као израз Фламарионове астрономске филозофије могу се описати као важна спона између дуге традиције фантастичних, визионарских књижевних путовања и каснијих научнофантастичних текстова насталих током двадесетог века. Његови критички ставови, присутни у научнопопуларном прегледу *Измишљени и стварни светови*, сведоче о добром познавању претходне литературе из које је црпео приповедне моделе за своја књижевна дела. У његовим остварењима, која се налазе на раскршћу науке и књижевности, препознали смо вишеструке жанровске линије. Традиција популарних астрономија и фикционалних бестелесних путовања на друге светове представља најважнији жанровски узор за Фламарионове текстове. Писање о замишљеним ванземаљским друштвима и њиховом савршенијем уређењу приближава његово стваралаштво и широкој области утопијске књижевности. У каснијој рецепцији, Фламарион углавном је посматран као важна претеча научнофантастичног жанра. Новине које Фламарионов романи уводе подстакнуте су његовим спиритистичким интересовањима и огледају се на нивоу описа размера космичких путовања и разноврсности ванземаљског живота. Ипак, можда је најближа жанровска традиција у коју би се Фламарион могао уврстити, и у временском и у поетичком смислу, научно-чудесна књижевност која је владала у Француској на прелазу векова. У оквирима ове релативно маргинализоване књижевности деловали су аутори који су своје виђење астрономије и живота у свемиру обликовали на основу Фламарионових дела (Морис Ренар, Жозеф Анри Рони Старији, Гистав ле Руж), те се у њиховим делима огледа и наслеђе Фламарионовог књижевног и научнопопуларног опуса.

Засебан део нашег истраживања био је посвећен рецепцији Фламарионовог стваралаштва у српској књижевности и култури. Компаративни приступ омогућава да се Фламарионов значај сагледа изван оквира француске средине. Период најинтензивније рецепције и дијалога са Фламарионовим и уопште спиритистичким идејама у српској књижевности јесте сам прелаз из деветнаестог у двадесети век. Први део нашег рецепцијског

истраживања био је посвећен преводној књижевности. Кроз осврт на постојеће преводе Фламарионових дела на српском и хрватском језику уочили смо да његови астрономски радови, иако представљају најпознатији део његовог стваралаштва, нису били превођени на нашим просторима. Међу овим текстовима налазимо пре свега његова књижевна остварења. Само једно дело које се бави спиритизмом, *Незнани свет и психички проблеми*, преведено је као скраћени избор из оригиналног текста. Већина превода настала је у периоду од неколико година након објављивања изворника, што сведочи о постојању интересовања за Фламарионов рад и о његовом далекосежном популаризаторском утицају. Поред преводне књижевности, приказали смо и кратак историјат Фламариновог појављивања у домаћој периодици. У дневним листовима, часописима и спиритистичким гласилима присутни су поједини преводи Фламарионових текстова, али се он чешће помиње или цитира као популаризатор астрономских и спиритистичких идеја.

Најзад, посветили смо пажњу креативној рецепцији Фламарионових идеја у српској књижевности на примеру дела тројице писаца: Лазара Комарчића, Драгутина Илића и Милутина Миланковића. Сва три поменута аутора комуницирају с идејама израженим у Фламарионовим делима на различите начине. Као што је наша анализа показала, Лазар Комарчић у великој мери користи Фламаринова дела као модел за свој роман *Једна угашена звезда*, и овај роман представља најупечатљивији пример рецепције Фламариновог дела у српској књижевности. Када се у обзир узме улога овог романа у конституисању научнофантастичне књижевности код нас, увид у изворе који су утицали на његов настанак додатно добија на значају. Комарчићево виђење космичког путовања и устројства свемирских пространа сасвим одговара представама у Фламарионовим приповедним делима. И код једног и код другог опажа се слично ослањање на спиритистички светоназор с којим су били присно упознати. При томе, важно је истаћи да и визуелни садржај Комарчићевог илустрованог романа има своје изворе у Фламарионовим делима.

Када је реч о Драгутину Илићу, не може се са сигурношћу говорити о непосредном утицају Фламарионових текстова, већ је пре присутно ослањање на заједничке изворе езотеријског карактера. Несумњиво је да оба аутора настоје да ставове о науци и езотерији свог доба изразе у књижевном облику. Упоредив је и однос према есхатолошкој књижевности у којој су се опробали и Илић и Фламарион. Подстакнути напретком науке и размишљањима о далекој будућности, и један и други писац понудили су јединствене приказе постепеног пропадања човечанства. Бавећи се овом тематиком, Фламарион више истиче природне, геолошке и климатске промене које се одражавају на живот људи, док Илић скреће пажњу на интелектуалне и моралне промене које мењају жива бића до непрепознатљивости.

Милутин Миланковић не успоставља дијалог са езотеријским слојем Фламарионових романа, али у свом капиталном делу *Кроз васиону и векове* на различите начине преиспитује историју проучавања астрономије и покушаја да се астрономска сазнања поделе са великим бројем читалаца. Мада се не слаже нужно са његовим популаризаторским методама, Миланковић на српском језику преноси важне епизоде из Фламариновог научног живота, а из појединих одломака јасно је да је Миланковић добро познавао Фламаринова дела. Стваралаштво ова два аутора упоредиво је и на плану уклапања у претходне моделе писања о астрономским истраживањима, па се тако обојица уписују у богату традицију астрономије за даме.

Рецепција Фламарионових идеја у делима писаца који су доведени у везу са настанком научнофантастичног жанра код нас (ЈОВИЋ 2006) сведочи о важности његових дела као извора инспирације за представљање космичког простора. Проучавање езотеријског аспекта Фламариновог стваралаштва отвара и питање коришћења и преображавања езотеријских извора у књижевности. Значај који се приликом читања даје спиритистичкој поруци утиче на

интерпретацију текста и покреће питање односа фикције, веровања и фантастике. Показали смо да Фламарион своја фикционална дела види као научно заснована и као једну од грана свог популаризаторског рада, чиме даје значајну тежину порукама које у својим текстовима износи. Свет интелигентних духова, телепатска комуникација, бестелесно путовање на друге светове у његовим остварењима нису само део књижевне инвенције, већ последица дугогодишњег езотеријско-научног погледа на свет. У прилог томе говори и његова одлука да приповедне текстове посматра као своја „филозофска” дела. Занемаривање спиритистичког аспекта Фламарионовог интелектуалног и уметничког универзума створило би искривљену слику о природи његовог стваралаштва. Истовремено, видели смо да се Фламарионова дела данас углавном сврставају у широко схваћену област научне фантастике и њених почетака. На ширем плану, Фламарионово дело указује на важност езотеријских и псеудонаучних извора за настанак научне фантастике. У историјском тренутку када су се наука и техника брзо развијале, Фламарион је користио фикционална дела као својеврсну лабораторију за своје научне и филозофске теорије. Неспутан стегама званичних научних кругова, Фламарион је у књижевности пронашао подесан облик за развијање теорија о животу после смрти или неотрживеним способностима људског ума.

Иако за собом није оставио нарочито обимно књижевно дело, Камиј Фламарион је оставио значајан траг у историји писања о космичким просторима и животу изван наше планете. У делима која су била део нашег истраживања препознаје се, ако не нарочито разноврсна, онда веома доследна и кохерентна слика света, којом је Фламарион покушао да својим савременицима пренесе савремена научна сазнања и њене могуће домете у будућности. Својим писањем Фламарион је настојао да сазнања о природи учини доступна свима, а, у својој амбицији да дотакне све аспекте живог света, разумевање природног проширио је и на „мистериозне природне силе”. Кроз књижевно стваралаштво, које је било важан део његовог популаризаторског рада, он је тежио да на уметнички пријемчив начин оствари спој научних и духовних амбиција за које је сматрао да ће донети не само интелектуални већ и морални напредак човечанству. Тако је, повезујући научне, филозофске и езотеријске изворе, напослетку створио један сасвим посебан свет. Тај Фламарионов свет није, међутим, био само одговор на духовне и интелектуалне преокупације деветнаестог века. Ако је истина да се данашња књижевност све више окреће различитим видовима утопијске, дистопијске и спекулативне фикције, као што се понекад тврди, онда је у Фламариону могуће препознати и нашег савременика.

7. Библиографија

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

A.1. Камиј Фламарион (изворни текстови)

Flammarion, Camille. *Les Habitants de l'autre monde: révélations d'outre tombe (I)*. Paris: Ledoyen libraire éditeur, 1862.

--- . *Les Habitants de l'autre monde: révélations d'outre tombe (II)*. Paris: Ledoyen libraire éditeur, 1863.

--- . *Des forces naturelles inconnues ; à propos des phénomènes produits par les frères Davenport et par les mediums en général, Etude critique par Hermès*. Paris: Didier et Cie, 1865.

--- . *Dieu dans la nature*. Paris: Didier, 1869a.

--- . *Discours prononcé sur la tombe d'Allan Kardec*, Paris: Didier, 1869b.

--- . *Récits de l'infini : Lumen, histoire d'une âme, histoire d'une comète, la vie universelle et éternelle*. Paris: Didier, 1873.

--- . *Les mondes imaginaires et les mondes réels : voyage pittoresque dans le ciel et revue critique des théories humaines, scientifiques et romanesques, anciennes et modernes sur les habitants des astres*. Paris: Didier, 1874.

--- . *La pluralité des mondes habités : étude où l'on expose les conditions d'habitabilité des terres célestes*. Paris: Didier, 1877.

--- . *Catalogue des étoiles doubles et multiples en mouvement relatif certain*. Paris: Gauthier-Villars, 1878.

---. *Astronomie populaire : description générale du ciel*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1881.

---. *Les étoiles et les curiosités du ciel*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1882.

---. *Mes voyages aériens, impressions et études. Journal de bord de 12 voyages scientifiques en ballon*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1883.

--- . *Les Terres du Ciel*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1884.

--- . *Dans le ciel et sur la terre : tableaux et harmonies*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1886a.

--- . *Le Monde avant la création de l'homme*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1886b.

--- . *Rêves étoilés*. C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1888a.

--- . *L'Atmosphère : météorologie populaire*. Paris: Librairie Hachette et cie, 1888b.

--- . *Uranie*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1889a.

--- . « Préface ». *Aventures extraordinaires d'un savant russe*. Georges Le Faure et Henri de Graffigny. Paris: Edinger, 1889b. V–VI.

--- . *Uranie*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1891.

--- . *Qu'est-ce que le ciel ?*. C. Marpon et E. Flammarion éditeurs, 1892.

--- . *La Fin du Monde*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1894.

- . *Rêves étoilés : nouvelle édition*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1896.
- . « Les Problèmes psychiques et l'inconnu: X: Les expériences de Victor Hugo à Jersey et du groupe fourieriste à Paris ». *Les Annales politiques et littéraires*. 7.5.1899: 291–293.
- . *L'inconnu et les problèmes psychiques : manifestations de mourants, apparitions, télépathie, communications psychiques, suggestion mentale, vue à distance, le monde des rêves, la divination de l'avenir*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1900.
- . *Les éruptions volcaniques et les tremblements de terre : Krakatoa, la Martinique, Espagne et Italie*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1902.
- . « La Fin du Monde ». *Je sais tout*. 15.2.1905: 53–62.
- . *Mémoires biographiques et philosophiques d'un astronome*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1911a.
- . *Contes philosophiques*. Paris: Édition de La Revue, 1911b.
- . *Astronomie des Dames: Précis d'Astronomie descriptive*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1921.
- . *Les Maisons hantées*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1923.
- . *Clairs de lune*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1924.
- . *Stella*. Paris: Ernest Flammarion éditeur, 1925a.
- . « Discours Présidentiel à La Society For Psychical Research ». *Proceedings of the Society for Psychical Research*. Volume XXXIV (1925b): 1–27.
- . *Omega: The Last Days of the World*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1999.
- . *Lumen*. Middletown: Wesleyan University Press, 2002.
- . *Stella*. Paris: Honoré Champion, 2003.
- . *La Mort et son Mystère: Avant la mort; Autour de la mort; Après la mort*. Orléans: Fantassium, 2021.

A.2. Каміј Фламарион (преводи)

- . *Љубав на звездама : психолошка новела*. Београд: Медесијан и Кимпановић, 1888.
- . *Уранија*. Превео Стеван Д. Поповић. Београд: Штампарија Смиљево Пере Тодоровића, 1892.
- . *Смак света*. [Део 1, У двадесет петом столећу - теорије]. Превео Коста Станојевић. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића, 1895.
- . *Смак света*. [Део 2, У току од десет милиона година]. Превео Коста Станојевић. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића, 1895.
- . „Једно драго међ звездама”. *Нова искра* бр. 12. 16.12.1900: 371–374.
- . *Незнани свет и психички проблеми*. Београд: Електрична штампарија С. Хоровица, 1905.
- . *Pripovijest o repatici*. Zagreb : Hrv. prirodoslovno društvo, 1916.
- . *Propast svijeta*. Prevela Vera Gilić. Zagreb : Hrv. prirodoslovno društvo, 1918.
- . *Posljednji dani ljudi*. Prevela Vera Gilić. Zagreb : Hrv. prirodoslovno društvo, 1920.
- . *Uranija*. Prevela Olga Ostojić Belča. Београд: Народна knjiga, Alfa, 2005.
- . *Posle smrti*. Preveo Risto Lainović. Niš: R. Lainović; Niš: Sven, 2007.

Б.1. Текстови из српске књижевности

ДЕСНИЦА, Владан. *Ту, одмах поред нас : приче о прољећу, о љубави, о смрти*. Београд: Београдски графички завод, 1956.

ИЛИЋ, Драгутин. „После милијон година”. *Драгутин Илић*. Гвозден, Владимир (ур.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015. 205–237.

ИЛИЋ, Драгутин. *Привиђења; Моја исповест: [спиритуалистичка аутобиографија]*. Београд: Народна књига - Алфа, 2003.

КОМАРЧИЋ, Лазар. *Једна угашена звезда*. Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1902.

КОМАРЧИЋ, Лазар. *Два аманета*. Београд: Просвета, 1984.

МИЛАНКОВИЋ, Милутин. *Кроз васиону и векове: писма једног астронома*. Нови Сад: Матица српска, 1928.

МИЛАНКОВИЋ, Милутин. *Кроз васиону и векове: једна астрономија за свакога*. Београд: Југоисток, 1944.

ПЕТРОВИЋ, Растко. „О духовима у пролеће”. *Књижевни гласник: књижевност, теорија, наука, издаваштво, библиотекарство, књижарство* бр. 2 (2001): 36–37.

ПЕТРОВИЋ, Растко. *Дан шести*. Шабац: Суматра, 2020.

УСКОКОВИЋ, Милутин. *Чедомир Илић*. Београд: Г. Кон, 1914.

Б.2. Текстови из српске периодике

БОГДАНОВИЋ, Жика. „Научна фантастика”. *Борба*. 9.10.1960: 10.

И-Ћ, И. „Шта може гром?: цртица звездара Камила Фламриона”. *Застава*. 21.8.1887: 2.

И-Ћ, И. „Ничија слика: написао Камило Фламрион”. *Застава*. 4.11.1887: 2

ЈЕЈО, Драгутин Илић. „Два коњоводца”. *Велика Србија*. 23.1.1917: 1–3.

КОМАРЧИЋ, Лазар. „Шта је то спиритизам”. *Два света* бр.1 (1903): 13.

КРСТИЋ, Михаило. „Зимска идила”. *Нова искра* бр. 12. 16.12.1900: 355.

МИЛОВАНОВ, Стеван. „Шта ће бити са Земљом до послетка?”. *Стражилово*. 19.6.1894: 396–398.

МИЛОВАНОВ, Стеван. „Шта ће бити са Земљом до послетка? (наставак)”. *Стражилово*. 26.6.1894: 411–414.

МИЛОВАНОВ, Стева. „Крвава киша”. *Стражилово*. 22.9.1888: 604–606.

МИЛОВАНОВ, Стева. „Крвава киша (свршетак)”. *Стражилово*. 6.10.1888: 636–637.

Н. И. „Штросмајер”. *Правда*. 4.2.1933: 1.

- ОТОЧКИ. „Окултизам у прошлости и садашњости”. *Духовни свет* бр. 1 (1910): 5–17.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. „Како је на планетама?”. *Просветни гласник*. 15.7.1881: 481–488.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. „Како је на планетама? (II)”. *Просветни гласник*. 15.2.1882: 75–84.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. „Комете и озвездине”. *Просветни гласник*. 31.3.1882: 159–170.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. „Комете и озвездине (II)”. *Просветни гласник*. 15.4.1882: 208–215.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. „Комете и озвездине (III)”. *Просветни гласник*. 30.4.1882: 259–263.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. „Комете и озвездине (IV)”. *Просветни гласник*. 15.4.1882: 298–306.
- УРЕДНИШТВО. „Спиритистичке појаве”. *Мале новине* 26.11.1902.: 2–3.
- ТОКИН, Бошко. „Kometa Pons-Winecke, Zemlja i Zenit”. *Zenit* br.5. jun 1921: 9–10.
- ЋПИСЕР, Zora. „Camille Flammarion”. *Priroda* god. XV br.8-9 (1925): 138–140.
- „Анкета о загонетним појавама наше душе”. *Духовни свет* бр. 1 (1910): 24.
- „Да ли у васиони постоји живот?”. *Време*. 15.6.1937: 9.
- „Ишла је ономад XIV свеска Погледа с овом садржином”. *Мале Новине*. 11.11.1889: 3.
- „Из бела света: Марс”. *Мале новине*. 31.10.1890: 3.
- „Исповести једног медијума”. *Време*. 1.2.1926: 6.
- „Међународни конгрес спиритиста” *Застава*. 21.8.1888: 3.
- „Књижевност, умјетност, просвјета: 70-годишњица Камила Фламариона”. *Глас Црногорца* 24.3.1912: 2.
- „Коста Станојевић”. *Тежак*. 16.1.1921: 1.
- „Људи на планету Марсу”. *Учитељ*. 20.3.1887: 143.
- „Од свега помало за сваког помало: књиге са повезом од човечје коже”. *Време*. 28.10.1934: 8.
- „Стева Поповић”. *Мале новине*. 25.9.1902: 1.
- „Тајна смрти”. *Београдски дневник*. 12.11.1920: 2. „Фламарионова осамдесетогодишница”. *Застава*. 28.6.1922: 3.
- „Француска наслједства”. *Застава*. 15.2.1887: 3.
- „Izveštaj o radu hrvatskog prirodoslovnog društva u Zagrebu, od godine 1914. do godine 1916.”. *Beogradske novine*. 22.6.1917: 1–2.
- „Zapisnik: XXVIII. glavne redovite godišnje skupštine Hrvatskog Prirodoslovnog društva u Zagrebu, držane dne 24. februara 1918. u 10 sati prije podne u prostorijama društvene zvjezdarnice.”. *Glasnik hrvatskoga naravnoslovnoga društva* vol. 30, br. 1–4 (1918): 162–181.

СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

БАЛЗАК, Оноре де. *Луј Ламбер*. Превео Борислав Радовић. Београд: Српска књижевна задруга, 1999.

ГВОЗДЕН, Владимир (ур.). *Драгутин Илић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015.

ГОТЈЕ, Теофил. *Аватар; Роман о мумији*. Превели Горица Дедовић и Никола Трајковић. Шабац: Суматра, 2021.

ДЕЛВИС, Ендрју Џексон. *Девисова философија смрти*. Превео Коста А. Симић. Београд: Електрична штампарија С. Хоровица, 1908.

ДЕРЕТИЋ, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 1983.

ЈОВАНОВИЋ, Јелена В. „Улазак у фантастични свет Лазара Комарчића – о роману *Једна угашена звезда*”. *Philologia Mediana* Vol. 6 No. 6 (2014): 199–212.

ЈОВИЋ, Бојан. *Рађање жанра: почеци српске научно-фантастичне књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2006.

ЈОВИЋ, Бојан. „Кроз васиону и векове – Неке (ауто)поетичке особине настанка, преображаја и књижевног контекста Миланковићевог научног и фантастичног путовања”. *Књижевни опус научника Милутина Миланковића*. Културни и научни центар Милутин Миланковић : Институт за књижевност и уметност, Даљ : Београд, 2017. 219–242.

ЈОВИЋ, Бојан. „Научно-фантастични путописи у српској књижевности са почетка XX века”. 52. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 14–19. IX. 2022. 2, *Путописи у српској књижевности; Језик српских путописа; Српска књижевност и културна дипломатија*. Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет, 2023: 125–132.

ЈОВИЋ, Бојан, и Тијана ЈОВАНОВИЋ. „Спиритизам у српској периодици с краја XIX и почетка XX века”. *Књижевна историја* год. 51 бр. 168 (2019): 121–136.

КУЗМИЋ, Александра. *О прози Драгутина Ј. Илића : жанровска разуђеност и поетичке доминанте*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.

„Мале новине”. Претражива дигитална библиотека. <<https://pretraziva.rs/pregled/male-novine>> 22.3.2024.

МИЈАТОВИЋ, Чедо. *Аветињски појави од Теозофа*. Београд: Медесијан и Кимпановић, 1887.

МИЈАТОВИЋ, Чедо. *Из царства духова*. Београд: Прва удеоничка штампарија, 1887.

МЛАДЕНОВИЋ, Радомир. *Кратке биографије графичких радника активиста, њихових сарадника и пионира штампарства*. Београд: „Милан Ракић”, 1984.

НИКОЛИЋ-КУЋЕТИНА, Стеван. *Живот на другом свету или душа после смрти човечјег тела*. Београд: Штампарија Свет. Николић, 1897.

НИКОЛИЋ-КУЋЕТИНА, Стеван. *Глас из васељене или у царству вечности*. Београд: Штампарија Светозара Николића, 1898.

ПЕТРОВИЋ, Александар. „Коста Стојановић”. *Живот и дело српских научника*. Милоје Р. Сариф, ур. Београд: САНУ, 2001. 69–120.

ПЕТРОНИЈЕВИЋ, Бранислав. *Спиритизам*. Београд: издање књижарнице С. Б. Цвијановића, 1912.

РАДИЋ, Радмила, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.

РАДУЛОВИЋ, Немања, *Подземни ток: езотерично и окултно у српској књижевности*. Београд: Службени гласник, 2009а.

РАДУЛОВИЋ, Немања. „Лазар Комарчић, пионир спиритизма”. *Подземни ток: езотерично и окултно у српској књижевности*. Београд: Службени гласник, 2009б. 151–165.

РАДУЛОВИЋ, Немања. „Окултни свет Драгутина Илића”. *Подземни ток: езотерично и окултно у српској књижевности*. Београд: Службени гласник, 2009в. 167–204.

РАДУЛОВИЋ, Немања. „Спиритистичке теме Симе Матавуља”. *Симо Матавуљ - дело у времену: зборник радова са Међународног скупа Књижевно дело Симе Матавуља*. Београд: Филолошки факултет, 2011.

РАДУЛОВИЋ, Немања. *Подземни ток II: српска књижевност и езотеризам 1957–2000*. Београд: Службени гласник, 2020.

РАДУЛОВИЋ, Немања. „‘Друга свест’ у српској култури и књижевности 19. и раног 20. века”. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* Vol. 17 (2022): 155–216.

СИМИЋ, Коста. *Наука и религија : слободно критичко размишљање практичног разума*. Београд: Издање Духовног света, 1910.

СИМИЋ, Коста. *Спиритизам и јеванђеља*. Београд: Штампарија "Штампе" Ст. М. Ивковића и комп., 1911.

СТАНОЈЕВИЋ, Ђорђе М. *Звездано небо независне Србије : са једном звезданом картом и 22 слике у тексту*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1882.

СТАНОЈЕВИЋ, Сима. *Из области духова : или живот после смрти : истинити догађаји на основу оригиналних записника спиритистичких сеанса*. Нови Сад: Српска књижара и штампарија Браће М. Поповић, 1898.

СТАНОЈЕВИЋ, Сима. *Религија будућности*. Нови Сад: Српска књижара и штампарија Браће М. Поповић, 1903.

ТАРТАЉА, Иво. *Београд XXI века: из старих утопија и антиутопија*. Београд: ЈРЈ, 2017.

ТОДИЋ, Миланка, и Бојан ЈОВИЋ. „Поглед жене (из) медијума у Јавној птици Милана Дединца”. *Књижевна историја, часопис за науку о књижевности* год. 48 бр. 159 (2016): 79–97.

ТОДИЋ, Миланка. „Мистерија људске главе, иконографија колажа Ванета Живадиновића Бора”. *Књижевна историја, часопис за науку о књижевности* год. 51 бр. 168 (2019): 303–324.

- ФЛОБЕР, Гистав. *Бувар и Пекише; Речник отрцаних мисли*. Превела Добрила Стошић. Београд: Нолит, 1964.
- Чија је будућност?: психичке студије*. Београд: Електрична штампарија С. Хоровица, 1905.
- Шта бива после смрти?; Гласови с оног света: психичке студије*. Београд: Електрична штампарија С. Хоровица, 1905.
- ARAGO, François. *Astronomie populaire : oeuvre posthume. Tome 4*. Paris: Librairie des sciences naturelles; Théodore Morgand, 1865.
- ARMAND, Guilhem. *Les fictions à vocation scientifique de Cyrano de Bergerac à Diderot : vers une poétique hybride*. Pessac: Presses universitaires de Bordeaux, 2013.
- BALZAC, Honoré de. *Le centenaire: ou Les deux Bérinheld*. Paris: Pollet, 1822.
- BALZAC, Honoré de. *Ursule Mirouët*. Paris: Calmann Lévy éditeur, 1891.
- BALZAC, Honoré de. *Le Cousin Pons*. Paris: Le Livre de poche, 1963.
- BALZAC, Honoré de. *La Recherche de l'Absolu*. Paris: Le Livre de poche, 1999.
- BALZAC, Honoré de. *La peau de chagrin*. Paris: Gallimard, 2006.
- BALZAK, Onore de. *Serafita*. Prevela Aleksandra Mančić. Čačak: Gradac K, 2011.
- BAUDOUIN, Philippe. *Apparitions*. Paris: Hoebeke, 2021a.
- BAUDOUIN, Philippe. *Surnaturelles*. Paris: Pyramid éditions, 2021b.
- BENHAMMOU, Noëlle. « Quand Zola revient d'entre les morts : *Contes de l'au-delà* sous la dictée de l'Esprit d'Emile Zola ». *Les Cahiers naturalistes : Bulletin officiel de la Société littéraire des amis d'Emile Zola* 79 (2005): 189 – 225.
- BENSAUDE-VINCENT, Bernadette, et Christine BLONDEL (dir.). *Des savants face à l'occulte (1870-1940)*. Paris: La Découverte, 2002.
- BENSAUDE-VINCENT, Bernadette. « Camille Flammarion : prestige de la science populaire ». *Romantisme* 65 (1989): 93-104.
- BERGERAC, Cyrano de. *Oeuvres complètes 1*. Paris: Honoré Champion, 2000.
- BERTON, Mireille. *Médium (au) cinéma*. Genève: Georg Editeur, 2021.
- BLAVATSKY, Helena Petrovna. „Ancient doctrines vindicated by modern prophecy”. *The Theosophist* vol. 2 no.8 (1881): 183–184.
- BLEILER, Everett F. *Science-fiction, the Early Years: A Full Description of More Than 3,000 Science-fiction Stories from Earliest Times to the Appearance of the Genre Magazines in 1930*. Kent: Kent State University Press, 1990.
- BOZZETTO, Roger. « Les Univers des sciences-fictions; Conférence organisée le 8 avril 2000, à l'occasion de l'exposition Siudmak à Grande-Synthe (du 1er au 24 avril 2000) ». <<https://www.quarante-deux.org/archives/bozzetto/ecrits/divers/univers.html>> 15.4.2024.

- BRAGA, Corin. « Les utopies extraterrestres et les changements du paradigme cosmologique ». *Transylvanian review* No. 1 (2017): 125–149.
- BRAGA, Corin. *Pour une morphologie du genre utopique*. Paris: Classiques Garnier, 2018.
- BRAUDE, Ann. *Radical spirits : spiritualism and women's rights in nineteenth - century America*. Boston: Beacon Press, 1989.
- BRÉAN, Simon. *La Science-Fiction en France: Théorie et histoire d'une littérature*. Paris: Presses de l'université Paris-Sorbonne, 2012.
- BRETON, André. „Entrée des mediums”. *Littérature* no 6 (1922): 1–6.
- BRETON, André. *Manifestes du surréalisme*. Paris: Gallimard, 1969.
- BRETON, André, et Philippe SOUPAULT. *Les champs magnétiques; suivi de S'il vous plaît; et de Vous m'oublierez*. Paris: Gallimard, 1983.
- BUARD, Jean-Luc. « Feuilleton et spiritisme: L'âme de minuit, un grand roman populaire de Maurice Level ». *L'âme de minuit*. Maurice Level. Paris: La Bibliothèque Internationale Maurice Level, 2017. 299–315.
- CAHAGNET, Louis-Alphonse. *Sanctuaire du spiritualisme étude de l'âme humaine et de ses rapports avec l'univers, d'après le somnambulisme et l'extase*. Paris: Germer Baillière libraire-éditeur, 1850.
- CARAION, Maria. « “Les philosophes de la vapeur et des allumettes chimiques” : projet pour une littérature positiviste au milieu du XIXe siècle ». *La production de l'immatériel*. Jean-Yves Mollier et al. (eds.). Saint-Étienne: Presses universitaires de Saint-Étienne, 2008. 261-275.
- CHAPERON, Danielle. « Introduction ». *Stella*. Paris: Honoré Champion, 2003. 7–19.
- CHAPERON, Danielle. *Camille Flammarion : entre astronomie et littérature*, Paris: Imago, 2011.
- CHEROUX, Clément, et al (eds). *The perfect medium: Photography and the occult*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- CHRISTIANSON, Gale E. “Kepler's Somnium: Science Fiction and the Renaissance Scientist”. *Science Fiction Studies* no 8 Volume 3, Part 1 (March 1976). <<https://www.depauw.edu/sfs/backissues/8/christianson8art.htm>> 24.3.2024.
- CONAN DOYLE, Arthur. *The History of Spiritualism Vol. 1*. London: Cassell & Co., 1926.
- CONLEY, Katherine. “Surrealism's Ghostly Automatic Body”. *Contemporary French and Francophone Studies* no 15/3 (2011): 297–304.
- COSTES, Guy, et, Joseph ALTAIRAC. *Rétrofictions. Encyclopédie de la conjecture romanesque rationnelle francophone, de Rabelais à Barjavel (1532-1951)*. Paris – Amiens: Belles Lettres – Encrage, 2018, 2 vol.
- COURANT, Elsa. « Astronomie et mesure du temps chez Camille Flammarion : De l'infini au temps relatif ». *Romantisme* n° 174 (2016): 40–49.
- COURANT, Elsa. « Les fictions de l'avenir chez Camille Flammarion ». *Le XIXe siècle au futur. Penser, représenter, rêver l'avenir au XIXe siècle Actes du VIIe Congrès de la SERD*. C. Barel-

- Moisan, A. Déruelle et J.-L. Diaz dir. 2018. <https://serd.hypotheses.org/files/2018/08/Courant_Congres-SERD_XIXe-siecle-au-futur.pdf> 25.1.2024.
- COURANT, Elsa. *Poésie et cosmologie dans la seconde moitié du XIXe siècle : Nouvelle mythologie de la nuit à l'ère du positivisme*. Genève: Droz, 2020.
- COURANT, Elsa. « L'«observatoire volant» de Camille Flammarion : Enjeux médiatiques d'une science récréative ». *Romantisme* n°197 (3/2022): 69–82.
- COUSIN DE GRAINVILLE, Jean-Baptiste-François-Xavier. *Le Dernier homme*. Paris : Madame Veuve Barthe éditeur, 1859.
- CRABTREE, Adam. «Mesmerism and the Psychological Dimension of Mediumship». *Handbook of Spiritualism and Channeling*. Cathy Gutierrez, ed. Boston: Brill, 2015.
- CROWE, Michael J. *The extraterrestrial life debate, 1750-1900*. New York: Dover Publications, 1999.
- CUCHET, Guillaume. « Le retour des esprits, ou la naissance du spiritisme sous le Second Empire ». *Revue d'histoire moderne & contemporaine* n° 54-2 (2007/2): 74–90.
- CUCHET, Guillaume. *Les Voix d'outre-tombe : tables tournantes, spiritisme et société au XIXe siècle*. Paris: Seuil, 2012.
- CUFF, Paul. *Abel Gance and the End of Silent Cinema: Sounding out Utopia*. London: Palgrave Macmillan, 2016.
- D'ANDREA, Patrizia. *Le spiritisme dans la littérature de 1865 à 1913 : Perspectives européennes sur un imaginaire fin-de-siècle*. Paris: Honoré Champion, 2014.
- DENIS, Léon. *Après la mort : exposé de la doctrine des esprits : solution scientifique et rationnelle des problèmes de la vie et de la mort*. Paris: Librairie des sciences psychiques, 1909.
- DERRIDA, Jacques. *Les Spectres de Marx*. Paris : Éditions Galilée, 1993.
- DU CAMP, Maxime. *Les chants modernes*. Paris : Michel Lévy frères, 1855.
- DUMAS, Alexandre. *Mémoires d'un médecin: Joseph Balsamo*. Paris: Michel Lévy frères, 1872.
- DU MAURIER, George. *The Martian*. London : Harper and brothers, 1897.
- DURAND, Joseph-Pierre. *Le merveilleux scientifique*. Paris: Félix Alcan, 1894.
- ĐERGOVIĆ-JOKSIMOVIĆ, Zorica. *Utopija: Alternativna istorija*. Beograd: Geopoetika, 2009.
- EDELMAN, Nicole, et Pascal MALÉFAN. « Science et spiritisme: le cas Angélique Cottin ». *L'Histoire* no 128 (1989): 50–54.
- EDELMAN, Nicole. *Voyantes, guérisseuses et visionnaires en France, 1785-1914*. Paris: Albin Michel, 1995.
- EDISON, Thomas Alva, et Philippe BAUDOUIN. *Royaume de l'au-delà : précédé de Machines nécrophoniques*. Grenoble: Editions Jérôme Millon, 2015.

- ELEZ, Vesna. „Šta je pisac hteo da kaže? Pitanje inteligencije i gluposti u *Buvaru i Pekišu* Gistava Flobera”. *Polja* br. 453, godina LIII (septembar – oktobar 2008.): 113–124.
- ELLENBERGER, Henri. *The Discovery Of The Unconscious History And Evolution Of Dynamic Psychiatry*. London: Fontana press, 1994.
- FAIVRE, Antoine. « Conférence de M. Antoine Faivre ». *École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses. Annuaire*. Tome 110, 2001. 403–413.
- FAIVRE, Antoine. *L'ésotérisme*. Paris: Presses Universitaires de France, 2019.
- FALB, Rudolf. *Von den umwälzungen im weltall. Drei bücher: In den regionen der sterne. Im reiche der wolken. in den tiefen der erde*. Wien: A. Hartleben, 1881.
- FERGUSON, Christine, and Efram SERA-SHRIAR. “Spiritualism and Science Studies for the Twenty-First Century”. *Aries – Journal for the Study of Western Esotericism* 22 (2022): 1–11.
- FEUILLEBOIS, Victoire et Emilie PÉZARD (éd.). *Le Réel invisible : Le magnétisme dans la littérature (1780-1914)*. Paris : Lettres modernes Minard, 2022.
- FIGUIER, Louis. *Le lendemain de la mort ou La vie future selon la science*. Paris: Hachette, 1871.
- FLOURNOY, Théodore. *Des Indes à la planète Mars : étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie*. Paris: F. Alcan, 1900.
- FONDANECHÉ, Daniel. *La littérature d'imagination scientifique*. Amsterdam: Editions Rodopi B.V., 2012.
- FONTENELLE, Bernard de. *Oeuvres de Fontenelle : études sur sa vie et son esprit / par Voltaire, la marquise de Lambert, Grimm, Garat, Sainte-Beuve, Arsène Houssaye*. Paris: Didier, 1852.
- FRANCE, Anatole. *La vie littéraire : troisième série*. Paris: C. Lévy, 1891.
- GATTEI, Stefano. „An Original fake: closing the debate on Flammarion's Engraving”. *Fakes!?: hoaxes, counterfeits, and deception in early modern science*. Marco Beretta, Maria Conforti (eds). Sagamore Beach: Watson Publishing International, 2014. 226–265.
- GARRABET, Christophe. « Femme, corps et image chez Camille Flammarion : une philosophie sensualiste de la transmission des savoirs ». *Etudes de langue et littérature françaises* no. 102 (2013): 69-86.
- GASPARIN, Agénor de. *Des tables tournantes du surnaturel en général et des esprits*. Paris: E. Dentu, 1854.
- GAUTIER, Théophile. *Spirite*. Paris: Charpentier Libraire-éditeur, 1866.
- GAUTIER, Théophile. *La morte amoureuse; Avatar; et autres récits fantastiques*. Paris: Gallimard, 1999.
- GRILLET, Claudius. *Victor Hugo spirite*. Lyon: Librairie Emmanuel Vitte, 1929.
- GUENON, René. *L'erreur spirite*. Paris: Marcel Rivière, 1923.

- GUTIERREZ, Cathy. *Plato's ghost : spiritualism in the American Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- GUTIERREZ, Cathy. *Handbook of spiritualism and channeling*. Boston: Brill, 2015a.
- GUTIERREZ, Cathy. „Spiritualism”. *The Occult World*. Christopher Partridge (ed). Milton: Routledge, 2015b. 197–206.
- HANEGRAAFF, Wouter J. ed. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill, 2006a.
- HANEGRAAFF, Wouter J. „Esotericism”. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Ed. Wouter J. Hanegraaff. Leiden: Brill, 2006b. 336–340.
- HANEGRAAFF, Wouter J. „Occult/occultism”. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Ed. Wouter J. Hanegraaff. Leiden: Brill, 2006v. 884–889.
- HANEGRAAFF, Wouter J. „Esotericism Theorized: Major Trends and Approaches to the Study of Esotericism”. *Religion: Secret Religion*. Ed. April D. DeConick. London: Macmillan, 2016. 155–170.
- HENNIQUE, Léon. *Un caractère*. Paris: Librairie Stock, 1931.
- HEUZÉ, Paul. *Les Morts vivent-ils ? : Enquête sur l'état présent des sciences psychiques*. Paris: La Renaissance du livre, 1921.
- HOPKINS-LOFERON, Fleur. „Archéologie des médias fakiriques: machines à désincarnation et métempsycoses électriques dans quelques récits merveilleux-scientifiques”. *Figures de l'art – Revue d'études esthétiques* 35 (2019): 139–156.
- HOPKINS-LOFÉRON, Fleur. *Voir l'invisible: histoire visuelle du mouvement merveilleux-scientifique (1909–1930)*. Ceyzérieu: Champ Vallon, 2023.
- HUGO, Victor. *William Shakespeare*. Paris: A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie, 1864.
- HUGO, Victor. *Le Livre des Tables ; Les séances spirites de Jersey*. Patrice Boivin (éd.). Paris: Gallimard, 2014.
- HUGOTTE, Valéry. “Journal d'une âme errante”. *Deuil et littérature*. Pierre Glaudes et Dominique Rabaté (eds). Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux, 2005. 237-259.
- HUYSMANS, Joris-Karl. *Là-bas*. Paris: Tresse & Stock éditeurs, 1893.
- IGO, Viktor. *Crna sunca: izbor iz poetskog dela*. Izabrao i preveo Nikola Bertolino. Beograd: Rad, 1972.
- JEANNERET, Yves. « L'astronomie pour tous. Analyse d'une constellation éditoriale ». *La science populaire dans la presse et l'édition. XIXe et XXe siècles*. Bernadette Bensaude-Vincent éd. Paris: CNRS Éditions. 1997. 69–85.
- KARDEC, Allan. *Le livre des esprits : contenant les principes de la doctrine spirite*. Paris: E. Dentu libraire, 1857.
- KARDEC, Allan. *Le livre des médiums ou Guide des médiums et des évocateurs*. Paris: Didier, 1863.

- KARDEC, Allan. *Le ciel et l'enfer ou La justice divine selon le spiritisme*. Paris: Les éditeurs du Livre des esprits, 1865a.
- KARDEC, Allan. « Les romans spirites ». *La Revue spirite*, 1 décembre 1865b: 360–366.
- KARDEC, Allan. *L'évangile selon le spiritisme*. Paris: Les éditeurs du Livre des esprits, 1866.
- KARDEC, Allan. *La genèse les miracles et les prédictions selon le spiritisme*. Paris: Librairie internationale, 1868.
- KARDEC, Allan. « Communication avec des êtres qui nous sont chers ». *La Revue spirite*, 1 août 1866 : 247–249.
- KEPLER, Johannes. *Kepler's Somnium; the dream, or posthumous work on lunar astronomy*. Madison: University of Wisconsin Press, 1967.
- KOKKINEN, Nina. „Occulture as an Analytical Tool in the Study of Art”. *Aries* 13 (2013): 7–36.
- KUČERA, Oton. *Naše nebo: crtica iz astronomije*. Zagreb: Tisak Karla Albrechta, 1895.
- LACHAPELLE, Sofie. *Investigating the supernatural: from spiritism and occultism to psychical research and metapsychics in France, 1853–1931*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011.
- LA COTARDIÈRE, Philippe de., et Patrick FUENTES. *Camille Flammarion*. Paris: Flammarion, 1994.
- LA HIRE, Jean de. *La Roue Fulgurante*. Paris: Editions du livre moderne, 1942.
- LALANDE, Jérôme de. *Astronomie des dames*. Paris: Ménard et Desenne fils libraires, 1817.
- « La Pluralité des mondes habités. ». *La Revue Spirite* sixième année no 1 (1863): 29–32.
- LEDDA, Sylvain et Esther PINON. *Multiplier l'infini : Étude des Contemplations de Victor Hugo*. Rouen: Presses universitaires de Rouen et du Havre, 2016.
- LE LAY, Colette. *Les livres de vulgarisation de l'astronomie (1686-1880)*. 2002. Université de Nantes, thèse de doctorat.
- LERMINA, Jules. *La Deux fois morte*. Paris: Charmuel, 1895.
- LE ROUGE, Gustave. *Le prisonnier de la planète Mars*. Paris: Albert Méricant éditeur, 1909.
- LISKENNE, Charles. *Lettres à Palmyre sur l'astronomie*. Paris: J. Bianchon libraire, 1825.
- LODGE, Oliver. *Raymond or Life and Death*. New York: George H. Doran Company, 1916.
- MARCHAL, Hugues. « Le conflit des modèles dans la vulgarisation entomologique : L'exemple de Michelet, Flammarion et Fabre ». *Romantisme* n° 138 (2007): 61–74.
- MARECAILLE, Christophe. « Les Romans spirites : le paranormal en littérature (1) ». *Le Rocambole* no. 86–87 (2019): 223–249.
- MATHIAS, Manon. „A disease-free world: the hygienic utopia in Jules Verne, Camille Flammarion and William Morris”. *Progress and Pathology: Medicine and Culture in the Nineteenth*

- Century. Melissa Dickson, Emilie Taylor-Brown, and Sally Shuttleworth (eds.). Manchester: Manchester University Press, 2020. 127–152.
- MCINTOSH, Christopher. *Eliphas Lévi and the French occult revival*. Albany: State University of New York Press, 2011.
- MEHEUST, Bertrand. „Animal magnetism/ mesmerism”. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Ed. Wouter J Hanegraaff. Leiden: Brill, 2006. 75–82.
- METZIDAKIS, Angelo. „Victor Hugo and the Idea of the United States of Europe”. *Nineteenth-Century French Studies*, Vol. 23, No. 1/2 (Fall—Winter 1994-95): 72-84.
- MEUNIER, Victor. « Plein Ciel ». *Revue spirite : journal d'études psychologiques* année 32 numéro 24 (1889). 761–762.
- MICEVIĆ, Kolja. „Beskrajna misterija ili veličanstvena šala”. *Prizivanje duhova na Džerziju*, Viktor Igo. Banja Luka: Glas, 1990. 5–8; 253–258.
- MOLLIER, Jean-Yves. « Diffuser les connaissances au XIXe siècle, un exercice délicat ». *Romantisme* n°108 (2000): 91–101.
- MONFERRAN, Jean-Charles. « Introduction ». *L'Amour des amours*. Jacques Peletier du Mans. Paris: Société des textes français modernes, 1996. I–LXXVII.
- MONROE, John Warne. *Laboratories of faith: Mesmerism, spiritism, and occultism in modern France*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- MORTIER, Roland. *La poétique des ruines en France: Ses origines, ses variations de la Renaissance à Victor Hugo*. Genève: Droz, 1974.
- NATALE, Simone. *Supernatural entertainments: Victorian spiritualism and the rise of modern media culture*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2016.
- NATHAN, Michel. « La rêverie cosmique de Camille Flammarion ». *Romantisme* 11 (1976): 75–85.
- NATHAN, Michel. *Le Ciel des Fouriéristes : Habitants des étoiles et réincarnations d'âme*. Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1981.
- NION, François de. „La Morte irritée”. *La Revue Blanche* t. 24 (1901): 43–52; 126–135; 200–209; 260–269; 333–357; 446–449.
- NOAKES, Richard. *Physics and psychics: The occult and the sciences in modern Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- NOEGGERATH, Rufina. *La Survie: sa réalité, sa manifestation, sa philosophie*. Paris: Leymarie libraire éditeur, 1907.
- NYE, Mary Jo. „N-Rays: An Episode in the History and Psychology of Science”. *Historical Studies in the Physical Sciences* Vol. 11, No. 1 (1980): 125-156.
- ORSET, Anne. « Stella de Camille Flammarion ou le magnétisme dans tous ses états ». *Le Réel invisible: Le magnétisme dans la littérature (1780–1914)*. Victoire Feuillebois, Emilie Pézard, dir. Paris: Classiques Garnier, 2022. 159–172.

- OWEN, Alex. *The darkened room: women, power and spiritualism in late nineteenth century England*. London: Virago Press, 1989.
- PARTRIDGE, Christopher. „Occulture is Ordinary”. *Contemporary Esotericism*. Egil Asprem and Kennet Granholm ed. Sheffield: Equinox publishing, 2013. 113–133.
- PARTRIDGE, Christopher. „Occulture and Everyday enchantment”. *The Oxford Handbook of New Religious Movements*. New York: Oxford University Press, 2016. 315–332.
- PEZZANI, André. *La pluralité des existences de l'âme : conforme à la doctrine de la pluralité des mondes*. Paris: Didier, 1865.
- PIERSSENS, Michel. « Récits et raisons ». *Des savants face à l'occulte 1870-1940*. Bernadette Bensaude-Vincent et Christine Blondel (dir.). Paris: La Découverte, 2002. 41-62.
- PILAR BLANCO, María del and Esther PEEREN. *The Spectralities Reader: Ghosts and Haunting in Contemporary Cultural Theory*. New York: Bloomsbury, 2013.
- PINON, Esther. « Musset, poète spirite : les lauriers du tombeau ». *Mondes invisibles*. Sylvain Ledda, (dir). Paris : Editions de l'Herne, 2023. 35–38.
- PODMORE, Frank. *Modern Spiritualism: A History and a Criticism*, London: Methuen & Company, 1902.
- PRINCE, Nathalie. « PER RETRO: la littérature fantastique des années 1880–1900 ». *Petit musée des horreurs: nouvelles fantastiques, cruelles et macabres*. Paris: Robert Laffont, 2008.
- PRINS, Jacomien. „Heavenly Journeys: Marsilio Ficino and Girolamo Cardano on Scipio's Dream“. *AITHER* (2020/7): 40–57.
- QUINTANE, Nathalie. *Descente des mediums*. Paris: POL, 2014.
- RAULIN-CERCEAU, Florence. „The pioneers of interplanetary communication: From Gauss to Tesla”. *Acta Astronautica* 67 (2010): 1391–1398.
- RAMEAU, Jean. *Arrival in the Stars and Other Stories*. Encino: Black Coat press, 2017.
- RAMIREZ, Verónica, et al. *Astronomía, literatura y espiritismo: Camille Flammarion en América Latina*. Santiago: RIL Editores; Universidad Adolfo Ibáñez, 2022.
- RENARD, Maurice. *Le Docteur Lerne sous-dieu*. Paris: Société de la Mercure de France, 1908.
- RENARD, Maurice. *Le Péril bleu*. Paris: Louis-Michaud, 1911.
- RENARD, Maurice. « Du roman merveilleux-scientifique et de son action sur l'intelligence du progrès ». *ReS Futurae* 11 (2018a). < <https://journals.openedition.org/resf/1201> > 12.4.2024.
- RENARD, Maurice. « Le roman d'hypothèse ». *ReS Futurae* 11 (2018b). <<http://journals.openedition.org/resf/1223>> 12.4.2024.
- REYNAUD, Jean. *Philosophie religieuse : Terre et ciel*. Paris: Furne éditeur, 1854.
- RIDGELY, Beverly S. „The Cosmic Voyage in French Sixteenth-Century Learned Poetry”. *Studies in the Renaissance* Vol. 10 (1963): 136-162.

- RINGUEDÉ, Yohann. « Voir Neptune au bout de sa plume ». *Arts et Savoirs* no. 8 (2017). <<http://journals.openedition.org/aes/1012>>. 23.2.2023.
- ROUKEMA, Aren. *Early science fiction and occultism*. 2020. Birkbeck, University of London, PhD dissertation.
- SAF. « Admissions de nouveaux sociétaires ». *L'Astronomie : revue mensuelle d'astronomie, de météorologie et de physique du globe et bulletin de la Société astronomique de France* année 39 (1925) : 385-388.
- SANGSUE, Daniel. *Fantômes, esprits et autres morts-vivants: Essai de pneumatologie littéraire*. Paris: José Corti, 2011.
- SAINTE-CROIX, Camille de. « Nouvelles littéraires ». *La Petite République*. 5.12.1899: 3.
- SAUNDERS, George. *Lincoln in the Bardo*. New York: Random house, 2017.
- SCHAEFFER, Jean-Marie. *Qu'est-ce qu'un genre littéraire ?*. Paris: Seuil, 1989.
- SCHIANO, Sandrine. « Rumeurs de Mars et rêveries astronomiques. Des canaux de Schiaparelli aux mondes habités de Flammarion ». *Romantisme* n° 166 (2014): 43–52.
- SCONCE, Jeffrey. *Haunted media: Electronic presence from telegraphy to television*. Durham: Duke University press, 2000.
- SEKERUŠ, Pavle, i Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ. « La lecture française de Milutin Milanković ». *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књига XLVI-3 (2021): 193–202.
- SHARP, Lynn L.. *Secular spirituality: reincarnation and spiritism in nineteenth-century France*. Plymouth: Lexington Books, 2006.
- STABLEFORD, Brian. „Introduction”. *Lumen*. Camille Flammarion. Middletown: Wesleyan University Press, 2002. ix-xxxv.
- STAPLEDON, Olaf. *Star Maker*. Middlesex: Penguin books, 1972.
- SUVIN, Darko. *Metamorfoze znanstvene fantastike*. Zagreb: Profil international, 2010.
- TODOROV, Cvetan. *Uvod u fantastičnu književnost*. Prevela Aleksandra Mančić. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- TOKARČUK, Olga. *Blagi pripovedač*. Prevela Milica Markić. Beograd: Službeni glasnik, 2022.
- VACQUERIE, Auguste. *Les Miettes de l'histoire*. Paris: Pagnerre, 1863.
- VAS-DEYRES, Natacha. *Ces Français qui ont écrit demain: Utopie, anticipation et science-fiction au XXe siècle*. Paris: Honoré Champion, 2013.
- VERNE, Jules. *Le château des Carpathes*. Arles: Actes sud, 1997.
- VERSINS, Pierre. *Encyclopédie de l'utopie des voyages extraordinaires et de la science fiction*. Lausanne: L'Age d'Homme, 1984.

- VIATTE, Auguste. *Les sources occultes du romantisme*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, 1928.
- VIATTE, Auguste. « Les origines françaises du spiritisme ». *Revue d'histoire de l'Église de France* tome 21, n°90 (1935): 35-58.
- VILLIERS DE L'ISLE-ADAM, Auguste de. *L'Ève future*. Paris: M. de Brunhoff éditeur, 1886.
- VILLIERS DE L'ISLE-ADAM, Auguste de. *L'amour suprême*. Paris: M. de Brunhoff éditeur, 1886.
- VOLNEY, Constantin-François de Chasseboeuf de. *Les ruines, ou Méditation sur les révolutions des empires*. Paris: Desenne, 1791.
- WICKS, Mark. *To Mars via The Moon: An Astronomical Story*. London: Seeley And Co. Limited, 1911.
- WILLBURN, Sarah, and Tatiana KONTOU. *The Ashgate research companion to nineteenth-century Spiritualism and the Occult*. New York: Routledge, 2012.
- WINTER, Jay. *Sites of memory, sites of mourning: the Great war in European cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- ŽIVKOVIĆ, Zoran. *Enciklopedija naučne fantastike*. Beograd: Prosveta, 1990.

Биографија аутора

Тијана М. Јовановић је рођена 1990. у Београду. Завршила је Филолошку гимназију у Београду (одељење за француски језик). Основне академске студије на катедри за француски језик, књижевност и културу Филолошког факултета у Београду завршила је 2013. године као студент генерације. Мастер академске студије на Филолошком факултету у Београду завршила је 2015. године са одбрањеним мастер радом „Филмске адаптације Принцезе де Клев“. Током студија била је добитник више стипендија и признања: стипендије секретаријата за образовање и дечију заштиту града Београда (2010-2012), фонда за младе таленте Министарства омладине и спорта Републике Србије „Доситеја“ (2012-2013), похвале Филолошког факултета за изузетан успех намењене студентима прве генерације акредитованог програма (2013.) и награде Најбољи студент генерације Филолошког факултета за академску 2012/2013. годину. Од 2015. до 2018. године учествовала је у раду научноистраживачког пројекта „Српска књижевност у европском културном простору“ на Институту за књижевност и уметност у Београду као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Запослена је у звању истраживач-сарадник у Институту за књижевност и уметност у Београду у оквиру одељења за упоредна истраживања српске књижевности. Бави се превођењем са француског језика.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Тијана Јовановић

Број досијеа 15014/д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Европски спиритизам и рецепција дела Камија Фламариона у српској књижевности и
култури

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Тијана Јовановић

Број досијеа 15014/д

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Европски спиритизам и рецепција дела Камија Фламариона у српској књижевности и култури

Ментор проф. др Дуња Душанић

Коментор др Бојан Јовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Европски спиритизам и рецепција дела Камија Фламариона у српској књижевности и култури

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.